

1904.

РІЧНИК VII.

ТОМ XXVI.

КНИЖКА VI.

ЗА ЧЕРВЕНЬ.

ЗМІСТ.

СЕРГІЙ БЕРДЯЄВ:	
Мій віночок.....	217
П. ШЕЛЕСТ:	
Із поезій.....	219
С. МАРТОС:	
Із поезій.....	220
А. КАЩЕНКО:	
Три шляхи.....	221
П. РЯБОШАПКА:	
Із поезій.....	222
ДЕНИС ЛУКІЯНОВИЧ:	
Не бачив квітів.....	223
ГРИЦЬКО КОВАЛЕНКО:	
Зрада, драма.....	234
КИРИЛО БЕЗХЛІБЯК:	
На заробітках.....	269
ЗЕЛЬМА ЛЯГЕРЛЕФ:	
Чуда Антихриста, ро- ман (Далі).....	274
—	
ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ:	
„Не было, нѣтъ и быть не можетъ! (Кон. буде)“	129
М. ЛОЗИНСЬКИЙ:	
Три з'їзди (Конець)...	159
ІВ. ФРАНКО:	
Шевченко і Єремія ...	170
В. ГНАТЮК:	
Поетичний талант між баченськими Русинами	174
Хроніка і бібліографія...	189

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДР. ІВАН ФРАНКО.

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Сергій Бердяєв.

МІЙ ВІНОЧОК.

На могилу М. П. Старицькому.

На вік у могилу лягло твоє тіло,
Старий наш та любий козаче, —
І серце земляцьке від жалю боліло,
Родина засмучена плаче:
Це смерть серед праці для бідного краю!
Що-разу заллюсь я сльозами,
Як тільки за батька Михайла згадаю,
В минувшість полину думками:
Знов літ золотих незабутнії мрії
Повстануть у гірку годину
І віра огненна, і горді надії,
Що визволим неньку Україну...
Поки я не стрів тебе, вчителю й друже,
Чи-ж людови думав служити?
На лихо трудячих дивились байдуже
Головані панські діти;
А ти, хоч і був в того самого роду,
Знав добре про села голодні,
Знав добре про кожну мужицьку пригоду
І муки й напасти народні...
Скликав ти до зброї тоді, отамане,
Усіх нас — молодшу громаду, —
Най ми-б розбивали остатні кайдани,
Народови несли пораду...
Науку шануючи розумом щиро,
Чекав ти спасення від неї
Там, де пособля' і євангелська віра
Боротись за чесні ідеї!

В свободнім братерстві нещасне Славянство
 До купи жадав поєднати,
 Щоб скрізь одоліла сучасне поганство
 І втіху знайшла його мати!
 Як високо ти підійняв Мельпомену,
 Суспільність ще згадує й нині, —
 Та жертвами як збудував рідну сцену
 В театрах по всій Україні!
 Віддав і маєток, і власні сили —
 Житє все цілком рідній справі,
 І другі вже стільки зробити не вміли,
 Чи мляві, чи серцем лукаві...
 Ще хлопцем колись за Тарасом ти слідом
 Пішов... Підросли твої діти, —
 Ти-ж твердо, мов скеля, й величезним дідом
 Стояв за сьвяті заповіді!
 Трапляло ся хліба голодному треба:
 Прохає й тремтить від остраху, —
 Не радив йому ти звертатись до неба,
 А сам визволяв бідолаху!
 У твоїм широко відчиненім домі
 Знаходили ласку й підмогу
 Не друзі одні та рідня, та знайомі, —
 Всім ближнім вказав ти дорогу!
 Не мав ворогів особистих: ніколи
 Ні кривд не робив, ні обиди, —
 Заслуги твої навіть смерть побороли,
 Діждались над нею побіди.
 На київськїм цвинтарю, повен печали,
 Сльозами земляк заливав ся,
 Але тільки тіло в труні поховали,
 Бо дух в творах живий зостав ся!
 По весні ти кинув могутнее сімя
 На ниву українську побиту:
 Врожаєм збере його иньшее племя
 Синів відродженного сьвіту!...

Київ, 16/29 цвітня 1904 року.

=====

ІЗ ПОЕЗІЙ ПЕТРА ШЕЛЕСТА.

М о р е.

Вчора море клекотало,
Мов скаженеє гуло
І ревіло, і стогнало,
Гори-хвилі підіймало
І усім страшне було...

А сьогодні я поглянув —
Море в кризі тихо спить...
І морозом скуті груди
Вже на кригу рублять люди,
Щоб льодовники набить.

Та мороз не вічно сильний:
Скоро вернеться весна!
Зійде сонечко прихильне,
Знову море буде вільне,
Знов прокинеться від сна!...

Так тебе, могутний краю,
Після бурь, що ти зазнав,
Закували... Тепер лають,
Всі грабують, зневажають...
Та іде... іде весна!

Д у м к а.

Ось в мікроскопі створіння:
Більш порошинка за всіх!
Як же живуть вони любо,
Скільки там втіхи у них!

Хвилька родилася в морі —
Подруги зараз знайшлися;
Одна до одній... З'єдналися,
В простір кудись понеслися...

Хмарка гуляє по небу,
Хмарка до хмарки біжить,
Сонце палюче сховали,
Землю хочять захистити...

З неба краплинки спадають,
Тиху розмову ведуть,
Жваві струмки позбирали —
Ріки до моря несуть!

Річ кожна важить до речі:
В світі закон всім один,
Цим тільки й космос держить ся,
Всім цей закон без одмін!

Тільки одна ти, людино,
Ти, що усе зрозумів,
Доси ще жити не вмієш,
Як спокон віку не вмів...

У н о ч і.

Гей, ніченько хмура, темна,
Люблю тебе, друже!
Огорни мене, окутай,
Та міцно, та дуже!
Огорни мене навколо,
Щоб лиха не бачить,
Щоб не чути хоч до ранку
Як люди скривь плачуть.
Хай засну я сном солодким
Тай присплю недолю,

Хай хоч у ві сні побачу
Чарівницю волю...
Нічко, мамо моя люба,
Спини моє серце!
Хай спочине, не тріпоче,
Замовкне, не беться!
Моя темна порадице!
Скажу тобі стиха:
Я кохаю дівчиноньку...
Та бездолле й лихо

Гнітять мене у неволі!
 Я тут загигаю,
 А там мила в ріднім краї
 Сльози проливає...
 Чи зйдемося ми до купи,
 Щоб жити-любитись?
 Чи мені на вічні віки
 В неволі нудитись?
 Силу мені, волю мені!
 В край рідний полину!
 Ой не хочу пропадати
 В неволі, в чужині!
 Тут я зайвий, одинокий
 Марно вік потрачу, —

Там я рідний, там бажаний,
 Там доля юнача!...
 Що-ж мовчиш, похмура нічко?
 Чом темніща стала?...
 Ох, навіщо-ж душа моя
 Усе нагадала?
 Ой, я плачу і ридаю,
 Хоч не льють ся слези,
 А на серці змив-туга
 Аж холоде розум...
 Чи-ж побачу ще тебе я
 Ой, рідна Україно?
 Чи-ж до тебе пригорну ся
 Ой, вірна дівчино?...

Х и ж а.

Ой летіла соколиця
 В негоду лиху...
 Сіла-пала, вже конала
 В мойому садку...
 А я вжалив ся над нею:
 На грудях сховав,
 Загрів її своїм тілом,
 Знов життя їй дав.
 І вона мене цілує
 Та труту дає.

Ще й нігтями шарпа груди,
 Кров із серця п'є...
 Кинувсь — зрадницю лихую
 В мент один убить!...
 Та пораненого серця
 Однак не злічить...
 І вона мене цілує,
 Кров горячу п'є
 Ще й говорить: „Мій коханий!
 Чи-ж де кращий є?...“

ІЗ ПОЕЗІЙ СЕРГІЯ МАРТОСА.

Д у м а.

Дививсь я на небо, як зіроньки сяють,
 На блідий, чудовий я місяць дививсь;
 Дививсь я на пташок, що в гаї співають,
 На явір зелений, що в воду схилився;
 Дививсь я на синєє море безкрає,
 На скелі високі, ґраніти дививсь;
 Дививсь на орла, що під небом літає,
 І гірко я, гірко, слезами заливсь.

Щасливі ви в небі, веселії зорі,
 Немає там зла в вас, немає крови...
 Скажи, місяченьку, не знаєш ти горя?
 Нї сліз гірких, пташки, не знаєте ви?
 Не знаєш ти синєє море, поруги,
 Не знаєте, скелі, пороків людських!
 Мій орле, мій сивий, не знаєш ти туги!..
 Не знає ніхто з вас сліз гірких моїх.
 Спитаєте всі ви: чого то він плаче?
 Чого так сумує, чого він шука?
 Того, мої рідні, що правди не баче,
 Що воля в неволі, а доля блука...
 Що можна купити тепер все за гроші:
 І щастя, і правду, і братство, і честь;
 Як був ти поганий — за гроші хороший;
 Що так не дасть ся, за гроші те єсть.
 Нам час схаменуть ся, о добрії люди!..
 Час правду пізнати, та братство знайти...
 Тоді краще в світі нам жити ся буде,
 Тоді легше буде в могилу іти.

А. Нащенко.

Т Р И Ш Л Я Х И.

(Парасі Герчик).

Ой три шляхи розійшли ся	Що третій шлях — байраками,
Трьома сторонами:	Між тернами, будяками,
Один у низ, другий в гору,	Де рве тіло гостра глиця,
Третій байраками.	Де кров стежку заливає,
Першим шляхом, що найлекший,	Ятрьть душу тяжка мука...
Найбільш люди линуць,	Тай до правди прибуває.
Але з тілом і з душею	
Всі в болоті гинуть;	Не йди, доню, ти до низу,
Що другий шлях, то — до грошей...	Не ходи й горою,
І сей люди люблять...	Йди сьміло між тернами —
Вкинуть тіло у роскоші,	Правда за тобою.
А душу погублять.	

ІЗ ПОЕЗІЙ П. РЯБОШАПКИ.

Пісня вівчаря Катеринославських степів.

Ой степе мій, степе,
Широкий як море, —
І тобі, мій степе,
Горе тепер, горе.

Тебе, вільний степе,
Плугами зорали,
Чужі прийшли люди,
Всім запанували.

Сумно тепер, сумно —
В степу вітер віє,
Над шляхом чумацьким
Могила чорніє.

Тополя засохла
І хрест похилив ся,
Мов козак в неволі
Тяжко важував ся.

Денис Лукіянович.

Не бачив квітів.

Друзови Фигимінови Лисинецькому.

I.

В самотній тихій кімнаті великого шпитального дому лежав блідий на постелі, а його надточені, кашлем пошарпані легкі підоймали часто і скоро запалу грудь.

Ніч запала темна, була холодна, повна терпінь і страху; довго, довго тревала — але ранок підняв ся легкий, теплий. Приніс пільгу. І безвідрадний смуток і отупінє розплили ся в соняшнім сьвітлі.

Без тривоги оглянув свою келію: була ясна і привітна, бо чув, що попрощаєть ся з нею. Попрощає ся і піде в сьвіт.

Зелізне ліжка під другою стіною порожне. У темну ніч свої недуги бажав когось бачити, когось чути на нім, щоб не бути самотним. Та ні, най пустіють кімнати, най ліжка стоять порожні!..

Біля його постелі малий столик із ліками, а він ліків уже не потребує. Завтра або сьогодні встане, вийде і високі мури шпитальні лишать ся за його плечима.

Все був тут одинокий, хоч пересували ся тінею милосерні з білими головами. Лиш пустка була з ним і в нім, а в куті за печею сидів крикливий сверщик. Переходили рипливі черевики під сірим халатом, являлась запалена папіроска серед хмари диму, але се задля... цьвіркуна. Метушня, розмови, механічне жите і жите природи... все те за прозорою стіною. Душа його не належала

до цього світа і на сей світ не гляділа. Аж нині побачив вагу життя, побачив перегороду між собою і світом, між кімнатою і садом. А в саді розцвилім запахло маєвим квітом так гарно, так ясно. Вийти-б у саме полудне й надивити ся на квіти, вийти-б у нічку погідну до місяця, до яєних зір. А в світі стілько життя і стілько високих ідей, стілько людей чесних і щирих та добрих... Пробудила ся в серці туга за ними, та вже тепер нікого вона не визирає, сам він їх побачить, вернеть ся до давного життя.

А чи таке воно буде як і минуле? Не забігав думкою в мнущість, ані в будуще не сягав, уривала ся думка на сїм, що він відси вийде.

Ой, вийде, таж мусить вийти!

А серед того спустив ся сон, щоб скріпити приплив його сил і тоді в тихій кімнаті стало ще тихійше. За стіною-ж у саді, там розливалось ся кохане тисячою барв, тьохало щebetом, дрімало причаєне в цвіт'яних чашах, а сонце гріло, а простір кипів життям і дрожав розкішю, аж звільна узяв в обійми і сю простору домовину. Той мерлець, що в ній лежав, мав іще чуте, мав іще голос і на зустріч вастогнав жалко.

Нараз розсунулась миттю стіна і любий світ заглянув у сумну кімнату, приніс там барви, чар і жар. Соняшний промінчик торкнув чоло хорого, в повітря ніс ся віночок із рож і клав ся коло його голови, а пташина пісня залунала від кутка до кутка.

Та ще скорше ціла стіна підняла ся знов, а в саді при тім завмерло все довкола. Всі краски зілляли ся в сірість, щebet замовк і цвіти стулили чаші, сонце забігло за хмаринку і було на хвилину тихо та тихо... Крізь віконце заглянуло до келії бліде лице. Було сумне і без мязів, рука невмолимої конечности виписала на нїм печать суворости. По долівці поховзла ся тїнь, відтак при віконці показали ся кістляві пальці і відсунули кватирку, а на хату дунув сопух.

За цілий той час дрожав хорий мов осиковий лист, притискав ся до стіни, бо не мав де сховати ся. Скоро дихнув вітрець і тїнь із вікна вісунулась, кватирка зачинила ся, а тоді хорий заспокоїв ся. Повіки підняли ся, але очі не гляділи — він спав.

За стіною малу ще хвилину було тихо і мертво; віконце другий раз відчинило ся і до хати всунула ся довга, никла як тїнь постать і сіла близько ліжка.

В ту мить, як у саду не стало її, прокинуло ся там, ударило, заграло на ново жите такою бурливою хвилею, птахи розшебетали ся так голосно, що хорий проснув ся, а в кімнаті зайшла вже якась відміна, хоч ті самі річи стояли на тім самім місці. Прокинувшись глядів трівожно в те місце, де стояв непрошений гість, а коли останки сну відлетіли від нього, побачив над собою три милосерні з білими головами.

Довгу хвилю не міг рішити, де він, що з ним? Чого вони прийшли всі три нараз? Там на сьвітї не глядів так на людей, а тепер його око збистріло, слух його стоншав, а мисли злекшали і він пізнавав хвилями нову силу, яка побіч розуму працювала в нїм ураз із його думкою. І він знає, чого вони стоять... А коли проміж них пролетіла якась хвиля, пролетіла через кімнату бистрою півтемною смугою і нечутно шезла, всі сили покинули його нараз і він наче всунув ся в якийсь діл. А в тім долі, на дні притаїв ся і чигав непереможний переляк, бліда трівога.

На що-ж вони йому ще сказали голосно, на що слів? І вже тепер не прийде смерть нечутна, не прийде тихо взяти його в свої обійми, понести в загадковий сьвіт: вони нарobili шуму і галасу, а великий закон природи переклали на свою мову. А тоді він, хоч уже згодив ся був з думкою їх німого погляду — на́прасно супротивив ся. — Сліпому не кажіть, що він темний, він же має очі невидючі, — може більше про себе, ніж до когось заговорив тихим голосом, і нараз обернув ся до них. Благав їх, серце рвав, бо хотів жити, а вони... стояли рівні, прості з пергаміновими лицями. Коли-ж станув на порозі слуга божий із Сьвятійшими Дарами, тоді він пізнав уже, що се грабарі, які вказують йому пальцем могилу в самій тій кімнаті, в кутику. Повіяв могильний холод, потряс ним і судороги відвернули його лицем до стіни.

Здивували ся.

Сказала сповідникови, що се закаменїлий грішник. І друга сказала, що нерозкаяний грішник, лише третя сказала, що він боїть ся смерти.

Зібрав усі свої сили. Дав їм повну власть над своїм трупом, але поки його серце стукне ще хоч так, як нетля крилом, поки мозок його задержить іще сьвідомости хоч за макове зерно — він голови не склонить.

Се їм сказав і занімів, а вони пішли. Дали отруї і відступили ся.

З гнівом ішли, а від їх злости аж корідори вузшали, меркли і темніли. Сьвященник відказував, на що відчинено ворота перед сею потворою, обидві милосерні вітхали до Бога, щоб не карав їх рук за те, що подавали ліки безбожному. А меньша сестра завернула ся, лягла під його дверима хрестом і молила ся до Сладчайшого Ісусового серця за змилуванєм та каяттєм для хорого.

Хвилину було за ними тихо в келїї. Нараз обізвав ся в кутї сверщик голосом старшої: Ти умреш. Друга додала: Ти вже конаєш! Обидві додали: В ногах коло ліжка стоїть твоя смерть і жеде на тебе. Завтра тобі вже сонце не засьвітить.

Тепер пропав супокій. Великий жах заворушив цілу келїю. Нараз хорий глянув наляканий на келїю, а там стояла висока, блїда жінка. Не мала тіла лише кости. Мала дивне лице: таке як ті дві і той третій, що пішли звідси, лиш тої лагідної не бачив, тільки чув її голос... Плач чув, не голос, не її, тільки мамі, рідної неньки голос. Шукав її, розглядав ся і не було нікого; ніхто не плакав, лише звідтам, із того місця споглядала ся дивна постать. Упало на неї сяєво і добре її було видко: не мала лица, лише кости і порожні ями, а в них чорну порожню... Вже ждав, щоб рушилась, промовила, замахнула ся... а вона мовчала, стояла і гляділа. Пусті очні ями гляділи чорними челюстями, заціплені зуби нерозхилили ся. Стояла непорушно і мовчки гляділа, а з того взяли його судороги, трясли ним, а там — опустила його память...

II.

У лівім крилі шпитальна гостинна саля з кількома вікнами; крізь одно, соняшне паде на камяну долівку тїнь розгойданого дуба. Крізь вікна від заходу видно верхи готицької каплиці, а на сих верхах стада гайвороня. В хвилях тиші чути їх краканє.

На салї пусто. В однім кутї чапить дїд старовина покашлюючи часто, близько дверей сидить у кріслі з поручем придверний, а з ним розмовляє молодий чоловік.

Студент. Чому мене не пускають до мого приятеля? Чи ви мене сповістили?

Придверний. Я сказав настоятельці.

Студент. Чому-ж не пускають? Шість годин скорше, чи шість годин пізнійше, і в такім виємковім випадку!... Я мушу до-

конче відвідати його... Я можу вам ще додати, а ви самі мене пустіть на гору.

Придверний. Не тепер іще, най мине час лікарської візити, тоді буде тихо і буде можна. Шкода було пускати справу на голосний дзвін перед настоятельку.

Студент. Я зажду.

Недовга хвиля важкої мовчанки. Дід перебив її стогнанем.

Студент. Ся тривога пригнала мене в села. Чи не можу я сам піти на гору?

Придверний оглядає його зневажливо, обертає ся плечима.

Студент. Що-ж за причина, що так забороняють?

Придверний. Се злий знак. Кінець, видно, надходить.

Студент. Боже! Боже! (ломить руки). Значить, повинні-б пустити.

Придверний. Значить, не пустять.

Студент відступає розжалоблений, неначе громом убитий. Іде до вікна, глядить у сад.

Не дожидаючи, щоб придверний одчинив, вбігає міщанка. Якась із передмістя, в чорному платю, на правій руці кошик.

Міщанка. Де мій робітник? Де мій прогодівник?... Де мої рученьки трудящі? Ой, заїхав чорний віз, узяли його з хати!... (До студента.) Ось і ти! Коли-ж ти приїхав? Тепер? тай стрічаємось у шпитали. Чого ти писав, що він у тебе, на селі?

Придверний (обрушив ся). Заспокійтесь, тутки кричати не вільно.

Міщанка. Слухай, добрий чоловіче, він на мене працював, а сей хоче взяти мою молодшу доньку. Вона безплатно учителює, а старша овдовіла недавно.

Придверний. Але ви могли-б говорити тихійше.

Міщанка. Добре, я ось шепочу, наче при сповіді, але чи ти маєш діти, чи маєш хоч одну дитину, якої народи ти дожидав, а вона тебе татом кличе?... Видиш, мій друже, він зарібки мені віддавав. Мій хробачок бідний, моя сирітка заплакана! Рученята воно витягало до мами в гробі і стало мене мамою кликати, немов я його виносила під серцем. А кілька він без грошей учив, а як робітники плакали, коли промовляв до них, для них плату висднував. А як він для вдовиць письма писав! Для кого-ж він не мав доброї поради?

Придверний. Так, але на що-ж мені се знати?

Міщанка. На що?... Він терпить, його сердешного тут мучать. Від коли взяли його з хати від мене, то на моїм зеркалі сїдають сльози що ранку, я зачесати ся не можу; він сам стояв нині в зеркалі — був блідий, з кровю на устах. І квіти мої повяли, я їх на продаж кохаю. Найбільший кактус мав тепер зацвісти і в пупляхах опав.

Придверний. Чому кактус не зацвів?

Міщанка. Слухай, як він помре, то ви його відставите на клініку?

Придверний. Що вона каже?

Міщанка. Розітнуть там добре серце мого праведника... Вийміть моє серце!...

Придверний. Що з нею?

Міщанка. Я відберу його. (До студента.) А ти чекаєш відставити його на просекторію?

Студент. Мамо, що з вами?!

Міщанка. Що зі мною? Він сьогодні умре, а я тебе не хочу мати зитем.

Студент. Мамо, заспокійте ся.

Міщанка. О, мама спокійна.

Дрогнувши розглянулася по хаті і зітхнула. Узяла його за руку і пішла сїсти в куті на лаві, біля старого діда. Сиділа покірна мов дитина і ждала.

Студент. Він сам пізнав свою слабість і через те відмінив ся. Але один медик, той лисий песіміст, оглянувши, сказав йому, що коли перестануть у міськїм саду соловії співати — він умре.

Міщанка. А ми при нїм жили ще і не прочували, що його душа вже призначена була на тамтой сьвіт.

Студент. Тепер лише зрозуміємо його вчинки: він забув за докторат, відобрав такси і поплатив...

Її голосний плач і рїй жалібних слів не дали йому говорити.

Міщанка (голосить). Волїла-б я була на бруку валяти ся. Ще я згодувала би тебе...

Студент. Із Зонею приїхали діти, а вони так люблять його, що не хотїли від його постелї відступати. Він уступив ся їм.

Міщанка. Ой зятї, зятї!... бодай ви на каміню не родили ся... тепер бідна Зоня на моїй голові... А ти мав серце...

Студент. Я не мав серця супротивляти ся довше. Того пополудня, коли ви цілим домом пішли в гостї, мене щось завело

до нього. Вийшовши нечаяно я застав його блідого та сумного, як стояв при вікні вашого високого піддаша. В його погляді був докір за мій прихід, і тоді я не думаючи вже спровадив зараз чорний віз.

Міщанка. Ой, мій соколику сизий!...

Послугач шпитальний (входить, обертає ся до придверного). Їх не пустять на гору.

Придверний (до студента). Вас не пустять на гору.

Міщанка, студент. Нас не пустять на гору!...

Серед того смутку явила ся старша сестра.

Міщанка. Слава Ісусу Христу! (кидає ся цілувати її руки).

Сестра (не зважаючи на неї, до придверного). Чи ся жінка до нього?

Придверний, міщанка, студент. Так, до нього.

Міщанка. До нього... Благословенні твої руки, що коло хорих труждають ся. (Знов хоче її цілувати й складає руки мов до молитви). Благословенні очи, що по ночах не змикають ся: перед тобою мовкнуть стогнаня, за тобою слідкує супокій.

Сестра (озлоблена). То до нього, до сухотника?

Міщанка. Але-ж так. Передай сі квіти йому та поздоров від мене, коли не можна його оглядати моїм очам, що плачуть за ним. (Виймає з кошика китицю, подає).

Сестра. То твоя грішна утроба почала сього дівола?

Міщанка. Що з нею?

Сестра. Горе тобі і твому домови!... (Вирвала квіти, стоптала ногами, пішла).

Міщанка. (Схилмла ся по квіти, не зібрала їх, підносить ся.) Що вона сказала?...

III.

Тільки сон, тай то не кожним разом давав йому забуте і супокій на його тернеж уквітчаній постелі.

Прокинув ся, побачив меньшу сестру і всім тілом задрожав.

— Бий, бий!...

— Бог з тобою!

Відмовляла дальше молитви на чотках, а він глядів і лица не доглянув і не пізнав її. Аж коли пішла до вікна, розпізнав хід. Так ступає сей, чиї мягкі долоні дотиком листочка його доторкали ся і обкривали, сі добрі руки.

— Води подай, води.

Подала кроплів, та злякала ся, почувши кроки на коридорі. І він злякав ся і підняла ся буря. Схопив вітер листок клиновий тай товк ним об стіну, підкидав ним. Кашель рвав його порожні груди, наповняв їх клекотом, легкі розривав, мішав із кровю і дусив, а голову розсаджував. Вже в очах почорніло. Але коли кашель ущух, і коли він по довгій хвили розкрив очі, почув у руці щось тверде, побачив мляве сьвітло, що не давало ясности, лише блиск і чад задушливий.

Стратив силу.

— Тут є хтось у кімнаті.

— Нікого нема.

— Але-ж є; вже третій день його тїнь стелить ся по темній фарбі стінного мальовила. Лякає мене, я минаю ся.

— Примкни очі.

— Я прижмурих їх і власне бачу в ногах жіночу постать.

Поклала долоню на чоло, бажаючи перелляти на нього свій супокій, який давала їй глибока віра. Сиділа на краю постелі, гляділа на нього тихо — тоді він розніжив ся, вернув до нього супокій, який у сві лелїв його.

— Моя мама давно померла, а нині приснила ся мені.

Наплили спомини з діточих лїт.

Але на коридорі почули ся ті самі кроки, а під дверима почув ся голос старшої: анї води, анї страви!

Сі слова упали тягаром і збурили їх.

— Така кара третій день на мене, а на тїлі у мене синці.

— Слухай! — довго гляділа йому в очі — піддай ся!

— Лиши.

— Се обовязок християнський. А вони тебе пригорнуть до милосердя. Згадай на матір; приходила у сні до тебе, вона вела тебе до першої словіди.

— ...

— Вже знають, хто ти.

— Їх ближній.

— Твоя газета писала против сьвященства і віри сьвятої, навіть против отця сьвятого.

— Я чоловік.

— Ти проводир робітницької партії.

Замок, але через очі пересунула ся тінь і змінила його лице хвилию того смутку, що розсаджував серце.

— Мене і так уже вбито, не хочу вийти і так на людей дивити ся, як мене тут учили.

— Не говори, ти ослабаєш!...

Довгу хвилию не переривали тишини.

— Прости, не послухаю тебе, а за твоє людське серце до мене... спасибі велике.

— Най Бог тебе має в своїм милосердю. Усі ми грішні...

І знов пересунулась тінь через його очі; вони стемніли, примеркли, змокрили.

— Слухай, а соловії ще співають?

— Співають.

— Чому-ж я не чую?

— Сюди голос не доходить.

— Голос не доходить і квітів не бачу. — — — У нас дома є квіти і голуби. І тут сїдав голуб на вікні; се був посол від людей, та від милосерних відлітав птах.

— Не говори, не томи ся, чи болить тебе що? Ти так слабнеш.

— Дуже мені студено. Дай мені руку, сестро! Моя як лід холодна. Ноги мої на леду лежать. Ся рука буде ще тепла колись?

— На Бога надія.

— Слухай, що пише наша газета?

— Не знаю.

— А на дворі погідно?

— Ладно на божім мирі.

— Бов уже розцвив ся?

— З конвалії віночки несуть перед Богоматір.

— Скажи мені: соловії ще довго... співати-муть, чи деякі... вже пе-ре-ста-ли?

— Деякі вже перестали... Що тобі?

Дрібні сльози ринули з очий і котили ся. Не міг утирати, бо не мав сили в руці; не міг здержати їх, бо мав біль у серці. Сестра втирала їх мягкою рукою, дотиком привялого листочка, а він не знав про се. Захитали ся стіни, хтось чужий заходив по кімнаті тай досягнув його рукою, не дав промовити. Аж згодом відступив ся.

— Тут знов хтось у хаті.

- Бог вездісущий.
- Але в ногах біля ліжка.
- То ангел-хранитель.

-
- Слухай, іти правдою, значить не грішити?
  - Так.
  - А чоловік терпінем змиває гріхи?
  - Чоловічим терпінем, а божим милосердем.

Бачив, як блиснуло сьвітелце перед іконою, чув, як лягла сестра хрестом. Далі не бачив, не чув. Чужа рука здавила його груди, прогнала в кімнати весь воздух, і він не міг нічого зловити віддихом. Чорна ніч розіллала ся перед очима, тонув під хвилями, що в ухах шуміли, тільки здавало ся, що з берега кличуть, що на хвилі стоїть приятель, в обійми бере. До нього руку витягнув, на привіт махав.

Але се була старша сестра.

Його розкриті очі не бачили її, бо були прислонені імлю, тільки ще всею натугою сили, що сплила із серця, засунув ся під покривало.

Стояла сестра на порозі і рушити ся не могла. Великий дзвін на вежі вдарив десяту, а білий голуб беть ся і беть ся до вікна, чути лопіт його крил. Але і лопоту не чути і голуб сів на гвімсе, а тоді на вікно впала тїнь, а на келїю сумерк. І у вохкім куті виступили дві великі сльози і скотили ся долі аж до землі. а в ко-
мині судорогами заривав вітер і ледви втихомирив ся.

Скоро сплила тьмяна сутїнь, обі сестри відітхнули. Але нараз із тим надбігла настоятельница. Лямпа погасла, гніт зашкварчав. Настоятельница спинила ся при самім ліжку, побачила тільки покривало.

- Атеїсте, вігілісте!
- Робітницький агітаторе, я тебе висповідаяю!...

Не рухав ся агітатор, не стогнав. Тільки на далекім кладовищу, під низькою могилкою, де лежала його мати, було чути, як хтось обернув ся та застогнав, а той жалібний звук постелив ся і полинув понад цьвітисті луги й сади... під шпитальним вікном затрясла ся трепета і зашевелїла листом, але не було шелесту на келїї, лиш той мамин зойк розніс ся.

- А тоді прибігла меньша і взяла її за обі руки.
- Він уже перед Богом.
- Уступи, диви ся, Розпятий...

Заговкла.

Не стало Розп'яття, а де висів хрест, там була лише тернова корона і грубі краплі крові скріпали на стіні.

Вітер розхилив двері і крізь них знятий із хреста всунувся тихо блідий чоловік. Прийшов зі сьвіта, йшов мовчки і терпів.

Збудилися і стали в ряд, але невідпертий докір пересунувся тінню. Опустили долоні. Переплив, узяв рукою залізну кавалету, а приніс із собою як перли дрібні сльози Зониних діточок.

Меньша сестра підняла покривало і прислонила трупа назад. На всю постіль розстелила рівно білу скатерть. По підлозі розсипались білі перли, дрібні, дрібніші... иней розсіявся і за легким протягом пролітав до відхилених дверей, платочки снігу топилися, стопилися, а на колінах тихо стояв перед ліжком німий, болючий докір.

Плачу не було, ні ридання, але кімната захиталася, впродовж пішла. Хатна задуха перетягала струєю від вікна до дверей, замерхтіла, аж у спазмах захлипала вся, наче дитина...

Меньша сестра почала молитву.

Внизу заклекотіла буря, піднялася у гору, звіялася коридором, де перше лунали прикази старшої сестри. Всі вікна і двері в будівлі луснули раз і другий і без кінця.

Гамір, гнів, погроза не вгавали. Одна і друга сестра взяли в руки хрести, що звисали на чотках.

Вихром влетіла в келію міщанка, за нею придверний, переступили поріг.

Але тут над усіма володіла ще смерть. А стару покинули сили нараз. Упала. Унав кошіль, а з нього висипалися помняті квіти: скаменілі агерози, жалібні скабіози, біла камелія, біліша авалія, тубероза і... від Зоні датура.

Грицько Коваленко.

З Р А Д А.

Драматичний епізод у трьох актах із початку XVIII віку.

ДІЄВІ ОСОБИ:

Яценко Іван, сотник, немолодий, дуже повний. **Колодій Петро**, значний козак.
Демно, його джура.
Марія, його жінка, літ 25. **Козак** дуже старий.
Палажка, служниця Марії, вдова. **Значні і прості козаки, селяни, Москалі.**
Дієть ся в сотенному місті, в полку Переяславському, в домі сотниковому, 1708—1709 р.

АКТ ПЕРШИЙ.

Велика хата в домі сотниковому, перша од сінній. На стінах олійні портрети Б. Хмельницького і Мазепи і ще кількох знатних осіб. — Стіл і лави, застелені килимами.

I.

Яценко, убраний просто і легко; Марія біля відчиненого вікна.

Яценко. Ізнов я маю од ясновельможного наказ вести сотнян.

Марія. Куди?

Яценко. На Десну, а далі вже куди там доведеть ся — не відомо... Коли у Крим, у Польщу, то дарма; а як у тую клятую Інфляндську землю... То я вже думаю, чи не післати замісто себе кого молодшого... Бо вже мені не служить і колишня сила, і здорове. Ізнов у мене попереk болить, неначе хто гризе його зубами, і ние у кістках.

Марія. Се тобі звичайно так буває у дощову пору. Ось уже кілька день не видно сонця, та дощ, та негода; видко на осінь повертає.

Яценко. Ти-б загадала на ніч наготувати мені якої масти або що.

Отам у молитовнику десь я записав одну добру масть, що мені той Лях порадив. Добра масть.

Марія. Я наготую звичайної масти, що тобі помагає.

Яценко. Та на вечерю коли-б чого такого гарячого та з перцем, може-б воно чи не веселіще було... (Визирає у вікно). Отже й капосні хлопці: не зачинили хвіртки, а свині й полізли до ожередів. Палажко! Біжи, погукай отих капосних Грицька та Данька, я їм задам! (Палажка озивається з другого покою: Зараз!)

Марія. Коли-б не мокро та не хмарно, пішла-б погуляти туди, ва гай, на гору.

Яценко. Чогось ти сумна та невесела, моя голубко. Я здавна помічаю: як хмарна та дощева пора, — тобі сумно.

Марія. Я колись любила хмарну пору. Так тихо, поважно. А тепер не люблю. Бо не можна мені йти гуляти. Ось неділя, а я мушу сидіти в хаті.

Яценко. Чого тобі так подобається ходити за ліс, на гору?

Марія. У ясний день звідти видно — Дніпрові гори. Там десь далеко-далеко на захід — неначе сивіє хмариночка, — то Дніпрові гори. Я їх люблю.

Яценко. І що з їх? Я знаю, тебе тягне туди, у свій край, за Дніпро. А там що? — Руїна!... Немає там добра й спокою... Тільки тут, по сей бік Дніпра, в Гетьманщині й можна жити. Ляхам і Татарві сюди далеко. Живемо тут під рейментом мудрого гетьмана і під міцною рукою царя, заводимо оселі, хутори, худобу...

Марія. Не самою худобою жити... Я там зросла, там, за Дніпром, і мені все сниться той край, нещасний, зруйнований, кровю залитий, а все милий мені.

Яценко. Сумно то мені. Знаєш, Маріє, здавна і доси ти мені мила. Гадав, звикнеш у добрі й супокою... Хіба я скривдив тебе? Або нам не добре жити?

Марія. Я вельми вдячна тобі, мій пане, поважаю тебе і все пильную, аби тобі догодити.

Яценко. Я се знаю. Вірніщої і ліпшої дружини як ти, може й на сьвіті не знайдеш. Та все до мене ти наче холодна, і все сумна. Неначе душа твоя десь не тут, а там...

Марія. Що маю чинити... Я-б рада забути, та видно не забуваєть ся те, що за молодого віку діяло ся. А там-же я зросла, там і неня моя вмерла.

Яценко. Який би я був радий та щасливий, коли-б ти була до мене щиріща.

Марія. Я ніколи не промовила тобі нещирого, неправдивого слова...

II.

Палажка іде з сінниї, за нею слуга.

Палажка. Уже свині повиганяли.

Слуга. До нас прибув якийсь значний козак, а з ним і джура.

Яценко. Хто-б се? Іди-ж, хлопче, візьмеш у їх конї, а я вийду стрічати. (Надів жупана і пішов, за ним слуга).

Марія (визирає у вікно). Хто-ж се і звідкіля?

Палажка. (Визирає). Наче Запорожець, та який гарний! Витають ся в паном...

Марія. (Стурбована.) Ах, се-ж він!...

Палажка. Чого-ж, моя пані, турбуєте ся? Хто він? Ваш ворог?

Марія. Се він... Ах, се він... Не питай, серце...

III.

Петро Колодїй і Яценко входять.

Колодїй (кланяєть ся). Витаю щирим козацьким уклоном шановних господаря і господиню.

Марія (кланяєть ся). Спасибі.

Яценко. Дякуємо панови, що завитав до нашої господи. Просимо сідати. (До Марії:) Нехай би наготували там де-чого, щоб добрим людям підкренити ся в дороги. (Марія і Палажка вийшли).

Яценко. А ваша милость у Січи пробуваєш?

Колодїй. Бував я скрізь, а тепер саме їду з Січи. Запорожці, брати наші милі, бажають щастя і сили козацтву городовому і хотять у купі з ними та в згоді стояти за добро і волю пеньки нашої України. А що бували иньшим часом сварки, то все нехай забудеть ся. Бо то все повстало більше в приводу ворога душ християнських та заходами лукавих сусідів наших.

Яценко. Од віку славне лицарство січове єсть корень і твердиня нашої сили і слави. Дятого називає ся козацтво Українське

Запорозьким; для того і я, недостойний, за щастє маю титулувати ся сотником війська Запорозького.

Колодїй. Нехай же буде згода! Бо згода нам тепер особливо потрібна, коли Україна у великій напасти. Турчин, Швед і Лях і Москаль обсіли нас, і вже скоро зникне козацька сила, що колись була славна по цілому сьвітови. Незгоди та сварки наші довели до того Україну, як у тій новій думі мовить ся :

Жаль ся, Боже, України,
Що не в купі має сини.
Один живе із погани,
Кличе: сюди, отамани!
Другий Ляхам за гріш служить;
По Вкраїні і той тужить:
Мати наша старенькая,
Чом ти вельми слабенькая!
Третій Москві вже голдує
І їй вірно услугує...

Немає ладу, єдності, — немає спокою:
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали...

Яценко. Так, я чув сю думу, вона десь недавно складена. Чутка йде, що вложив її сам Ясновельможний Рейментар.

Колодїй. А хоч би й так, то хиба неправда. Пан гетьман ліпше всіх бачить, у чому наше лихо. Як той кавав: до булави треба голови. А я маю листа до вашої милости од Кошового. Декому в тутешньої старшини вже одвіз листи. А тепер їду до Батурина.

Яценко. До Батурина? Може і до Ясновельможного?

Колодїй. Може пощастить і його бачити. Мені вже доводило ся сього літа бути у Батурині.

Яценко. Як же там ся має старшина генеральна? Як сам Ясновельможний?

Колодїй. Турбота йому велика. Він за всіх, за всіх нас клопочеть ся. А літа його вже великі, на силі підупадає... Старий і слабый тілом, а дух ще орлиний! О, я бачив його на бенкеті... Його душа — огонь, замутований у камені, що як вирветь ся, то запалить пів сьвіта...

Яценко. То ваша милость більше в Січі пробуваєш?

Колодїй. У Січі — звичайний притулок вольному козакови. Тільки я більше мешкаю за Дніпром, де Богуслав і Корсунь.

Яценко. Довело ся й мені побувати за молодих літ у Січи, та не на довгий час. Ходив і в Польщу із Ясновельможним, 705 року, за Случ, аж до Львова і Дубна. Прекрасний, розкішний край, та ладу немає, через дурний розум панів. Був раз і в Москві, їздив по грамоту на свої мастки. В Московщині люди вбогі, живуть як у хлівах, немає їм ні волі, ні просвіти. Про те свої звичаї боронять кріпко, за православну віру та за царя кожне вмерти раде... А всякого, хто голить бороду, курить люльку, або вміє по латині — вважають за еретика. Се вже цар Петро позаводив, як і в нас, звичаї, що вже й там поміж боярами стали голити бороди, вчити ся по школах.

Колодїй. Я все те бачив. О, велика земля Московська, вдасть ся, й краю їй немає, особливо туди, на Північ і на Схід. Та дика, непроходна та земля, болотами, лісами поняла ся. І люди в тяжкому ярмі, у рабстві. Широка єсть земля Московська, та тісно там і сумно жити людям. І дивно, як те царство вдержало ся, не завалило ся!...

Яценко. Москва на злиднях збудована і злиднями годована. Та сила їх у тому, що всі вони царя раби покірні. Там усі гурту держать ся, там — єдність, хоч і рабська, — тим вони могуті...

Колодїй. Коли-б то в нас завести єдність, та не рабську, а братерську! Ото-б була щаслива й вільна Україна, і ворогам страшна.

Яценко. Видно, ще наші люди не можуть обійти ся без ярма, без сильної руки. Бувало волі в нас багато, а братерства мало. Ніхто не хоче слухати начальників, а кожний хоче бути паном. Хиба не бувало в нас по два й по три гетьмани разом? Один на другого йшов війною, і край наш милий огнем і мечем пліндрували. Се вже за сього мудрого гетьмана утихомирило ся в нас, та й то лиш по сей бік Дніпра, де ближше до Москви. А там у Полтавському полку і далі в Полі — там і доси оглядай ся, чи не визирнуть де харцизяки. Чи давно-ж то навіжений Петрик із Татарвою наміряв ся порізати усіх людей статочних, аби голоколінки п'яні панували... Хвалити Бога, тепер у нас жити сяк так можна. Тільки й дошкуляють нам оті походи. Що вже втратило ся на їх військо, то й кінця немає. Ми здавна звикли воювати з Татарвою, Ляхами, а нас

женуть на Північ, в Інгерманляндію, в ліси, болота; та ще й віддають під команду московських Німців. О, то сам нечистий вигадав московського Німця. Німець у Німеччині — добрий чоловік; і в Москалем іще можна жити. А як Німець на московській службі, — то лиха година.

Колодїй. Тай поміж московськими панами немало єсть таких, що на їх плачуть ся наші люди.

Ященко. О, багато єсть. І не дай Боже попасти під їх команду. Ось я знов маю наказ вести сотнян на Десну. А далі куди доведеть ся — не знаю. Гадаю, щоб післати замісь себе кого молодшого, та бою ся гніву Рейментарського. А я вже не молодий, послужив не мало, нехай би ще молодші послужили.

Колодїй. Іще пан сотник кількох молодих за пояс заткне.

Ященко. Де вже нам, де вже!

IV.

Марія ввійшла.

Марія (до Ященка). Там усе наготовлено.

Ященко. Просимо підкріпити ся з дороги.

Колодїй. Я маю де-що переказати панови на самоті.

Ященко. Добре. Ходім же до того покою, (до Марії) і щоб до нас ніхто не йшов.

Марія. Добре.

(Колодїй і Ященко пішли до иньшого покою і зачинили ся).

Марія (сама). Жаль ся, Боже, жаль ся, Боже...

V.

Палажка іде з сіний.

Палажка. Там його джура, молодий козак, із нашими козаками розмовляє, та такий жвавий!... Моя пані плачуть? Чого се?

Марія. Ах, так сумно... Сумно чогось. Я-ж гадала, що на віки втекла вже з під Немирова, що все забудеть ся, минеть ся...

Палажка. Хоч не забуло ся, та минуло ся. Там вам тяжко було покидати рідний край, і добро, і матчину могилу... За те знов тут придбали маєтки і честь, бо тепер ви пані сотникова. Тут од Ляха далі, затишніше. Хоч не забуло ся, та минуло ся.

Марія. На лихо мені, і не минуло ся.

Палажка. Будемо краще розмовляти про що иньше.

Марія. Добре.

Палажка. Який гарний козак сей, як орел! Джура його мовить, що се ватажний козак, сей Петро Колодїй; його, мовить, і Татарва, і Ляхи знають, і в Москві про його чували. А як глянула я, -- не надивила ся-б.

Марія. Він теж із під Немирова.

Палажка. То пані знали його там? То се він нагадав вам про Немирів?

Марія. На моє лихо... Жаль ся, Боже!

Палажка. То пані його колись там добре знали? Якже його не покохати? Хиба можна такого не покохати?

Марія. Так наче ти його вже покохала.

Палажка. І, куди вже мені.

Марія. То лїпше мовчи.

Палажка. Або я що?

Марія. Мовчи до віку про се. Анї слова, анї пари в уст.

Палажка. Мовчати-му... Так ось де воно, те лихо... Моя пані мила! Я до віку мовчати-му... Покрий і вступи нас од напасти, Мати Божа.

Марія. Ти мовила, там джура гуляє. А його-ж треба нагодувати і напоїти. Поклич його сюди.

Палажка. Добре, я покличу. (Пішла).

VI.

Палажка, а за нею Демко, козаки.

Палажка (гукає за дверима). Іди козаче до хати, і ви, люди добрі.

Демко (кланяєть ся). Дай Боже здоровя.

Марія. Спасибі.

Демко. Чи там пан Петро?

Марія. Там, та не велено туди нікого пускати.

Демко. Я лиш питаю. (Стукає у двері; озиваєть ся Ященко: Хто там?) Се я. Хотїв спитати пана Петра, чи їхати-мем, чи почувати-мем. То який лад коням дати?

Петро (одчинивши двері, виглядає). Поїдемо сьогодні. А ти, хлопче, підкреси свої сили, бо дорога не близька. (Тихо:) Та розваж людий, пусти поміж їх добру думку, — ну, знавш.

Демко. Добре.

(Палажка принесла тимчасом дечого їсти й пити).

Демко. А чи можна тут пісень поспівати, бо ось люди просять.

Петро. Про мене байдуже, та ось як пая господар скаже.

Яценко (вигладає). Нехай співають собі на здоров'є. (Двері зачинили ся).

Марія. Сідайте-ж до стола, люди добрі.

Демко. Сядемо — з одною умовою: як славна пані сотникова по-частує нас із своєї руки.

Марія. А для чого то?

Демко. Щоб смашніще пило ся. І закон каже, щоби господиня частувала.

Старий козак. Пані господиня частує почесних гостей своїх, а ти хто? Ще ти молодик, слави і чести не заробив.

Демко. А ясне сонце сьвітить рівно всім, богатим і бідним, великим і малим.

Марія. То занадто. Бо гріх людину рівняти до праведного сонця.

Демко. Уже хоч гріх, хоч два, а пані, ясне сонце, почастує нас.

Палажка. І справді: наша пані, як сонце ясне, сьвітить і гріє нам усім. Про те ліпше знають каліки, сироти, убогі.

Козаки. Се правда!... Наша пані — як мати усім бідним.

Марія. (Наливши чарку). Будьмо здорові.

Демко. На здоров'є!

Козаки. Дай Боже здоров'я нашій милій пані.

Демко. Бував я в паном Петром, нехай здоров буде, скрізь по Україні, і в Польщі, і в Орді. Та не видів ліпшої пані, як аж тепера. За здоров'є славної пані сотникової! (випиває до дна).

Марія (засоромлена). Спасибі... Вибачайте, люди добрі, мені там треба клопотати ся... Палажко, почастуй усіх. (Вийшла з хати).

(Палажка частує усіх з ряду; звичайні витання).

Демко. Тепер за здоров'є його милости пана гетьмана, добродія нашого, нехай йому Бог поможе вивести Україну у сей тяжкий час із напасти.

Козаки. Дай Боже.

Демко. І все те дасть Господь, як стояти-мем усі однодушно, у згоді та братерстві, — і городове козацтво, і Січовики, і міщани, і духовні. Тоді нас ніяка сила на сьвіті не поборе. А то завело ся в нас таке, що люд, козаки і поспільство своїй старшині не вірять, січовики на городян ворогують, і нема згоди і братерства між нами.

Старий козак. Коли-б же то старшина все була добра та справедлива. А то вже не вільно нам обирати собі, по давньому звичаю і закону, сотників та полковників; пани наші привлащують собі ґрунти і площі і поля військові, і собі простірнее, а людям тіснее місце чинять. Та нехай би надавали ся їм добра за послуги військові, на уряд; а то так, ні за що, в ласки старшини генеральної.

Козак 2. Не годить ся так говорити. Бо сам Бог постановив, щоби були пани, начальники, людьми орудували, суд їм чинили, а люди повинні за те панам своїм послушенство оддавати.

Козак 3. Ні, брате, я засьвідчу, що той старий правду мовить. Тепер справедливість тільки в Січи залишила ся, а тут її пани викурили.

Демко. Нехай лишень ми од ворогів одібемо ся, тоді заведемо таку справедливість на Україні, що на цілому світі вона славна буде.

Козак 2. Панове — товариство! Не нарікайте тяжко на старшину. Хоч між нею і не все гаразд, та згадайте польських панів, або хоч і московських боярів. Наша старшина ще тямить Хмельниччину і людей за бидло не вважає. Не всім, панове, козакувати, а чей же треба комусь поле орати, як козаки ідуть на війну. То треба й поспільству бути.

Старий козак. Чули ми, що иньший полковник або й сотник, замісь служби військової, загадує козакам на себе робити: ліс рубати, колоди тягати, сіно возити, від чого козаки і коні на силі втрачають ся. Чи не буває часом і в нас такого?

Козаки де-які (мижрять). Та воно... як доведеть ся...

Козак 2. Та годі про се!

Демко. І справді годі. Із своїми панами помиримо ся і лад учинимо, аби нам Україну визволити. Не час тепера підніматися між собою сварки. Лях не забув, як панував на Україні, а на тім боці ще й тепер панує. Москаль ярмо нам хоче надіти. А там Швед наступає, що побив і Ляхів, і Москалів. Ходив Швед по Польщі, піде по Україні. А що як віддасть він Україну знову Ляхам?

Козаки. А не діжде він бачити нас під Ляхами! Хоч помремо всі, а під Польщу не підемо!

Демко. А де-ж ви дінете ся? Підете у Московську землю? Зачекайте, Москаль вас і тут знайде. Уже воєвода в Києві не раз

похвалаяв ся, що вже козацьким вольностям не довго бути, що повернуть вас у пятаки.

Старий козак. Не шаблюю нас здобули: ми пристали як вільні.

Козак 2. Цар милостивий і благочестивий, він не послухає боярів, що раді-б нас хлопами своїми поробити.

Демко. Панове товариство! Бачили ви, скільки маємо ворогів. Тяжкі, страшні часи... Як тепера не вибємо ся на волю, то вже й ніколи, ніколи... Дятого треба слухати нашого общого добродія, його милости пана гетьмана, що всі справи українські у своїй руці держить, з царями та королями трактує, та жде слушного часу. Гляньте в пасіці на вулії: скільки пчіл там є, а всі матки слухають. Куди нас поведе його милость пан добродій, як його мудра голова розсудить, так і вчинимо. Чи скаже бити зрадливого Ляха, то ми з охотою; чи на Москаля іти, то зважимо ся. Колись батько наш Богдан із самим Шведом у згоді був, і козаки з Шведами ходили на Варшаву, тай не було од того впе нашому краєви.

Старий козак. О, я все те тямлю, як сьогодні. Іще я підлітком був за тих часів. А які-ж то часи були, Боже мій. Де ті люди, де ті лицарі подівали ся, як сей світ відмінив ся... Се ти, хлопче, трохи нагадав мені...

Козак 3. А чому-ж його милость пан гетьман не скличе ради, як колись бувало? Нехай би рада розсудила, з ким бити ся, а з ким мирити ся.

Демко. Волив би пан добродій по давньому звичаю раду скликати, та не такий тепера час. А нуж як рада присудить одбити ся од Москви, а в туж мить стрільці, що стоять у Батурині, самого гетьмана і старшину ухоплять тай потягнуть у Москву, а звідти у Сибір, як нераз бувало... Ні, панове, тоді буде вільна рада, як буде вільна Україна. А тепер годить ся мовчати та слухати, що скаже пан добродій, куди нас поведе.

Старий козак. Правда, правда, козаче.

Дехто. Ох, тяжкі часи... Ох, заступи і помилуй нас, Боже.

Демко (перебирає на бандурі струни, тоді співає:)

Ой горе тій чайці,
Ой горе небові,
Що вивела чайнята
При битій дорозі.

Що чумаки ішли,
І чаєчку знайшли,
І чаєчку ізігнали
Чаїнята забрали... (і далі).

(Почувши пісню, з на двору входять люди, парубки, дівчата, по двоє, по троє).

Козак 3. А видко сей козак бувалий, хоч і молодий.

Козак 2. Козаче, як тебе — Демком зовуть, — чи давно козакуєш?

Демко. Не дуже й давно, як пішов я в лицарську науку до пана Петра. А з таким козаком не пропадеш і сьвіта побачиш. Добре з ним жити, не страшно й умерти.

Старий козак. Звідкіля-ж ви обидва, де живете, де служите? Чи в Січи, чи де в полку, може в сердюцькому або компанійському? Чи за Дніпром тиняєтесь у тих ватагах, що zostали ся у Хвастовщині?

Демко. Де служимо? Де живемо? (показує навхрест руками). О там! Бували скрізь і всюди, а більше за Дніпром. Не присягали ні цареві, анї королеви.

Старий козак (сьмієть ся). То може Турському султанови?

Демко. Де вже! І тому ні.

Старий козак. Ну, ну! Добре, козаче.

Демко. Лише з паном Петром ми на шаблі присягли ся, — на до- смертну вірність. (Перебирає струни, відтак співає:)

Мати наша старенькая,
Чом ти вельми слабенькая?
Чом ти синів не учила,
Чом од себе їх пустила?
Різно тебе розшарпали,
Аж по Дніпро Туркам дали.
Ліпше було не родити,
Як у таких бідах жити.

VII.

Яценко і Колодій вийшли і посідали з переду, розмовляють; відтак прийшла Марія, стала осторонь.

Демко (співає жвавіще).

Гей панове, єнерали!
Чого єсте так оспали?
Візьміте ся всі за руки,
Не допустіть гіркою муки!
Самопали набивайте,

Гострих шабель добувайте.
 А за віру хоч умріте
 Та вольностей бороніте.
 Нехай вічна буде слава,
 Що шаблею маєм права!

(Далі бринькає на бандурі. Люди тихо розмовляють).

Колодій (що доси тихо розмовляв із Ященком). Ой, пане сотнику!
 Так не можна. Пан мовить, зачекаю. Зачекаю, мовляв, поки
 вияснить ся, а тоді побачу, чи йти на Десну, чи ні. Пане
 сотнику, так не годить ся. То буде зрада. Тепер такий час,
 що всім треба купи держати ся, та йти за нашим Реймента-
 ром. Через те і Виговський і Дорошенко не могли досягти
 нічого, що не було єдности, а була зрада:

През незгоду всі пропали,
 Самі себе звоювали.

То як-же, пане сотнику?

Ященко. Ой ні, зачекаю...

Колодій. Гей Демку, джуро мій, брате милий! Ушквар ти їм жва-
 вої, веселої!

Ященко. Ке лиш, почастую. Гей-гей! І я колись за молоду у Січи
 був і соломаху їв. (Частує.)

Колодій. Та мабуть давно вже те було, пане сотнику.

Ященко. А давненько.

Колодій. Видно, видно. (Сьмієть ся).

Демко. (Співає, за ним співають люди).

Гей гук, мати, гук,
 Де козаки йдуть.
 І веселая тая доріженька
 Куди вони йдуть.

А де вони йдуть,
 Там борн гудуть.
 А поперед себе вороженьків
 Облавою пруть.

Демко. Гей-гей! Нехай пані мене ще раз почаствує, а то сумно!

(Марія частує; він цілує її руку).

Демко. Отепер ліпше! (співає, за ним співають усі:)

Ой важу я, важу
 На ту дівчину вражу,

Мене мати не пускає, —
Я в віконечко лажу (і далі).

(Демко оддавши одному козакови бандуру, щоб той грав, сам пішов танцювати ухопивши дівчину).

Колодїй. Ну, тепер збираймо ся, хлопче, в дорогу. Подякуємо його милости панови сотникови і пані сотниковій і всім добрим людям, тай гайда!

Демко (кланяєть ся). Бувайте здорові, панове, щастя вам Боже!
(Пішов, люди за ним теж повиходили).

Яценко. Винеси там, Палажко, щоб коні брикали. (Палажка увяла пляшку й пішла). А я зберу ся провести гостей та ще цидулу напишу в Батури до свата. (Пішов у бокові двері).

VIII.

Колодїй і Марія.

Колодїй. Як ся має пані? Забула давнє. . Немирів... І все, що було?

Марія. Забула... Я повинна забути...

Колодїй. Добре... І пані щаслива? Я тільки хочу знати, чи пані щаслива?

Марія (помовчавши). Я сама собі пані в своєму щастю... (Зважуєть ся). І ніхто чужий не може до його торкати ся.

Колодїй. Маріє! Та невже я зовсім чужий?... Як усі, як иньші?... Я лиха не вчинив тобі, Маріє... Гадав, ти зрадієш, мене побачивши...

Марія. Чи я зраділа, чи ні... не питай про се... І не такий тепера час, щоб можна радїти...

Колодїй. Час, то правда, тяжкий... Але із його вплине, дай Боже, новий ясний день на Україні.

Марія. Дай Боже. Я все молити-мусь, аби той день настав. Моли-мусь, поки він настане, або... поки загину.

Колодїй. От козачка, душа щира! Хоч я тобі чужий... Ну, нехай я чужий... А ти моли ся і за мене, і за всіх братів моїх, за нашу справу...

Марія. Молити-мусь.

IX.

Сотник Яценко іде убранный.

Яценко. Ось я й зібрав ся. Проведу гостей та разом нагляну, як там хлопці гречку возять. Се ось цидула до пана Марковича. (До Марії :) Почастуй нас на дорогу.

Колодїй (з чаркою). Дай же Боже стрінуги ся в одному таборі, не ворогами. В одному, нашому таборі, щоб не було зрадників.

Ященко і Марія. Дай Боже.

Колодїй. Я мабуть загину в сїй війні, чує моя душа, що загину. Та се дарма. Що мені, самотньому бурлаці! Немає кому за мною плакати... А ви живіть щасливі, здорові, діждіть кращих днів, і згадуйте иноді бурлаку Петра... Прощай, брате! (Цілуєть ся з Ященком). Аби стрінуги ся в одному таборі! (Цілує руку Марії і відходить із Ященком).

Марія (сама, дивить ся в вікно, ломить руки). Пожаль ся, Боже! Поможи мені, бо я не здолаю... Прощай... Прощай...

(Заслона).

А К Т Д Р У Г И Й.

Дієть ся в тїм самім покою, в домі сотниковому, літом 1709 р., у вечері.

I.

Марія та Палажка гаптують шати до сьв. образу, співають:

Пречиста Діво, Найсвятїща Мати!
На своїх слугів бідних зглянь ся.
Ти Сина рідного за нас дала на страту
То й нині грїшних нас не відцурай ся.

Пречиста Діво, скорбних душ утіхо!
До ніг Твоїх, о Непорочна Мати,
Ми припадаємо і молим тихо:
Дай нам спокійного життя завнати.

Пречиста Діво, тяжко в сьвітї стало.
Панує лихо скрізь і люті страсти.
І вірних душ Твоїх зісталось мало.
Покрий і заступи нас од напасти.

Марія. Дошлемо сї шати до образу сьвятої Діви таї наймемо молебень, щоб покрила усіх, усіх, що терплять і мучать ся під сей час війни.

Палажка. А що, не було більше вістий од нашого пана? Коли-б дав Бог усе добре.

Марія. Давно вже не було вістий. Після Великодня був тільки один лист. Тоді пан поїхав зі своїм полком до Голтви, потім

до Санжарів. Десь там видно буде велика баталія з Шведом; туди, до Ворскли стягають сили.

Палажка. Вже більше пів року, як наші в поході. За весь час наш пан тільки на Великдень і одвідали домівку. А як вони кохають вас, паніматко: дарунків скільки привезли.

Марія. А в осені довго не хотів виступати в похід. Усе ждав, поки вияснить ся.

Палажка. Де вже тепер вияснить ся: такі хмари насунули, що не дай Боже. Може се перед кінцем світа. Скільки то сел і городів попалено, поруйнувано, скільки людей помордовано. Скавано, два царі і два гетьмани за нашу землю між собою бють ся. То де вже вияснить ся. І того бій ся, і того бій ся. Одного послухай, — другий завтра прийде, голову зітне.

Марія. Ще в нас тут, близько Переяслава, не така хвища. А що далі дієть ся, не доведи Мати Божа. Устав брат на брата, син на батька; один город проти другого. Ото-ж і наш пан бояв ся виступати в похід; не хотіло ся йому ні себе, ні своїх сотнян занастити. І вже тоді пішов, як Батурин зруйновано і всіх людей там, з жінками, з дітьми на смерть замордувано.

Палажка. Тай ще хто знає, що воно буде. Я чула (тихо) один старець мовив: до Шведа та до Мазепи йде, мовить, велика потуга. То що тоді в нашим паном буде?

Марія. Буває й так. Отже старшина генеральна та полкова пішла трохи не вся за Мазепою. Вірили старому гетьманови, що він своїм розумом виведе їх на рівний шлях. І ось його прокляли, і козацтво здебільшого не пішло за ним, тільки Січовики...

Палажка. Січовики, та ще й козацтва не мало... І той що до нас приїздив, Петро Колодій, із своїм джурою, теж мабуть пішли до Мазепи.

Марія. Певно.

Палажка. Хто знає, чи й живий він доси.

Марія. Не згадуй про його. Я тебе просила, ніколи не згадуй за Петра Колодія.

Палажка. Не буду, паніматко, не буду. Ох, лишенько, що воно й буде. Один законник із монастиря, такий старий уже чернець мовляв мойому братови, а той мені хвалив ся: що хоч Мазепу по церквах і проклинають... з наказу царського... нехай

собі, мовить, проклинають, а Господь Бог у праведному суді
своєму... Хтось іде? Подивимо ся. (Побігла в сіни і веде
бабу).

II.

Баба не дуже стара, убога.

Баба (кланяєть ся). Добривечір, паніматко.

Палажна. Се тітка Мокрина прийшли по сіль.

Баба. Вибачайте, паніматочко, що турбую вас. Не рада-б турбувати. Та коли-ж нужда наша... Прийшла просити, чи не дали-б мені в позичку соли. Може якось ровгоримо та віддамо або одробимо.

Марія. Соли? Можна буде. Палажко, даси їм соли.

Баба. Спасибі, паніматочко; тільки ваша милость нас і заратовуєте. Як пішли мої сини, — у мене, паніматочко, два сини, Іван і Василь, і обидва на війні, — то як пішли вони, я зістала ся в дівчатками, як горох при дорозі. Їхали Москалі, забрали корову; тоді набігли козаки, забрали вівці й кабанчика. Ще й соли було в торбинці мірочки з півтори, і ту забрали. Я вже й плакала, тай нема чого робити. Згадала, паніматко, що десь і мої сини, Іван і Василь, на війні, то може й вони отам усяку нужду терплять. А може їх і на сьвіті немає. (Плаче).

Марія. А в якому-ж полку і де саме сини?

Баба. Іван десь був при гетьману, в охотному війську, а Василь пішов таки з нашою сотнею.

Марія. При якому гетьману?

Баба (плачучи). При Мазепі, паніматочко, при старому, горенько мов... Своєю охотою пішов, я вам, паніматочко, як рідній признаю ся. Ще тоді пішов, як не проклинали, як Швед за Десною був...

Марія. То виходить, що брат на брата воює. Один при Мазепі, другий при новому гетьману.

Баба. Так, так, моя матінко, брат на брата воює. Чи не я їх обох родила, чи не однаково їх любила, чи не рідні вони між собою, чи одступив ся од нас Господь Бог, що ми його прогнівили?... (Усі мовчать понуро). Може почувте вісточку, то перекажіть мені, паніматочко.

Марія. Добре, перекажу Палажкою. Дай-же соли, Палажко.

Палажка. Там може рукавець є, або що, куди соли насипати. (Баба дає рукавець, Палажка пішла).

Марія. Треба молити ся, щоб Господь Бог поміг...

Баба. Молимо ся, паніматочко... А за кого молити ся? За кого молити ся, не знаємо. Чи за тих, що з ними Іван, щоб подужали, побідили? То вже-ж тоді Василеві лихо не минеть ся. Чи за тих, що з ними Василь?... За кого молити ся, паніматко, не знаємо...

Марія. Моліте ся за обох, Івана і Василя. Господь Бог праведний і милостивий, зважить, що як один, так другий однаково му-сіли іти тими стежками, що привели їх до ворожих таборів. (Палажка принесла сіль і оддала бабі).

Баба (кланяєть ся). Спасибі, паніматочко. Дасть Бог, одробимо. (Пішла).

Марія. Бідні, нещасні люди. Двох синів мала, і може обидва вагну-туть. І таких тепер багато. Ступи в один бік — зрадником станеш супроти свого краю; ступи у другий — знов будеш зрадником супроти присяги, і прокленуть тебе, і замордують... Ох, тяжко... Дошиємо сі шати до образу Сьвятої Діви, одне-семо до церкви тай одправимо акафист Сьвятій Покрівонці, нехай вона покрие од напасти сей нещасний край.

III.

Парубок увійшов до хати.

Парубок (кланяєть ся). Паніматці низький уклін і привіт.

Марія. Грицю! Де се ти взяв ся? }
Палажка. О, Грицько! } разом.

Парубок. Од пана з полку.

Палажка. Чи пан має ся у доброму здоровю?

Марія. Може й листа привів?

Парубок. Ось і лист. (Подає листа, вийнявши з ладунка).

(Гриць і Палажка, поки пані читає листа, тихо розмовляють).

Марія (читає, зразу зовсім тихо, тоді в голос). Зажурив ся я, що так довгий час не видів тебе, моє серденько. Щасливі мої листи, що в твоїх руках бувають, аніж мої очи, що свого дому милого і тебе не видають. Хотів я вернути до дому в під Полтави де Царське Величество у день сьв. Самсона побив Шведську силу і мене недостойного зволив наділити новими гонорами і маєтностями. Та здасть ся, треба буде іти

з полком до Дніпра, бо туди побіг Швед із Мазепою, на Переволочку. Молись Богу, моє серденько, а я маю надію, що полковницький пернач у моїх руках буде. Нехай Данило добре доглядає за хлопством, щоби траву і збіжжя пильнували, заки я поверну, і радий буду в тобою обачити ся для устної розмови... (Схиляється, сумна).

Парубок. Наш пан у великій честі і повазі. Після Полтавської баталії його запрошено, у купі з иньшими старшинами, на бенкет до Царя. Поміж козацтвом чутка йде, що нашого пана настановлять полковником.

Марія. То Швед побитий і втік за Дніпро?

Парубок. Там така колотнеча склалася під Полтавою, що не доведи Мати Божа. Я в обозі був, тай то жах такий напав на нас, що попадали лицем до землі, тай лежали не знати скільки. А Швед загинув: за один ранок пропала ціла його справа. Недобитки втікли до Дніпра із своїм королем і з Мазепою. Тай король поранений, йому ногу прострілено. Тепер при Мазепі зовсім мало наших козаків і панів: після Полтавської колотнечі які перебігли до нас, а яких ввіймали і скарали.

Марія. Якже наші сотняни, чи живі, чи багато їх побито?

Парубок. Із наших сотнян побито зовсім мало: Демид Лазука, Іван Остапець, Чалієцько, Кисляківський, тай ще де-хто.

Марія. А не чув ти, коли наш пан вернеться до дому?

Парубок. Кажали, підуть до Дніпра на Переволочку, бо туди Швед побіг. Як би не се, то вони-б хоч і зараз вернули ся. Так усі за домівками скучили, що біда. Їхавши тільки й чув, що Мазепинців усюди ловлять і карають. У Лубенщині ввіймали того молодого козака, що той рік у нас із Петром Колодієм був. Його посадили на палю.

Палажка. А де-ж Петро Колодій, його не ввіймали?

Парубок. Не ввіймали, бо вже його немає на світі. Сей молодик, Демко, що був при йому джурою, признав ся у катівських руках, що Колодій убитий під Голтвою. Демка питали: признай ся, де Петро Колодій; за те даруємо тобі житє, а він усе в одно: убитий Колодій.

Палажка. Помяни, Господи, його душу.

Марія (тяжко засмучена). Жаль ся, Боже...

Палажка. А не чув ти, що стало ся з синами удови Мокрини, що їх два було, Іван і Василь?

Парубок. Василя, що був у нашії сотні, убито; а другого, що був при Мазепі, впіймали і посадили на палю.

Палажка. Знайшли обидва однаковий кінець, а йшли ріжними шляхами. Упокій, Господи, їх душі.

Парубок. Ба не однаковий кінець. Бо одного, зрадника, що був при Мазепі, на палю посаджено, а другий поліг у бою, як належить ся козакови.

Палажка (гірко всьміхнувшись). Смерть їх помирила, хлопче.

Марія (тяжко засмучена). То се ти певно знаєш, що Колодїй убитий?

Парубок. А то-б я мав брехати! Його джура у катівських руках признав ся. А Колодїй був, хоч і Мазепинець, ватажний чоловік і його скрізь бояли ся. Скільки він одбив обозів у царського війська, скільки шкоди наробив, то й не злічити. Його там у Полтавському полку і в Полі, й за Дніпром добре знали. Він являв ся несподівано, як вихор налітав, а там чутно — він уже десь у иньшому краю опинив ся. Та й його не минуло. Мабуть замовленою кулею його встрілено, бо проста його не брала. Дозвольте мені вже йти на спочинок, бо я патомив ся.

Марія. Іди вже, спасибі. Нехай там тебе нагодують тай спочивай.
(Парубок поклонив ся і пішов).

IV.

Палажка. Може засьвітити сьвітло, бо вже темно.

Марія (сумна). Як знаєш, хоч і сьвіти. (Палажка сьвітить).

Палажка. Обидва загинули. Обидва! Прости і помяни їх, Господи, обох.

Марія. Се ти про кого?

Палажка. Вони-ж обидва загинули, тієї баби сини, Іван і Василь.

Марія. А я думала про тих... Вони теж обидва загинули... що в нас той рік були. І він загинув, Петро Колодїй, він загинув, Палажко. (Плаче). Ти не забула, він у нас був.

Палажка. О, я не забула. Хиба можна забути Петра Колодїя, хто хоч раз його бачив? Але панї кавали мені про його не вгадувати.

Марія. Я казала, але тепер його вже немає на сьвіті... Розумієш, Палажко, його немає на сьвіті, він загинув. (Плаче, схилившись до Палажки).

Палажка. Я знаю : пані кохали його ще вдавна, ще за молодих літ, там, у Немирові.. Я знаю се, моя пані, що ви його одного, тільки його кохали на цілому світі.

Марія. Так, його кохала, його самого. — І він загинув.

Палажка. Я се помітила в того часу, як був він той рік у нас. Хто раз його бачив, той не міг не покохати.

Марія. Я росла собі під Немировом, а він там явив ся ще тоді зовсім молодим, не знати звідки. Ніхто не знає, чий він із роду, і звідки, тільки всі його полюбили за його щирю і веселу вдачу. А видко, бував усюди, про все знав і розмови його були такі щирі, цікаві. Що зі мною діяло ся тоді, Палажко! Та не довго се тревало, не довго... Той край спльондровано, козацтво там знищено, моя неня вмерла, а я з татом мусіла тікати на сей бік Дніпра. Тут посватав мене наш пан, і тато мене віддали і самі померли. Петра я не забула. Та мені все здавало ся, що то був сон чарівний, що то не чоловік, а янгол з неба мені в сні приснив ся.. І часто бувало я вийду за гай, на гору, і дивлю ся на захід, де мріють, ледви-ледви синіють Дніпрові гори. У ясний день їх видко. Сиджу, не ворухну ся. Тихо, а в траві коники грають, у небі жайворонки щебечуть, ледви чути. Я неначе дрімаю, та все дивлю ся на захід, на ті блакитні гори, що наче туман мріють. Дивлю ся, і мені здаєть ся, що ось-ось із туману вирине по-стать мила, що мені колись снила ся. Вирине, забере мене і полетимо знов туди, до рідного краю, де неньчина могила, де той садок і потічок, і все, що вдавна було миле. І так часто я виглядала. А як бувало настане хмарний день, і на заході зовсім не видко синіх гір Дніпрових, то мені сумно, так сумно... І я все жду, що ось ізнову вяснить ся, розвійдуть ся хмари, знов блакитна смуга на заході вирине, і я знову піду за гай, на гору виглядати. Нікому я не признавала ся про свої думки і сні, бо ніхто-б мене не зрозумів, дурною назвали-б. Іноді мені здавало ся, що той блакитний туман на заході колишеть ся, щось у йому ворухить ся, виринає, простягає до мене руки... І доси не знаю, чи то справді там було що, чи мені снило ся, в очах мутніло, бо очі були повні сліз... Муж було питає, чого я ходжу за гай? Так, мовлю, гуляю, дивлю ся у той бік, де мій рідний край.. І ось минули роки, я вже почала забувати про той край,

неначе звикла тут, де мене ніщо не тішило, не бавило. Так наче я де-далі все більше холонула. І все мені тут байдуже, почала думати, що ось умру і полину до неньки... І ненька було до мене у ночі приходить, уся в білому, а лице сумне і добре. Нахилить ся над моїм ліжком і дивить ся люблячими очима, і кличе: Доню! Марисю! Се-ж я, твоя неня, до тебе прийшла. Знаю, мовить, що сумно і тяжко тсбі тут жити. Знаю, моя доню, — аж плаче неня. А я: Мамо, мамо! Я до тебе хочу; тебе так довго не було, я скучила!... Хочу її обняти, поцілувати, а її вже й немає... Немає нені... І знов холодно і пусто скрізь, тільки пан мій, муж, сопе собі з боку... Устану я, помолю ся, утру сльози тай знов ляжу.

Палажка. Здаєть ся, пан вас любить, поважає; я ніколи не чула між вами сварки.

Марія. Він любить, і я ніколи його не скривдила, ніколи не мовила йому неправди, слухала його, як закон каже... І жили ми тихо і спокійно, — иньші люди бувало мовлять: ось чесна родина, живуть собі душа в душу.

Палажка. То ви не любили пана?

Марія. Я любила свою мрію.

Палажка. І ось та мрія, на лихо вам явила ся у новому сьвітлі... Невже-ж Петро, як був у нас, не згадав про давне?

Марія. Він згадав.. Та я не хотіла згадувати. Я шлюбна жінка, гріх і згадувати. Що було, те минуло, чого не було — вже до віку не буде, — не судило ся... І тепер він загинув, Палажко. Тепер уже кінець, — я можу оплакати його. Помоглись, Палажко, за його душу.

Палажка. Молити-мусь, пані, і за вас, щоб Мати Божа заспокоїла вашу душу. Тай пізно вже, вечеряли-б, паніматко, тай лягали спати.

Марія. Добре. Я вечеряти не хочу, помолю ся тай ляжу.

Палажка. Яж там постіль постелю вам тай сама піду спати.

Марія. Добре.

(Палажка пішла у бокові двері).

Марія (сама, молить ся). Господи, помяни усіх, що загинули у сей лихий час, що терпіли катування і муки, — у Батурині, і в Лебедині, і по всій Україні... І заступи усіх, що в бідах і скорбах, у неволі, в темницях; подай їм утіху і надію зволення, Боже мій.. І мене, рабу свою, укрепи і спаси, бо

тяжко мені, і холодно в душі моїй, і згасли надії... (Моли́ть ся тихо...) Петре, лицарю славний, жив ти без щастя, сиротою, бурлакою, і загинув са́мітний, і де́сь у полі орли ви́клювали твої очі. І останній погляд твій не стрів ласки, привіту, і сльоза рідної душі не окропила тебе. (Павза.) Ні, Петре, я бачу, що ти взяв собі ліпшу долю: ти жив, як хотів, і бив ся з ворогами, і голови своєї орлиної, гордої не хилив нікому. І вмер борючись із ворогами. А я нещасна хилю ся цілий вік свій, терплю і мовчу, і не знаю для чо́го і для ко́го. Так день за днем, рік за роком... (Тихо)

V.

З сі́нний уходить якийсь чоловік, закутаний у керею, в селянській шапці. Видко, хорий, ледви стоїть, опираєть ся о костур. Увійшовши стоїть і дивить ся на Марію, поки вона молить ся. Вона здригнула.

Чоловік (тихо). Маріє! Маріє!

Марія (стрепенула ся). Хто се мене кличе? Чи се вже на той сьвіт кличуть мене?

Чоловік. Маріє, се я.

Марія (оглянула ся і остовпіла). Хто ти?

Чоловік (скидає керею і шапку: се Петро). Се я, Маріє. Се я, Петро.

Марія. З того сьвіту? До мене нераз не́ня приходила, а тебе ще я не бачила. Не́ня приходила з того сьвіту пізної ночі і кликала мене. А се вже й ти?

Петро. Маріє, я живий. Та ледви що живий.

Марія. Так, ти живий! (радо). Петре, тебе не вбито?! (Іде до його, мацає). Ти живий!

Петро. Я постріляний, порубаний; мене шукають, за мною гнали ся, я сховав ся. Не хочу дармо голови своєї віддати. І ось утік до вас у двір, як смеркало. Мене ніхто не бачив... (Сідає.) Ох, важко мені стояти... Я пересидів у буряні близько хати, аж поки все затихло. Тоді заглянув — ти сама в хаті... Сховай мене, тут не будуть шукати.

Марія. Петре, яж не можу.

Петро. Мені нікуди більше сховати ся.

Марія. Муж вернеть ся, се зовсім незручно. Ах, що мені робити! Я покажу безпечну стежку через окопи до гаю, там дійдеш

до лугу Дніпрового, ніхто тебе не знайде поміж озерами та очеретами.

Петро. Я вже не можу йти ні пів милі. Мої рани болять, не їв кілька день і зовсім потратив сили.

Марія. До нас дійшла чутка, що тебе вбито.

Петро. Так я велів говорити своєму джурі, а він, бідний, загинув... Ото вірна душа була...

Марія. Ото-ж ми й повірили, що тебе немає на світі.

Петро. І ти зраділа!

(Марія мовчить, їй боляче).

Петро. І ти зраділа, що мене вже немає на світі. Пані сотникова, що її муж так гарно прислужився до загинелі України, що здобув ласку царську, — вона повинна радіти, як одним ворогом стало менше. Та вже тепер вороги не страшні твому панови, бо під Полтавою гармати проспівали вічну пам'ять нам усім, і лиш недобитки постріляні, порубані, або з розбитим серцем тиняються ще по світу. Маріє, я все втратив, то невже я мушу втратити й останнє, — надію на тебе?...

Марія (в великій турботі і смутку). Що ти говориш! Петре, як ти міг таке думати...

Петро. Та ні, на мене не впадеся кара! (бере її за руку). О, я вірю тобі. Прости мені, Маріє... (цілує її руку). Доля зрадила, люди зрадили. Ти не зрадиш. Сього останнього гіркого кубка не даси мені випити... Прости мені...

Марія. Ні, Петре, не твоя вина, що кругом — зрада. Я сама винна, що ти міг не вірити мені. (Сідає близько його). Мій лицарю, ти такий самий, як був колись там, у Немирові. Ти не знав, що я все жила думками про тебе. Петре, тепер, як ти все втратив, я признаюся, що мене ти не втратив ніколи. Я мусіла все при тобі бути, твої слідочки промітати, а я... залишила тебе самого тинятися по світу...

Петро. Ну, тепер я жити-му знову! Я жити-му, бо поки є на світі ще хоч одна людина щира, — весело жити!

Марія. Ходім-же, я тебе сховаю. (Петро підводить ся, вона йому помагає). Я тебе сховаю, поки одужаєш трохи, а там може побачиш, що не все ще загинуло і що справу можна иньшим способом повернути. Іще живий старий гетьман, іще король

уб'єть ся в силу, і невідомо, кому Господь Бог присудить
взяти верх...

(Заслона).

А К Т Т Р Е Т Ї Й.

В иньшому покою сотникового дому. Просто — двері до саду; в право і в ліво —
двері до иньших покоїв. Дієть ся на другий день після 2-го акту; надходить вечір.

I.

Марія виходить із бокових дверей, виглядає у вікно, хоче вернути ся в ті самі
двері; з другого боку входить Палажка.

Палажка. Пані!

Марія (здрігнула). Що? Хто там? А, се ти, Палажко. Як ти мене
влякала.

Палажка. Чого се моя пані стали полохливі?... Той Грицько, що од
пана в листом приїхав, хоче вже їхати назад до пана.

Марія. Хоче їхати? Нехай їде.

Палажка. Нехай їде, тай годі?

Марія. А то-ж, нехай їде.

Палажка. Може його сюди впустити, щоб переказали що-небудь
панови?

Марія. На що він мені здав ся?

Палажка. Хто на що здав ся, пан чи Грицько?

Марія. Хто хочеш! (Сьмієть ся). Звичайно, Грицько. На що його
сюди кликати?

Палажка. То може дасьте листа до пана.

Марія. Ні, нехай так їде... Ну, нехай перекаже, що в нас усі живі
й здорові і що сіно покосили і поскладали добре.

Палажка. Добре, я там йому й перекажу. (Хоче йти).

Марія. Підожди. Ти пам'ятаєш, як він мовив: пан наш поїхав із
полком до Дніпра, на Переволочну?

Палажка. Еге-ж, так і мовив.

Марія. То пан іще скоро не вернеть ся?

Палажка. А мабуть що ні.

Марія. Ну, добре.

-- (Палажка пішла).

II.

Марія (підходить до бокових дверей). Немає нікого.

Петро (виходить із тих дверей). Тут простірніше і видніше. Ось я неначе вже й зовсім справний козак. Полегшало, тільки отут іще коле, як ворухну ся. Та дарма. Ти вернула мені життя, Маріє, чим віддячу ся?

Марія. Умираючого, безсилою чоловіка гріх вигнати з хати, хоч би він і ворогом був. То був би не шляхотний, нелюдський учинок. А коли вже хочеш віддячити ся, то мені буде найкраща заплата, як ти і далі вірити-меш, що не все ще загинуло, що Україна хоч колись, не скоро, визволить ся. О, вона визволить ся! Бог пішли їй таких вірних синів, як ти — багато. Як вірити-меш, то й працювати-меш. Ще за Дніпром, у Польщі — простору доволі. Поки що, втічеш туди, і будеш там потихеньку гартувати шаблю.

Петро. Нас прокляли по всіх церквах, як зрадників. Бідний, безталанний народе мій! Володарі твої на тебе кайдани скували і зрадником вони тебе-ж назвали. Бо й справді, зрада єсть давня хвороба наша, болячка на народному тілі. Ще вдавна наші люди вмiли у лихий час одступити ся проводирів своїх, оддати ворогам на кару... І ось кара тому народови, ось покута на довгий час, за те, що не вмiв гуртом стояти за свою справу, не вмiв угадати своїх найкращих пророків і вождів... І запаує ворог у наші хаті, і зазнають діти наші всякої зневаги й кривди, стогнати-муть у ярмі, та вже несила буде його скинути.

Марія. Так, се кара і покута... Та милосерний Бог ізглянеть ся на наші муки, ізнов лице своє прихилить... Дасть Бог, виросте нове покоління, що мати-ме чисте і вірне серце, ясний розум і міцну правницю... Тоді вже нового вождя Господь воздвигне серед зневоленого люду; в нещастю дух його зміцніє, у муках загартуєть ся як сталь... Тоді, як зацвите весна в прекрасній, вільній Україні, народ згадає, що терпіли ми, що терпів ти, мій лицарю...

Петро. Дякуючи тобі, я бачу вже той ясний день на Україні, хоч сам не доживу до його. Маріє, я хотів би, щоб наші діти дожили. Наші діти, Маріє, твої й мої.

Марія. У мене доси не було дітей од мужа, і од тебе не судив Бог мати, бо я не твоя жінка, Петре.

Петро. Гірко мені се чути, коли я знаю, що душею ти моя.

Марія. Що з того, не судив Бог.

Петро. У нас були би діти. О, яке-б то було щастє, щоб були в мене твої діти.

Марія. Я не зраджу свого мужа.

Петро. Маріє! Ходім, утечемо звідси туди, за Дніпро. Хоч там нема спокою і добра, за те простір для смілих душ. Ходім, Маріє, знов туди, де ми колись спізнали ся. Забудеш усе, що стало ся, забудеш сю оселю, що була тобі тюрмою, і жити-мем у турботах, боротьбі, але у щастю.

Марія. Ні, Петре, ні. Нехай я тут доживу свого віку, вірна мужу і закону. Мені не буде тяжко, коли я знати-му, що ти живеш і бореш ся, і віриш.

Петро. Боїш ся закон зломати! Ні, там за Дніпром иньший край, иньші й закони. Там знайдемо попа, що тебе од сього шлюбу увільнить і нас повінчає. Які закони на сьвітї можуть тебе до його вязати, а вірні душі розлучати! Немає такого закону!

Марія. Сам добре знаєш, яке то лихо єсть — зрада. І зрадницею я не буду. Як би муж мій сказав: ти вільна, розійдемо ся кожне своєю стежкою... —

Петро. Він певно сього ніколи не скаже.

Марія. То й я, доки він живе на сьвітї, не зломаю свого слова, що дала йому перед престолом божим.

Петро (сумний). Нехай поки що й так. Нехай я знов самітний жити-му — і тебе ждати-му. Я звик ждати.

Марія. Петре, Петре! Прости мені.. (Плаче).

Петро. Здаєть ся, сюди хтось іде. (Зводить ся і йде в бокові двері).

Ш.

Палажка прийшла.

Палажка. Я прийшла спитати, чи вам вечерю там наготувати, чи тут?

Марія. Не треба, не треба.

Палажка. Вечері не треба?

Марія. Га, вечері! Ні, вечерю подай сюди, та більше, бо мені їсти хочеть ся. Ще там унеси з льоху пляшку угорського.

Палажка. Добре, принесу. А там на селі що діється!

Марія (байдужно). А що-ж там діється?

Палажка. Прибула компанія Москалів.

Марія. Чого-ж вони?

Палажка. Шукають „зрадників“. Та ще кого й шукають: Петра Колодія, а його-ж на сьвіті вже немає.

Марія (стрепенула ся). Петра Колодія шукають! Невже? Од кого ти чула?

Палажка. Шукають-же, та де вже їм знайти?

Марія. Ти думаєш, не знайдуть?

Палажка. А вже-ж не знайдуть. Бо де-ж його знайти, коли він убитий?

Марія. Де-ж ті Москалі?

Палажка. На селі. Пішли до отамана, тоді кинули ся шукати по клунях, по левадах.

Марія. Лиха година їх принесла.

Палажка. А хиба що?

Марія. Як то що! Хиба не знаєш Москалів, обдеруть усе чисто в людей.

Палажка. То правда.

Марія. Але сюди, до двору, вони не насмілять ся йти, — ні?

Палажка. А мабуть ні. О, що се?

Марія. Що ти чуєш?

Палажка. Наче десь далеко стріляють.

Марія. І я чую.

(Чутно вже ближше, як стріляють із мушкетів і мушкетів, тоді чутно військову музику).

Марія (злякана). Що се? Біжи зараз довідай ся.

(Палажка побігла).

IV.

Марія (сама, визирає у вікно, придивляється). Темно, нічого не видно. (Побігла у бокові двері, веде Петра за руку). Щось стало ся, я не знаю що. Ходім, я тебе переховаю там у закутку. Ходім.

Петро. Як треба буде, подаси знак, я тікати-му. Подай мені пістоля. (Вона подає). Тепер ходім. (Пішли обоє у другі бокові двері).

V.

Палажка (вбігає). Пан приїхали! Пан приїхали. (Побачила, що нікого немає). Де-ж се пані?

Марія (входить). Ну, що там?

Палажка. Пан приїхали! Пан вернули ся! Їх стрічають пани і прости козаки і двірські.

Марія (стурбована). Пан вернув ся! Що ти мовиш? Не може бути!

Палажка. Пані злякані?

Марія. А ти-ж мовила... пан пішов до Дніпра.

Палажка. Отже вернули ся. Я рада: спокійніше, а то сі Москалі найшли. Все ліпше, як пан дома.

VI.

Ященко (показуєть ся у дверях, озиваєть ся до тих, що позад його). Музикам викотить барило горівки. Коний доглядіти і вигодувати, бо скоро знов поїдемо. (Іде в хату). Доброго здоровя, чи все гаразд у домі? (За ним входять кілька значних козаків).

Марія. Спасибі, усе гаразд.

Ященко. Мене з війська пустили на короткий час до дому, а там ізнову треба військо доганяти. Побуду трохи, відпочину, тай гайда.

Значний козак. Панови сотникови привіт у його домі. По щасливому повороті з війни за честь собі вважаємо витати пана.

Другий козак. Ми чули, що пан на війні досяг собі ласки царської і прибільшення гонорів і маєтків. Тее нас вельми тішить.

Ященко. Спасибі. Дякую славному товариству і радий вас, брати мої милі, бачити після так довгої мандрівки.

Другий козак. Чи пан має ся все в доброму здоровю?

Ященко. З ласки божої, з війни вертаю цілий і здоровий. А довело ся побувати у самому пеклі.

Старий козак. (Той самий, що був і в першому актї). О, що то й за козак, коли не побував у самому пеклі!

Яценко (до Марії). Там треба наготувати вечерю нам усім.
(Палажка і Марія пішли).

Яценко (сідає). Прошу славне товариство сідати.

Старий козак. Які-ж новини привезли ви нам? І чи гаразд добре будемо на Україні проживати?

Яценко. О, тепера ми знайшли вже свій шлях.

Старий козак. Вузький, тернистий шлях?

Яценко. Уже який нам Бог післав. Нехай вузький, колючий, та певний то наш шлях, немає куди звернути, і манівцями бродити — годі. Бродили довго манівцями — із Дорошенком, із Виговським, і в самим Мазепою, шукаючи шляхів просторих, вільних, а тепер — кінець. Вже не питати-мем, куди нам прихилити ся, і не шукати-мем царя, бо маємо міцну і певну владу над собою: міцна рука московського царя!

Старий козак. Міцна рука, і певно задавить нас.

Яценко. Задавить — ні, а що приборкає, освоїть і прикаже забувати давні сварки, бунти, Дике Поле, то се певно. О, бродили довго манівцями, шукаючи шляхів, діди наші й батьки, і не одразу всі побачили, що шлях єдиний, певний — то шлях до Москви. Єдина Русь, Північна і Південна, єдиною була вона за давніх князів, єдиною і мусить бути! І будемо тепер, як той казав, у купі лихо одбувати. А давні мрії — геть! Робити-муть люди поля свої, кохати-муть воли і пасіки, безпечні од Ляхів і од Татарви, під міцною рукою Восточного царя, і вже старі думки забудуть. І лиш вноді старий кобзар згадає грішного гетьмана, що смертний гріх на себе взяв, цареві зрадив, і краю нашому багато шкоди наробив.

Старий козак. О, давні мрії! Жили ми ними і кров за їх лил... І ось тепера все те — геть! О, як нам жити, як забути! І дикий звів, і птах — шукають волі.

Значний козак. То дикий звів, а то — чоловік розумний і статочний. Як хочеш бути вільний, іди у Дике Поле, у степи Буджацькі... А ми бажаємо в спокою жити, годуючи дітей, кохаючи худобу. І дасть Господь, поживемо щасливо, забувши всі незгоди.

Козаки. Дай Боже! Дай Боже, щоб великий цар держав нас у своїй ласці і од сусідів боронив.

Яценко. Проживемо в спокою, згоді, чести і повазі.

Старий козак. О, чи велика-ж то честь, нахилити шия у ярмо!

Яценко. Єдина честь і слава буде нам тая, що йти-ме од царя. Вже не шукати-мем слави у Дикім Полі, або по коршмах, по базарах, або в Січі. То минуло ся, дурниці. Тієї слави ми не хочемо за дармо.

Старий козак. Багато я прожив. Я памятаю, ще хлопцем був, як підняла ся заверуха, і в їй, як блискавиця в хмарі, могуча постать славного Богдана. Як божий грім, рука і меч його; як гучний гомін хвиль морських у бурю, так греміли хвилі українського народу, що за волю встав і бив ся. О, не забути тих часів ніколи... І хто знав їх, не збудеть ся тих давніх мрій, поки життя його, поки у грудях беть ся серце... А ви, нове покоління, що вже шию собі намулили в тиранстві, ви все забудете ради ланів пшениці, волів і кабанів. О, як гірко дожити нам до сього, як тяжко умирати, коли вже вмерли давні мрії і надії. Для чого ми жили, для чого кров лили за вільну Україну, і хто згадає нас?... Прощайте, я піду, бо я тут лишній. Я запівнив ся на сім сьвіті. (Поклонив ся і пішов).

Яценко (після мовчанки). Так, він запівнив ся. Багато, о багато нам ті мрії коштували... Нове покоління вже не знати-ме їх. Хиба не через їх зруйнована вся Чигиринська сторона, пустиню стоїть краса і осередок козацької землі!

Козаки. Так. То правда!

Один із козаків. А що-ж то далі буде? А наші вольности, закони, школи, суд, козацтво? Що з ними буде?

Яценко. Усе те буде нерушиме. Цар обіцяв, і слово його кріпке. Аби ми всі не важили ся вже більш ніколи зламати своє слово цареві, аби не було зради.

VII.

Двірський молодий козак увійшов і став на дверях.

Яценко. Що тобі, хлопче?

Козак. Там, пане, прийшли Москалі.

Яценко. Чого їм треба?

Козак. Хочуть пана видіти.

Яценко. Поклич там, хто між ними є старший. (Козак пішов).

Один із козаків. Тепер уже почне Москва до нас у гості заглядати. Гостювати-ме вже так добре, що й нам самим, господарям у своїй хаті, буде тісно.

VIII.

Московський офіцер, за ним ще кілька Москалів.

Офіцер (салютує). Желая здравія пану сотніку!

Яценко. Спасибі.

Офіцер. Приказ імєю ат самаво ат ево светлости князя Меншікова — іскать ізменніков.

Яценко. То невже-ж у мене могли-б бути змінники?

Офіцер. Нікакім родом ета невазможна, патаму как ваша міласть есть крѣпка вѣрнаѣ царскаму велічеству. Да толька штоб тебѣ, пан сотнік, в абіде ат таво не бить, што я с камандою абязан паіскать ізмѣнніков вездѣ. Есть вѣрнаѣ ізвѣстіѣ, что вор і плут большой Петрушка Каладѣѣ в сіх мѣстах абрѣтаѣтса. Ево ми чуть било не паймалі, да он, вор, уже больна ловак, смѣл, ушол ат нас за двѣцать вѣорст атсюда!

Яценко. Невже-ж я став би переховувати в себе зрадників? Та я чув, що Петра Колодія убито.

Офіцер. Слихалі ми, да толька ета вракі.

Один із козаків. Пане Москалю, наш пан відомий царському величеству, і то була-б зневага сьому дому, коли-б тут стали зрадників шукати.

Яценко. І я сього дозволити не можу.

Офіцер. Светлѣйшой князь ва інев прідьот, коль ставеш ти, пан сотнік, нам чиніть пратівнасть. Ізволь вот прачітать.

Яценко (бере і читає листа, вертає його. В немилу стані). Про мене, нехай шукають, а тілько се не знати що... Де-ж треба шукати: у мене в кишені, в печі, в горілчаних кухвах?

Офіцер. Везде! Ізмѣннікі — хітьор народ! Вот ми допрѣж паіщем ва дварѣ, в саду, а там асмотрім дом.

Яценко (махнув рукою). Байдуже мені.

(Офіцер із Москалями пішов).

Один із козаків. Отаке тепер житѣ. Маємо слухати, що скаже той свѣтліший Меньшик.

Яценко. Того наробили зрадники, Ну, панове, здаѣть ся вже нам там вечерю наготували. Ходім. Радий буду випити в вами товариську, братерську чарку, після того, як війна розлучила нас на довгий час.

(Козаки всі пішли у бокові двері. Яценко позаду. Входить Марія).

IX.

Марія. Там усе готове.

Ященко. А тут Москалів чорт надіє.

Марія (злякано). Чого-ж їм треба?

Ященко. Зрадників шукають.

Марія. Ти їх прожени. Нехай собі ідуть к' бісу.

Ященко. Причепили ся, що нічого не міг їм зробити. Петра Колодія шукають, наче-б то він у сьому селі десь має бути.

Марія (злякано). Прожени їх, прожени.

Ященко. Чого турбуєш ся, Маріє? Нехай собі шукають, усе одно не знайдуть.

Марія. Де-ж вони шукати-муть?

Ященко. Усюди. У дворі, в саду, в домі, в мишачих норках.

Марія. В домі! Ні, сього не можна дозволити, не можна, не можна.

Ященко. Та ми-ж не ховали в себе зрадників?

Марія. Се все одно. Ховали, не ховали — немає нікому діла. Хоч би й справді кого сховали, то честь наша вимагає, щоби в нашому домі чоловік знайшов собі певний захист.

Ященко (здивовано). Моя пані, що се тобі так неприємно?

Марія. То ганьба, то зневага нашому домови.

Ященко. Слухай. Мені здаєть ся, тобі щось відомо?

Марія. А хіба що?

Ященко. О, бачиш, я вгадав. Ти щось знаєш. Промов мені, признай ся, я-ж тобі не ворог.

Марія (довго не зважаєть ся, позирає на двері, звідки мають увійти Москалі, відтак бере пана за руку). Що-ж буде, як я призваю ся? Га, скажи, мій пане, ти не повернеш на лихе, у тебе шляхетне серце?

Ященко (здивований). Боже мій, яка страшна тайна у тебе, де вона взяла ся? Чую душею щось непевне.

Марія. Ні, признай ся, обіцяй, ти не зробиш лиха, заховаєш мовчки те, що визнаєш? Я тебе, мій пане, поважала, але тоді не буде краю моїй вдячності до тебе на віки. Ти будеш лицарем, не зрадиш?

Ященко. Я тобі се обіцяю ширю. Але я не знаю, що таке?

Марія. Ну, добре. (Тихо). Я знаю, де схований Петро Колодій.

Ященко. Петро Колодій! Ти знаєш, де він схований! О, о, Маріє!

Марія. Так, я знаю, бо сама його сховала. Його нещасного, побитого, голодного, напів живого. Ледви доплентався до нас, і я не мала сили його прогнати. Невже ти сам його прогнав би, і не нагодував, не захистив? Хто знайшов захист у нашому домі, того ми боронимо. Так каже шляхетний, лицарський обов'язок. Нехай його вважають зрадником Москалі, хоч він і не присягав цареві ніколи; нехай би його ввіймали де инде, не в нашому домі, то иньша річ. Так, мій пане? Ти не зрадиш, ні? Промов же!

Яценко. Ти його знала?

Марія. Він же був у нас того літа.

Яценко. Ні, попереду коли небудь знала?

Марія. Колись, іще молодою дівчиною знала. ще там, у Немирові.

Яценко. Знала! І він тобі подобався? Ти його кохала?

Марія (помовчавши). Що до того? Я тобі не зрадила ніколи, я ніколи ні в чому не скривдила тебе, я була тобі вірна і буду до віку. Він мені подобався, як лицар, як борець, але я обіцяю забути про його, тільки спаси його, він у твоїх руках тепера.

Яценко (подумавши). Добре, що ти призналася. Я дам йому втікти. Дай йому гроший, харчів, привели сюди. Я випущу його з двору у потайному місці. Ніч темна, він десь сховається.

Марія. А ти-ж не зрадиш? Для милосерного Господа, скажи мені.

Яценко. Добре, веди вже його, а то скоро Москалі вернуть ся.

(Марія пішла).

Яценко (сам, неспокійний). Вона його кохала! То дарма, що сховала, я-б його не видав. Але вона його кохала. Се завадто! Він — мій ворог, і треба так зробити, щоб більше не вернув ся... Треба, треба! (Іде в двері до саду і скоро вертається; за ним — Москаль).

X.

Яценко (тихо, на дверях). Я знайду Петра Колодія. (Шенче Москалеви на вухо кілька фраз).

Офіцер. Харашо, атлічно.

Яценко. Щоб він сам піймав ся. Ну, марш!

(Москаль пішов. Яценко неспокійно жде. Марія і за нею Петро в керей і шапці ідуть із бокових дверей).

Петро. Привіт шановному панови. До віку буду вдячний сьому до-
мови, де я знайшов захист.

Яценко. Добре. Ходім, поки сюди Москалі не прийшли.

Петро. Прощай же, пані Маріє. Мабуть уже не побачимо ся.
Прощай!

Марія. Ідїть швидче.

(Яценко і Петро пішли).

Марія (сама, ломить руки). Прощай! Прощай на віки... Покрий
і заступи тебе, Мати Божа... Що се? О, що стало ся?!

(На дворі чути вистріл, голоси, тупотню. Марія в великій турботі).

XI.

Яценко (вбігає). Його перестріли, ввіймали. (Москалі ведуть Петра
і починають його вязати ланцюгами).

Яценко. А тепер я помщу ся... Петре, се вона тебе зрадила. Ти
їй повірив, а вона зрадила, накликала Москалів. Забув еси
запорозький звичай не знати ся з жінками і через те за-
гинеш.

Петро. Маріє, що се? Невже ти зрадила? О, се було-б страшніше,
ніж усі московські шибениці.

Яценко. Ведїть, ведїть його зараз. (Москалі і Петро пішли).

Марія (плаче, гукає). Ні, Петре! Петре, не вір їм, се неправда!
Він не чує.. О, що мені робити! (Плаче, біжить до дверей,
Яценко її не пускає).

Яценко. О тепер я помстив ся.

Марія (хапає пістоля зо стїни). Вір мені, Петре, я не зрадила!
(Стріляє себе в груди, падає). Ти будеш скоро на тїм сьвіті,
усе знати-меш... Іду за тобою, Петре.

Яценко. Що ти зробила, Маріє! (з плачем.) Маріє, сьвітоньку мій!
(Гукає.) Гей люди, слуги!

Марія. Ти помстив ся... Я була тобі вірна, прощай..

XII.

Вбігають Москалі, з ними Петро, козаки, Палажка.

Офіцер. Какої тут безпорядок? Не явился-лі ещо ізменник?

Палажка (плаче, припадає). Моя пані, голубочко, що се з вами?

Марія (одкриває очи, побачила Петра). Яка я рада, що тебе бачу.
Петре, я не зрадила тебе... Я хотїла тебе визволити. Яка я

рада, що можу ще тобі се сказати. Скоро, скоро стрінемо ся.
Вір мені, Петре. Ти віриш?

Петро. Вірю, Маріє, вірю. Прости мені, прощай.

Палажка. Вона вмерла! (Голосить.) Пані моя, матінко рідна...

Петро. Маріє, сьвіте мій... Я скоро піду за тобою, але ясно в душі
моїй. І ви всі, всі... скільки вас є на сьвітї, що вбили її,
мене вбете... Ви всі знаєте: жива душа наша і жива надія!
Кати і тирани, гнобителі загинуть, а правда і воля воскресне!
... Тепер — ведіть. (Москалі ведуть його).

(Заслона спадає).

Кирило Безхліб'ян.

На заробітках.

Максим устав рано і вештав ся сюди й туди по хаті. Хоч іще ціла домашня челядь спала, то він устав раньше, бо мав іти до двора на заробітки. Цілу ніч сніло ся йому, що він десь щось робить і хтось стоїть над ним і все гукає на нього: „Ану швидше, швидше! Гайда на перед! Не лишай ся із заду! Чого так лізеш, як тотя жаба!“

Збрав ся як найшвидше і хоче відходити, та ось мама зачула крізь сон якийсь рух у хаті і в просоня питає:

— Ти Максиме вже йдеш до двора?

— Ая, йду!...

— То йди, йди!... Але їсти нинька нічого не будеш!... Бо що я тобі злагоджу і хто тобі віднесе?! Я не маю коли! Отам є ще на полиці кавалочок хліба, візьми собі тай пополуднуеш.

— Добре, що хоч те є! — подумав Максим виходячи з хати.

Ішов селом і думав собі:

— Коби хоч не відігнав економ, бо що-ж я дома буду робити? Як не зароблю в дворі, то будемо всі голодні. Тато хорі, мама заняті дітьми. Одежини нема... От і в мене нема чобіт, тай що маю робити!

Максим дуже бояв ся, аби його економ у дворі не відправив від роботи. Тому спішив скорим кроком, щоб першим бути на місці.

Доходив на кінець села, де стояв панський двір, пишаючи ся довгими мурованими стайнями і великим садом, якого верховіте

було осяяне золотим промінem сходового сонця. Коло брами на вигоні вже стояв економ з кількома гайдуками, та чекали денних прихожих робітників, що мали йти до двора на роботу. Нікого ще не було. Максим став перед ними перший.

— Слава Ісусу Христу.

— На віки слава! — буркнув один із них з під носа.

— Ти йдеш до двора на роботу? — запитав його один гайдук, двірський польовий.

— Ая, йду!... — відповів Максим.

Економ з гайдуками пильно дивилися на хлопця і сьміялися, що в нього якийсь малий недоросток. Економ питав хлопця дальше:

— Чия ти дитина?

Максим зі стиду мовчав.

— Ну, говори, як ти називаєшся?

— Максим Мандзій.

— Котрого Мандзія?

— Мандзія Івана.

— Ага!...

Подивився на хлопця суворо і додав:

— Пек і осина тобі, Мандзю, та до чорта з тобою! Дивіть-нося, дивіть! Яке воно мале, а яке розумне як старе! — Економ і гайдуки всі нараз здорово зареготалися.

Тим часом стали надходити в села самі робітничі дівки до роботи і спинялися в гурті коло брами.

Економ проходжував ся між ними, зазірав їм в очі, часом виркнув до гори на сонце і довго дивився; по воадусі слідив, чи буде сьогодні певна погода, потім виймив із кишені сигарок і скрикнув:

— Ов, то вже пів до семої!

Тепер давав кожному роботу. Чотири дівки запровадив до гумна млинкувати збіже, вязки вязати і січку різати, а двом дівкам казав із Максимом іти на лан за боронами пирій на ріли збирати.

— Але живо мені ногами: раз, два... Зараз там буду і побачу, що то ви там мені за той час зробили! — гукав у слід за ними.

Дівки приспішили кроку і швидко сховалися за горбком. Максим що сили простягав свої дрібні ноженята, щоб настигнути.

за ними. За собою все ще чув регіт двірських посіпак та оте прикре слово: „недоросток“.

Сонце припікає, душно і парно. Форналі волочать рілю за-сіяну пшеницею, аж курить ся. Курява йде валом за бороною. Дівки збирають пирій, а між ними й Максим. Робітниці гуторять, сьміють ся, жартують із Максима.

— Еге, ге, ге... Ти Максиме, як я виджу, то з тебе був би війт або піп.

— Дай мені спокій! Не хочу бути ні попом ні війтом! Агі, а мені на що такого великого клопоту на малу голову! Не був мій дід і тато ні попом ні війтом, тай я не хочу бути!

— Може таки будеш, — сьміяли ся дівки.

— Не хочу! З нас ніхто не письменний тай ми не письмаки, аби з нас хто коли був такою головою!

— А чому-ж ти не письмак? — питала його одна дівка.

— Бо тому, що ні... Мій дід, тато не ходили до школи, тай я не ходжу. От я до школи не ходжу і без неї обходжу ся і хліб їм!

— Ая, їси, як у дворі заробиш!

— Ти таки правду кажеш. З тебе була би ворожка, бо я й нинька не буду обідати, бо нема що!...

— А видиш, що я добре тобі вгадала! — і засьміяла ся.

— Сьмій ся! Тобі хоче ся ще сьміяти! — сумно додав Максим.

— Або тобі вже хоче ся плакати?

— Плакати чи сьміяти ся, мені вже всьо одно; я вже на то привик. Я ще не маю й штирнацяти років, а біди вже багато видів! Не сиджу дома як иньші і не плекаю ся, але йду заробити! Мій тато зросли з маленьку при дворі тай з двора їх узали й до війська! Ні в дворі, ні в війську меду не ливали! А тепер лиш усе хорі тай хорі! Тай боїмо ся, аби не дай Боже не вмерли, бо що би ми тоді робили? А нас шестеро, нічого купка, а я найстарший, а поля нема лиш один маленький огород!

— Таке буде й твєє, Максиме! — додали йому дівки.

— Видно, що таке саме буде, ліпше мене не чекає! Та мій тато хоч були хлоп, а я що, слабій комар!

Над'їхав економ і став, зліз із коня і дав держати польовому, а сам звільна ходив по ріли та уважно приглядав ся дівчатам в їх роботі, а найбільше звертав увагу на Максима, що трохи полишив ся в заду. Він гукнув на нього:

— Ти що так із самого заду лівеш як тота жаба? Чи ти не можеш держати ся на рівні з дівчатами? А ще й парубком рахує ся і плату би рівну брав!

Максим намагав ся поспішити жвавійше, але не міг, бо був знеслений і змучений, то тягнув ся як міг.

Економ обійшовши рілю вийшов із кишені зигарок, подивив ся і гукнув на ціле здорове горло: „Полудне!“ Потім сів на свого коня і поїхав.

Форналі розпрятали помучених і зіпрілих коний, відводили їх на край, припинали до возів, давали їм їсти і самі сідали на короткій спочинок.

Тепер усьо, що було перед хвилию в руху на лані, все відпочиває. Полуднують чим хто має, жартують, але вже не так жваво, як рано. Сонце пече, в пухкої рілі йде пара, у робітниць починають боліти крижі від схиляня, під Максимом дилькочуть коліна. Йому страшенно хочеть ся простягтись на пахучій мураві; здаєть ся, лиш хвиличку полежати і набрав ся-б нової сили. Та ба! Ось польовий устав, подивив ся на сонце і крикнув:

— Ану, до роботи!

Сей окрик відразу сполошив усіх. І знов на лану рух. Чути крики форналів: „вйо!“ та лускіт батогів, а за боронами знов стелить ся валом густа курява. Економ знов надїхав на кони і здалека командує по військовому:

— Ану, вйо, вйо!... Форвест!...

Минав час. Вечоріло. Економ позаписував дівкам їх дні, а в кінці й Максимови, з якого не перемигнув знов накепкувати ся, називаючи його і парубком і недоростком і жабою й антипком.

Вечір залягав над ланом. Робота покінчена. Дівки йдуть до дому і зо сьміхом питають Максима:

— Що, добре було тобі нинька?

— Най йому так буде чорно і гірко цілий його вік, як мені нинька! — відповів дівкам невесело Максим.

— Та чого так?

— Бо так! Мені нинішня субота стала роком, так чогось мені дуже тяжко!

Неділя.

Рано пішов Максим до двора по гроші. На ганку було щось до двацятєро людей, чекаючи виплати. По хвилі льокай задзвонив у малий дзвінок, що можна йти до канцелярії.

З ганку люди посунули до креденсу, звідки їх по одному пропускати до канцелярії. Решта стояли в креденсі. На краю стояв Максим. Глипав боязно довкола. По стінах були мальовані квіти, що так і хапали за очі живими фарбами; жовта воскована долівка була лискуча як скло. З сумежного покою шибнув прудко льокай, несучи на таці сніданє і без шелесту мигнув до канцелярії. Максим аж затряс ся, коли льокай перейшов по при нього: і знає, що се слуга і бити не має права, а страшно чогось. Максим стулив ся по при стіну в куток і скромненько стояв там та ждав самого послідку, коли мав узяти свої відроблені гроші.

З канцелярії відходила одна дівка, а за нею голос економа запитав:

— Ё там ще хто?...

— Ще є один хлопець, — відповіла дівка.

Максим війшов до канцелярії.

— Слава Ієусу Христу, — мовив цілуючи пана в руку.

— На віки слава.

Пан сидить коло столика та з економом про щось оба говорили і нараз оба глянули на хлопця, а потім тихо усьміхнули ся.

Пан запитав хлопця:

— Як ти називаєш ся?

— Максим Мандзій.

— Кілько маєш днів?

— Чотири.

Вичислив пан хлопцеві шістьдесят крейцарів і подав йому.

Максим мне в руках гроші і не рушає з місця. Економ питає з фуком:

— Ну, чого ще стоїш? Може ще хочеш більше?

— Прошу пана, я так робив як оті дівки, вони взяли по двацять крейцарів, а мені пан дали лише по п'ятнацять!

Пан і економ подивили ся остро на хлопця, а економ сказав обертаючи ся до пана:

— Таке розумне, як старе! Нівроку йому!

А потім до Максима:

— А знаєш, синку, чому ти взяв менше, а дівки більше? Тому, бо ти менший а дівки більші і ліпше від тебе робили. То все так, синку: яка праца, така плаца.

Максим пішов. Чув, як нани реготали ся в слід за ним. Щось мов огняною різкою гнало його во двора.

Зельма Лягерлеф.

Чуда Антихриста.

РОМАН.

Коли так стояв і шукав за діркою від ключа, мав іще час скавати щось.

— Чому не хочете вже тепер ратувати мене?

Не відповідала.

— Мабуть тому, аби ваш Бог мав нагоду погубити мене?

Мовчала далі.

-- Не маєте відваги хоронити мене перед його гнівом?

— Ні, не маю відваги! — прошептала.

— Ви віруючі — страшні! — сказав.

Чув, що вона осудила його. Се прошибло його ледом і відібрало йому всю відвагу, що вона не робила найменшого зусилля, аби задержати його. Крутив ключем, не можучи отворити, бо був неначе спаралізований, що вона стояла за ним така бліда і холодна.

Нараз почув її рамена на своїй шиї, а її уста, як шукали його уст.

В тій хвилі розскочила ся брама і він вилетів. Не хотів її поцілуїв, які лиш віддавали його на смерть. Була для нього чужа мов упр в своїй старій вірі. Полетів геть, неначе втікаючи.

XI. Празник св. Себастіяна.

Коли Гаetano вилетів, донна Мікаеля стояла ще довгу хвилю в саду донни Елізи. Стояла немов прикована до місця, не чуючи

і не думаючи нічого. Нараз упало їй на думку, що Гаetano і вона не одні на світі. Пригадав ся їй батько, що лежав хорий, про якого вона скільки вже годин забула. Пішла зараз через двері дому на Корзо, де було тихо і пусто. Галас і вистріли доходили в далека і вона думала, що боротьба кипить певне коло Porta Aetna. На фасаді літньої палати лило ся найяснійше місячне світло, і се дуже здивувало її, що в таку пору і такої ночі двері від балконів були отворені, а віконниці не замкнені. Ще більше здивувало її те, що двері дому, а також двері від склепу були широко отворені. Переходячи через коридор не побачила в них старого сторожа брами Пера. Ліхтарня на подвірю не була засвічена, а також не було там ні живої душі.

Ідучи сходами на галерію спіткнула ся ногою о щось тверде. Була се мала бронзова ваза, якої місце було звичайно в музичній залі. Кілька ступнів висше знайшла ніж. Був се ніж без похви, з довгим штилетовим вістрем. Коли його підняла, впало з вістря на землю пару темних крапель. Зрозуміла, що се мусить бути кров.

І зрозуміла також рівночасно, що те, чого лякала ся цілу осінь, тепер стало ся. Розбишаки були для рабунку в літній палаті. Всі, хто міг утікати, повтікали, а її батька, що не міг опустити ліжка, мусіли певне замордувати. Не могла знати, чи розбишаки не вештають ся ще в домі. Але тепер, коли вже стояла серед небезпеки, зникла її тривога, і вона поспішила дальше, не думаючи, що вона сама й беззахистна. Перейшла галерію і ввійшла до музичної залі. Тут падали на землю широкі пасмуги місячного світла, а в одній із них лежав чоловік, простягнений без руху. Донна Мікаеля нахилила ся над непорушним тілом. Се була Джіанніта. Була замордована. Мала глибоку, роззявлену рану на шії. Донна Мікаеля зложила тіло як слід, зложила її руки на вхрест на грудях і замкнула очи. При тім обмочила руки в кров, а почувши ту мокру, липку кров, почала плакати.

— Ах, моя дорога, добра посестро, — говорила зовсім голосно, — твоє молоде жите уплило з тою кровю. Ціле своє жите ти любила мене, а тепер пролила свою кров в обороні мого дому. Чи се кара за мою твердість, що Бог забрав мені тебе? Ах, сестро, сестро, не могла ти мене не так тяжко покарати?

Нахилилась і цілувала чоло вмерлої. — Ти не віриш сьому, — говорила. — Ти знаєш, що я все була тобі вірна. Знаєш, що я все любила тебе!

Надумала ся, що мертва покинула все земне і не потребу вже жадного жалю ані запевнень приязни. І вона змовила над умерлою кілька молитов, бо одно, що могла зробити для своєї сестри, було те, аби побожними думками справити втікаючу душу на дорогу до Бога.

Потім пішла далі, бо вже не бояла ся, що їй може щось стати ся, тільки була в неописаній трівозі, що могло стати ся з її батьком.

Коли в кінці перейшла довгий ряд кімнат палати і стала перед дверима кімнати хорого, її руки довго шукали за замком, а коли його в кінці налапала, не мала сили обернути ключем.

В тім із кімнати обізвав ся її батько, питаючи, хто се. Коли почувла його голос і зрозуміла, що він іще живий, неначе все в ній задрожало, зломилось і відмовило служби. Нагло відказали служби мозок і серце, а м'язи не могли держати її просто. Вспіла ще подумати, що се тому, бо вона була в страшнім напруженю. Потім з дивним почутєм визволення попала в довге зомліне.

Зі свого зомліня прокинула ся донна Мікаеля аж над ранком. За той час стало ся богато. Слуги повилізали зі своїх крівок і привели донну Елізу. Вона заняла ся опущеною палатою, післала по поліцію і веліла закликати білих братів. А ті занесли тіло Джіянніти до дому її матери.

Прокинувши ся донна Мікаеля побачила себе на софі в кімнаті поуз батькової. Біля неї не було нікого, але коло свого батька чула голос донни Елізи.

— Мій син і моя дочка, — говорила донна Еліза хлипаючи, — я їх обоє втратила, мого сина і мою дочку.

Донна Мікаеля пробувала підняти ся, але не могла. Її тіло лежало ще в сні, тільки душа збудила ся.

— Кавалере, кавалере! — говорила донна Еліза, — чи розумієте се? Розбишаки з Етни закрадають ся до Діаманте. Приходять розбишаки, стріляють до цлого уряду і кричать: „Нехай живе соціалізм!“ Роблять се лиш тому, аби сполошити людей з вулиці і заманити карабінерів до Porta Aetna. При тім не було ані одного чоловіка з Діаманте. Се розбишаки все так урядили, аби рабувати у міс Тоттенгам і в донни Мікаелі. У двох жінок, кавалере! Що собі думали ті панове офіцери, що засідали в воєннім суді? Чи думали, що Гаetano в спілці з бандитами? Чи не бачили,

що він шляхтич, правдивий Алягона, артист? Якже-ж могли засудити його?

Донна Мікаеля слухала з жахом, але старала ся уявити собі, що се ще їй свить ся. Думала, що чує, як Гаetano запитує її, чи вона жертвує його Богу. Думала, що чує, як сама відповідає, що так. А тепер свить ся їй, як то буде, коли його дійсно зловлять. Бо инакше не може бути!

— Що за нещасна ніч! — говорила донна Еліза. — Що се таке літає в повітрі і робить людей шаленими та безтяжними? Ви, кавалере, бачили Гаetана! Він усе поривистий і огнистий, але не без глуздів і розуму. Але сеї ночі сам кинув ся воякам у руки. Знаєте, що він хотів викликати бунт, знаєте, що лише тому вернув домів. Коли-ж почув, що стріляють і кричать: „Нехай живе соціалізм!“ — зробив ся зовсім диким і несамовитим. Думає, що се бунт, і летить на вулицю, щоб бути при тім. І кричить із усіх сил: „Нехай живе соціалізм!“ Так стрічає його велика купа вояків, цілий відділ. Бо вони були в дорозі до Патерна, але почули з гостинця вистріли в Діаманте і вступили сюди, щоб побачити, що тут діється. А Гаetano не вмів розпізнати вояцької шапки, думає, що се бунтівники, думає, що се ангели з неба, і дає себе зловити. А вояки, що перше полапали всіх розбишаків, які хотіли втекти зі своєю добичею, беруть тепер у руки Гаetана. І переходять через місто таї бачать, що скрізь супокій, але перед відходом судять своїх в'язнів. І засуджують Гаetана, як і в інших, засуджують, як такого, що ломав замки і мордував жінок. Чи ті люди не втратили розуму, кавалере?

Донна Мікаеля не могла чути відповіді батька. Вона сама могла-б поставити тисячі питань, але була ще зовсім закаменіла і не могла рушити ся. Думала тільки про те, чи Гаetана бува' не розстрілили.

— Що вони собі думали, засуджуючи його на двадцятилітню в'язницю? — питала донна Еліза. — Чи думають, що він зможе так довго жити, або той, хто його любить, жити-ме так довго? Він умер, кавалере, умер для мене так само, як і Джіанніта.

Донна Мікаеля мала таке вражінє, немов би її обмотали міцні пута, з яких не могла увільнитися. Се гірше, думала, як коли-б її привязали до стовпа ганьби і бичували.

— Всю радість моєї старости зрабували мені, — говорила донна Еліза. — Джіанніта, а також Гаetano! Я вже думала, що

вони поберуть ся. Се було б так добре, бо вони обоє мої діти і любили мене. Для кого мені тепер жити, коли біля мене нема молодости? Я мусіла нераз тяжко бороти ся з собою, коли Гаetano прибув до мене, і мені говорили, що для мене було-б лучше, коли-б я була сама. Але я все відповідала: „Се ніщо, ніщо, коли б лиш мати біля себе молодість“. І я думала, що коли він виросте, візьме собі молоду жінку, а вони мати-муть дітей і я ніколи не мусіти-му сидіти сама як старий, непотрібний ґрат!

Донна Мікаеля лежачи думала, що могла вратувати Гаetана, але не хотіла. Одначе чому не хотіла? Се видавалось їй теєр зовсім незрозумілим. Почала вчисляти собі всі причини, які її спонукали пустити його на загибіль. Він безбожник, соціяліст і хотів викликати бунт. І се переважило все иньше, коли вона отворила йому браму ві садю. Се переважило також її любов. Але тепер не розуміла сього. Було се так, неначе вона пірем переважила вагу з золотом.

— Мій гарний хлопець, — говорила донна Еліза, — мій гарний хлопець! В Англії він був уже славним чоловіком, а вернув домів, аби допомогти нам, бідним Сицилійцям. А ті засудили його як розбишаку! Говорять, що мало його не розстріляли, так як иньших. Може-б се було й лучше, коли-б були так зробили, кавалере. Лучше було-б покласти його в землю на кладовищи, ніж знати, що він у вязниці. Як він зможе все те перенести? Він сього не перебуде, він захорує, вмре.

Коли вона се сказала, донна Мікаеля прокинулась зі свого отупіня і піднесла ся з софи. Поволіклась через кімнату і ввійшла до свого батька і донни Елізи, смертельно бліда, як бідна замордована Джіяніта. Була така слаба, що бояла ся перейти кімнату, але стала коло дверей і сперла ся на одвірок.

— Се я, — промовила. — Донно Елізо, се я...

Слова не хотіли виходити їй з уст. З розпукь, що не може говорити, заломила руки.

Донна Еліза була як стій при ній. Обняла її рукою, щоб її піддержати, не вважаючи, що донна Мікаеля хотіла її відтрити від себе.

— Ви не простите мені, донно Елізо, — промовила ледви чутиим голосом. — Се я вчинила.

Донна Еліза не дуже зважала на те, що вона говорить. Бачила, що в неї горячка, й думала, що вона фантазує.

Губи донни Мікаелі рушались і було видно, що вона хоче щось сказати, але лише деякі слова було чути. Неможливо було зрозуміти, що вона каже.

— Супротив нього, як і супротив мого батька, — говорила няте через десяте. А потім сказала, що всі, хто її любить, попадають у нещастя.

Донна Еліза посадила її на кріслі, і донна Мікаеля сиділа, цілуючи її старі, поморщені руки і просячи в неї прощення за те, що вчинила.

Певне, певне, донна Еліза прощала її. Вона положила голову на плече донни Елізи і хлипала, а потім дякувала їй і говорила, що не могла-б жити, коли-б не дістала від неї прощення. Супроти нікого так не прогрішила ся, як супроти неї. Чи вона може простити їй?

— Так, так, — відповідала все донна Еліза і не думала нічого иньшого, як тільки, що донна Мікаеля наслідком горячки і переляку фантазує.

— І ще щось я повинна сказати тобі, — говорила донна Мікаеля. — Я се знаю, але ти не знаєш. Ти не простиш мені, коли дізнаєш ся.

— Ні, я певне прошу тобі! — відповідала донна Еліза.

Так говорили вони ще добру хвилю, не розуміючи одна другої. Але се було добре для донни Елізи, що вона мала сеї ночі про кого дбати, потішати і подавати покріпляючі краплі. Се було добре, що хтось прийшов, поклав голову на її плече і виплакував свої болі.

* * *

Донна Мікаеля любила Гаєтана майже три роки, не думаючи ніколи, що вони колись можуть належати одно до одного, бо її любов була зовсім особлива. Вистарчало їй знати, що Гаєтано любить її. Коли лиш думала про те, проймало її приємне почуте певности і щастя.

— І що з того? І що з того? — говорила, коли їй притрапило ся нещастя. — Гаєтано любить мене. Він був усе близько неї, розвеселяв і потішав її. Жив із нею ві всіх її думках і плянах. Був духом її життя. Як лише донна Мікаеля роздобула його адресу, написала до нього. Признала ся йому, що мала міцне пе-

рековане, що він іде на зустріч своєму нещастю. Так дуже бояла ся того, що він міг накоїти в сьвітї, що не посьміла ратувати його. Писала також, як дуже їй неависні його науки. Загалом не лицемірила перед ним. Говорила, що не могла-б бути його, коли-б він навіть був свобідний. Бояла ся його. Він має таку силу над нею, що коли-б вона злучила ся з ним, стала би також соціалісткою і безбожницею. Для того мусить бути все відділена від нього, аби могли спасти свою душу. Але просила і благала, аби він про все те не перестав любити її. Сього нехай не робить! Ні, нехай не робить! Може її карати, як тільки хоче, але нехай не перестає любити її. Нехай не робить так, як її батько. Було-б вправді дуже зрозуміло, коли-б і він замкнув перед нею своє серце, але сього він не повинен зробити. Мусить бути милосерний. Коли-б він знав, як вона його любить, коли-б знав, як вона снить про нього! І розповідала йому, що він для неї не менше, як саме житє.

— Чи маю вмерти, Гаetano? — питала. — Чи не досить, що ділять нас ті погляди і науки? Чи не досить, що вони завели тебе до в'язниці? Чи мусиш іще перестати мене любити тому, що ми не однаково думаємо? Ах, Гаetano, люби мене! Се, правда, до нічого не доведе, в твоїй любови нема ніякої надії, але все таки люби мене, бо я вмру, коли перестанеш любити мене.

Ледви донна Мікаеля відіслала сей лист, а вже почала ждати на відповідь. Думала, що одержить бурливий і гнівний лист, але надіяла ся, що все таки знайдець ся там хоч одно одніське слівце, яке їй буде доказом, що він іще любить її. Одначе ждала кілька тижнів, а лист від Гаetана не приходив. Не помагало нічого, що кожного ранку дожидала на галерії листоноса, якого майже засмучувала тим, що кожного ранку мусів їй казати, що не має нічого для неї.

Одного дня пішла сама на пошту і просила благаючими очима, щоб їй уже раз дали лист, якого дожидає. Адже він мусить бути тут, говорила. Але може попав він у не ту полицку? А її лагідні, благаючі очі так порушили почтаря, що велів перешукати стоси старих, невідібраних листів і поперевертати всі полиці. Одначе се ні на що не придало ся.

Написала ще другий лист до Гаetана, але на нього не прийшла також відповідь.

Тепер почала привикати до думки, яка видавалась їй неможливою. Старала ся примусити себе до пересвідчення, що Гаetano перестав любити її.

А в міру, як втискало ся в неї те пересвідчення, починала чим-раз більше замкати ся в своїй кімнаті. Лякала ся людей і найрадше пересиджувала сама. День за днем опускали її сили. Ходила нивько похилена, а навіть її гарні очі неначе стратили свій блиск і вираз. По кількох тижнях так ослабла, що не могла вже держати ся на ногах, тільки мусіла весь день лежати на софі. Пожирав її біль, який безнастанно, зовсім поволи, забирав у неї всю житєву силу. Бачила, що йде на зустріч смерті, і бояла ся вмирати. Але не могла порадити нічого. Для неї існував лиш один лік, але той не надходив.

Коли донна Мікаеля так поступенно відвертала ся від житя, в Діяманте готовили ся тимчасом до обходження празника св. Себастьяна, який припадає на кінець січня.

Був се найбільший празник, який обходили в Діяманте, але в остатніх літах не обходили його зі звичайною пишнотою, бо уми пригнітала занадто велика нужда і жура. Аж сього року, коли власне що-йно розбито повстанє, коли Сицилія була ще повна чужого війська, а улюблені народні герої сиділи по в'язницях, порішено обходити празник зі всею традиційною пишнотою, бо тепер, мовляв, не час забувати про святих. І побожний народ у Діяманте порішив, що празник має тревати вісім днів, а св. Себастьян має бути вшанований флягами і приоздобленєм домів, перегонами і біблійними походами, ілюмінацією і концертом. З великим жаром і скорістю забрали ся до приготовань. В кождім домі мили і чистили. Вишукували стару процесійну одіж і готовили ся приймати гостей з цілої Етти.

Одиноким домом у Діяманте, де не робили ніяких приготовань, була літня палата. Донна Еліза була тим дуже засмучена, але не могла наклонити донну Мікаелю, аби ся веліла удекорувати свій дім.

— Як можеш жадати, аби я такий дім смутку прикрашувала цвїтами й зеленю? — говорила. — Рожі погубили би свої листки, коли-б я захотїла їх ужити на те, аби прикрити нещастє, яке тут панує.

За те донна Еліза віддала ся вся празникови. Ждала багато добра від того, що почали шанувати святаго як за давніх днів.

Не говорила ні про що більше, тільки про те, що сьвященики вели удекорувати фасад соборної церкви по старому сицилійському звичаю срібними цвѣтами і зеркалами. І описувала похід: має бути стілько а стілько їздців, вони мають мати такі а такі високі пера на голові і мають нести в руках такі а такі довгі патериці, обвиті цвѣтами, з восковими сьвічками на кінцях.

Коли надійшов перший день празника, дїм донни Елїзи був найгарнійше удекорований. На дасї повівали зелено-червоно-білі італійські прапори, а з вікон і балькона звисали червоні плахти з золотими кутасами, на котрих було виписане імя сьвятого. По стїнах вили ся дубові гірлянди в формі зьвїзд і луків, а довкола вікон обвивали ся вінки, звиті з малих, гарних рож із саду донни Елїзи. Саме над входом висїв образ сьвятого, окружений лїлеями, а на порозї лежали галузки кипарису. А коли би хто ввійшов до дому, побачив би, що він у серединї таксамо прикрашений, як і з надвору. Від пивниці аж до даху всюди було позамітано і повно цвѣтів, а на полицях у склепї навіть найменший або найнезначнійший сьвятий не стояв без цвѣтів у руці.

Таксамо, як у донни Елїзи, були удекоровані в біднім Дїяманте цілі вулиці. Безліч хоругов нагадувала шматє, яке в вуличці з домом малого Мавра висїло від землі аж до неба. Всї домї і всї тріумфальні брами були прикрашені хоругвами, а поперек вулиць були поведені шнури, на котрих повівала хоруговка при хоруговці. Що десять кроків мешканці Дїяманте побудували по вулицях тріумфальні брами, а над кожною брамою висїв образ сьвятого, окружений жовтими цвѣтками. Балькони були пообвішувані червоними плахтами і пестрими скатертями, а по стїнах вили ся гірлянди. Було так багато цвѣтів і так багато зеленї, що не можна було зрозуміти, звідки все те вже в сїчни було можна взяти. Все було прикрашене вінками та цвѣтами. На держаку мїтли був вінок із крокуса, а на довбешці від дверей букет із гіяцинтів. На вікнах стояли таблиці з ініціалами і написами з синьо-червоних анемонів. А поміж ті пристроєні домї перевалював ся натовп людей, як прибуваюча ріка. Сьв. Себастьяна шанували не лише Дїямантїї. З цілої Етни наїздили жовті, пишно збудовані і помальовані вози, тягнені кіньми в пристроєній упряжї, набиті людьми. Хорї й жебраки і слїпі співаки надтягали великими громадами. Були тут цілі громади таких бідних богомольців, що тепер, після нещастя, не мали нікого, за кого могли-б молити ся. Назбирало ся так багато людей,

що питали ся зі здивованєм, як вони всі помістять ся серед міських мурів? На вулицях, у вікнах, на бальконах, скрізь були люди. На високих кам'яних сходах сиділи люди, а в склепах аж кишіло від них. Великі входові брами були поотвирані, а в подвірях стояли півколесом крісла, як у театрі. Тут сиділи мешканці і гості, оглядаючи прохожих.

По всіх вулицях клекотів голосний крик. Не досить, що всі люди говорили і сьміяли ся. Були тут також лїрники, що грали на лїрах, великих як органи. Були вуличні співаки і чоловіки та жінки, що проразливими, викричаними голосами деклямували Тасса. Була безліч ріжних викликувачів, зі всіх церков лунала гра органів, а на торговиці на шпилі Монте К'яро грали міські музиканти, що чуло їх ціле Діяманте. Сей веселий крик і запах цвїтів і те фуркотанє хоругвів у повітрі перед вікнами донни Мікаелї мали силу збудити й її з отупіння. Вона підняла ся, неначе жите кликало її.

— Не хочу вмирати, — сказала сама до себе. — Хочу по-пробувати жити!

Взяла свого батька під руку і вийшли обое на вулицю. Сподївала ся, що жите на вулицях ошоломить її і вона забуде свій біль. „А коли й тут менї не пощастить, — думала, — коли не знайду розривки, тоді мушу вмирати“.

Був у Діяманте один старий, бідний різьбар, який думав, що з нагоди сьвята може заробити пару сольдів. Зробив отже з ляви пару бюстів сьв. Себастьяна і папи Льва XIII. А що знав, що многі в Діяманте любили Гаетана і сумували над його долею, то зробив також пару його бюстів.

Тільки що вийшовши на вулицю, донна Мікаеля стрїтила того чоловіка і він підніс їй свої малі, нужденні образи.

— Купіть донна Гаетана Алягону, донна Мікаеля, — говорив він, — купіть донна Гаетана, якого правительство всадило до тюрми за те, що хотїв освободити Сицилію!

Донна Мікаеля стиснула міцно батькове рамя і пішла швидко далі. В Café Еугора стояв син властителя і співав канцони. Для сьвята скомпонував кілька нових, а між иньшими також канцону про Гаетана, думаючи, що люди може захочуть почути що про нього. Коли донна Мікаеля проходячи попри каварню почувла, що в ній співають, зупинила ся і почала слухати.

— Ах, Гаetano Алягона! — співав парубок. — Співак могучий. Хочу тебе визволити своїми піснями. Найперше посилаю тобі гарну канцону. Нехай долетить до решітки тюрми і розібере її. Опісля пішлю тобі сонет, гарний як жєнщина, який звяже твоїх дозорців. А відтак зложу тобі пишну оду, яка своїм ритмом затрясе мурами твоєї тюрми. Коли-ж се тобі не допоможе, заспіваю могучий епос, що мати-ме ціле військо слів. О, Гаetano, він потягне туди такий сильний, як армія. Всі легіони старого Риму не могли-б здержати його.

Підчас співу донна Мікаеля причепила ся судорожно до рамени батька, але не сказала нічого, тільки йшла далі. Але кавалер Пальмері почав говорити про Гаetана.

— Я зовсім не знав, що його так люблять, — сказав.

— Я також ні! — пробуркотіла донна Мікаеля.

— Але сьогодні бачив я, як до склепу донни Елізи приходили чужі люди і благали її, аби їм продала щось із того, що він вирізьбив. Вона не мала нічого, тільки пару старих чоток, і я бачив, як вона розірвала їх і роздавала по одній перлинці.

Донна Мікаеля поглянула на свого батька благально як дитя. Але він не знав, чого вона хоче: аби замовчав, чи аби говорив далі.

— Старі приятелі донни Елізи ходять з Люкою по саду, — говорив він, — а Люка показує їм улюблені місця Гаetана і грядки, які він управляв. А Пачіфіка сидить у робітні коло столярського варстату і оповідає про нього все можливе, коли він був ще такий а такий маленький.

Дальше не міг оповідати. Натоп і галас довкола нього став такий великий, що він мусів уврвати.

Старали ся дістати ся до соборної церкви. На сходах сиділа, як звичайно, стара Ассунта. Держала чотки в руках і буркотіла вздовж цілих чоток ті самі молитви. Просила сьвятого, аби позволив повернути до Діаманте тому Гаetанови, який прирік поміч усім бідним. Переходячи попри неї, чула донна Мікаеля зовсім виразно: „Сьвятий Себастьяне, поверни нам Гаetана! Ах, через своє милосердє, ах, задля нашої нужди, сьвятий Себастьяне, поверни нам Гаetана!“ Донна Мікаеля мала намір зайти до церкви, але завернула зі сходів.

— Там такий стиск, — сказала, — не піду.

Вертала до дому. Та поки їх не було там, донна Еліза скористала з нагоди. Виставила на дасі літньої палати хоругв, порозвішувала плахти на бальконі, і коли донна Мікаеля прийшла додів, вона була власне занята прибиванем гірлянди до брами. Бо донна Еліза не могла знести, аби літня палата не була удекорована. Вона хотіла, аби на сей раз нічого не бракувало до пошани сьв. Себастьяна. І лякала ся, що сьвятий не поможе Діаманте і Гаетанови, коли його не вшанує палата старих Алягонів.

Донна Мікаеля йшла бліда, немов засуджена на смерть, і похилена, неначе 80-літня бабуся. Шептала до себе :

— Я не роблю з нього бюстів, не співаю про нього пісень, не молю ся за нього до Бога, не купую його перел із чоток. Як може він собі подумати, що я його люблю? Він мусить любити всіх тих иньших, що його шанують, але не мене! Я не належу до його сьвіта, мене не може він ніколи більше любити.

А коли побачила, що її дім хочуть прикрасити цьвітами, видалось їй се так обурюючо страшним, що вирвала вінець донні Елізі з рук і кинула їй під ноги, питаючи, чи хоче її замордувати? Відтак перейшла попри неї горі сходами до своєї кімнати. Кинулась на софу і затулила обличчє в подушку. Аж тепер зрозуміла, як ті зверхні річи ділять її від Гаетана. Народнього проводиря вона не могла любити. До того причинило ся вражінє, неначе вона перешкодила йому помогти всім тим бідним. Як він мусить гидувати нею, як мусить ненавидіти її!

Опісля-ж найшов на неї знов її біль. Біль ізза того, що її не люблено. Се забє її. Лежачи так думала, що вже все пропало і надходить кінець.

Та нараз перед очима її духа став малий Христос-дитя. Неначе в цілій своїй бідній пишноті ввійшов до кімнати. Бачила його зовсім виразно. Донна Мікаеля почала благати Христа-дитя о поміч. І дивувала ся, що вже давнійше не звернула ся до того доброго помічника. Се певне тому, що образ не стояв у церкві, але міс Тоттенгам волочила його з собою, як який предмет із музея. Тому пригадала собі його аж у найтяжшій потребі...

Був пізний вечір того самого дня. По обіді дозволила донна Мікаеля всім своїм слугам піти на празник, так що вона й батько були в цілім великім домі самі. Та коло десятої години встав її батько і сказав, що хоче послухати концерту на торговици. А коли

він ішов, донна Мікаеля не мала відваги лишати ся сама і мусіла супроводити його.

Коли прийшли на торговицю, побачили, що вона перемінилася в театр в кріслами ряд за рядом. Кожний куток був повний людей, так що вони тільки з тяжкою бідою могли знайти місце.

— Нині вечером Діяманте чудове, Мікаеля, — сказав кавалер Пальмері. Неначе краса ночі настроїла його якомсь лагідно. Говорив до своєї дочки з більшим довірем і приязнійше, ніж чинив се вже від давна. Донна Мікаеля завважила зараз, що він сказав правду. Мала подібне вражінє, як тоді, коли прибула до Діяманте. Було се місто чуда, краси, малий храм божий. Перед нею стояв високий і могучий будинок, неначе з самоцьвітних діяментів. Мусіла подумати хвилю, заки зрозуміла, що се таке. Се-ж було не що иньше, тільки фасада соборної церкви, прикрашена цвїтами в золотого і срібного паперу і тисячами маленьких зеркал, які поумішувано між цвїтами. А в кождім цвїті висіла оливна лямпочка в полум'ях як сьвітляний хрущик. Се виглядало дуже гарно. Була се найбільше чаруюча ілюмінація, яку донна Мікаеля бачила в своїм житю. На торговици не було ніякого иньшого осьвітлення і його ї не було треба. Та велика стїна діяментів зовсім вистарчала. Чорна палата Джерачі стояла огненно-червона, немов осьвітчена пожежою. Поза торговицею не видно було ні трохи сьвіта. Все лежало в глибокій пїтьмі, а се справляло, що донна Мікаеля немов пізнавала на ново старе, чаруюче Діяманте, яке не лежало на землі, тільки було сьвятим замком на небесній горі. Ратуна в важкими бальконами і високими сходами, довгий жіночий манастир і римська брама були пишні і чудові. І вона майже не могла вірити, що в тім місті спїткало її таке страшне горе.

Серед великого натовпу людей не чути було холоду. Зимованіч була лагідна, як весняна. І донна Мікаеля почала також відчувати в собі щось весняного. Її напала внутрішня дрож, солодка і страшна рівночасно. Те саме мусять відчувати снігові маси на Етні, коли сонце зтоплює їх в блискучі гірські потоки.

Дивила ся на людей, що наповнювали торговицю, і дивувалася, що перед полуднем вони були їй такі остогидні. Тепер їй радувало, що вони люблять Гаєтана. Ах, коли-б він тільки ще їй любив, вона була-б невимовно горда і щаслива тою любовю їх усіх. Тоді могла-б цілувати ті старі, мозолясті руки, що робили його подобизни або складали ся до молитви за нього.

Коли власне се думала, отворили ся двері церкви і з неї виїхав великий, низький віз. Високо на червоно убранім возі стояв сьв. Себастьян привязаний до мученицького стовпа, а під ним сиділи чотири співаки, які навипередки прославляли його піснями. Був тут старий, сліпий чоловік із Нікольозі, далі один бондар із Катанії, що мав славу найліпшого імпровізатора в цілій Сицилії, відтак коваль із Терміне і малий Гандольфо, син ратушевого сто-рожа в Діаманте.

Всі люди дивували ся, що Гандольфо відважив ся виступити до такого небезпечного супірництва. Чи не вчинив він сього тільки для своєї нареченої, малої Розалії? Ніхто доси не чував, щоб він умів імпровізувати. Ніколи в своїм житю не робив він нічого иньшого, тільки їв мандарини і вдияляв ся в Етну.

Почало ся тим, що витягли жереб, хто мав співати перший. Жереб випав на бондаря. Гандольфо мав бути остатній у черзі. Коли випав такий жереб, Гандольфо поблід. Було небезпечно виступати остатнім у черзі, коли всі мали ту саму тему. Бондар говорив про сьв. Себастьяна, коли той був преторіянцем у Римі і для своєї віри був привязаний до стовпа, а його товариші брали собі його за ціль до стріляння. По нім виступив сліпонець, який розповідав, як одна побожна Римлянка знайшла мученика обкровоавленого і попробованого стрілами і як їй пощастило повернути його до життя. Опісля виступив коваль, оповідаючи про всі чуда, які сьв. Себастьян робив на Сицилії в 15-ім столітю підчас чуми.

Всіх їх дуже хвалили. Вони вживали много сильних слів про кров і смерть і народ витав їх окликами радости. Але Діамантці були несупокійні за Гандольфа.

— Коваль забере йому всі слова. Йому мусить випасти невдача, — говорили.

— О, — відповідали иньші, — мала Розалія не кине через те з волося заручинової стяжки.

А тимчасом Гандольфо корчив ся в возовім пудлі, робив ся все меньшим і меньшим. Ті, що сиділи досить близько, могли чути, як його зуби кламцали зі страху.

Коли вкінці прийшла на нього черга і він устав і почав імпровізувати, виглядав дуже нужденно, ще нужденнійше, як сподівали ся. Видусив із себе пару стихів, але було се лише повторене того, що вже сказали иньші.

Нараз замовк і відіхнув глибоко. І в тій хвилі найшла на нього сила розпуки. Випростував ся на весь ріст, а легкий румянець виступив на його лице.

— О, сіньорі, — говорив малий Гандольфо, — дозвольте мені говорити про те, про що я все думаю! Дозвольте мені говорити про те, що я все бачу перед собою!

І почав, не загнукуючись і з могутчою силою говорити про те, що сам бачив. Розповідав, як він, син ратушевого сторожа, прокрав ся через темні горища і лежав у одній трибуні судової салі тої ночі, коли то зібрав ся воєнний суд, аби судити бунтівників із Діаманте. І бачив на лаві обжалуваних дон Гаetano Аляґону побіч більшого числа диких людей, які були гірші звіврів.

Говорив, як гарно виглядав Гаetano. Малому Гандольфови видавав ся він неначе богом побіч тих страшних людей, що окружали його. І він описував тих розбишак з обличчями диких звіврів, з їх нечесаним волосем і нескладним тілом. Говорив, що були там такі, що вже на сам їх вид дрожало серце в грудях.

А все таки, ві всій своїй красі дон Гаetano був страшнійший від тих людей. Гандольфо не знав, як вони відважили ся сидіти побіч нього на лавці. Під його зморщеними бровами горіли блискавки і ціляли в його товаришів, які мусіли-б повбивати свої душі, коли-б мали душу, як иньші люди.

— Хто ви, — неначе питав ся він, — що посьміли піти на рабунок і різню, призиваючи сьвяту свободу? Знаєте, що ви наробили? Знаєте, що через вас я сиджу тут увязнений? Я, що був би визволив Сицилію! А кожний погляд, який він кидав на них, був засудом смерті.

Його погляд упав на всі річи, які покрали були розбишаки, і які тепер лежали на судовім столі. Пізнавав їх. Чи не мав пізнавати годинників і срібних мисок з літньої палати або образів сьвятих і монет, які вони зрабували його англійській опікунці? А коли пізнав ті предмети, кинув своїм товаришам страшній усьміх. „Ви герої, ви герої, — говорив той усьміх, — ви крали у двох жінок!“

Його благородне обличчє зміняло безнастанно свій вираз. Раз бачив Гандольфо, як воно викривило ся в наглим жаху. Було се тоді, коли один із драбів, що сидів найблизше нього, простягнув руку, всю в крові. Чи може нагло він відгадав правду? Чи подумав про те, що ті люди вдерли ся в дім, де жила його кохана?

Гандольфо оповідав, як офіцери, що мали судити, ввійшли тихо і поважно і позасідали на своїх місцях. А коли побачив тих великих панів, говорив він, його несупокій зменьшився. Сказав собі, що вони знають, що Гаetano значний чоловік, і не засудять його. Вони не зрівняють його з розбишаками. Адже ніхто не міг думати, що він хотів рабувати у двох жінок.

І бачите, коли суддя викликав Гаetана Аляґону, його голос не звучав твердо. Він говорив до нього, як до рівного собі.

— Але, — говорив Гандольфо, — коли Гаetano встав, стояв так, що міг видіти торговицю. А через торговицю, саме через ту торговицю, де тепер стільки людей сидить серед радості і втіхи, йшов похоронний похід. Були се білі брати, що несли тіло замордованої Джіанніти до дому її матери. Йшли зі смолоскипами і виразно було видно ноші, покладені на плечах носильників. Коли так похід тягнув ся поволи через торговицю, можна було пізнати похоронне покривало, яким було прикрите тіло. Було се покривало Аляґонів, прикрашене блискучим гербом і богатими срібними кутасами. Побачивши се, Гаetano зрозумів се так, що замордована походить із дому Аляґонів. Його обличчя потемніло як попіл, і він захитав ся, неначе-б мав упасти.

В тій хвилі заговорив до нього суддя: „Знаєте замордовану?“

А він відповів: „Так!“ Тоді суддя, що був милосерним чоловіком, говорив далі: „Чи вона була вам близька?“ А дон Гаetano відповів: „Я люблю її!“

Коли Гандольфо в своїм оповіданню дійшов до сього місця, донна Мікаеля нагло схопила ся з місця, неначе б хотіла заперечити йому, але кавалер Пальмері потягнув її швидко назад на сиджене коло себе.

— Тихо, тихо! — сказав до неї.

І вона сиділа тихо затуливши обличчя долонями. Иноді похитувала ся всім тілом і квилала стиха.

А Гандольфо оповідав, як суддя, коли Гаetano так зізнав, вказав на його товаришів і запитав: „Коли ви любили ту женщину, то як ви могли мати спілку з тими, що замордували її?“

Тепер дон Гаetano обернув ся до розбишак. Підніс на них затиснений кулак і потряс ним. І виглядало так, неначе-б бажав мати штилет, аби могли заколотися одного за другим.

— З тими! — закликав. — З тими мав я мати щось спільного?

І зовсім певне мав він намір сказати, що з рабівниками і розбишаками не має ніякого діла. Суддя усміхнувся до нього лагідно і виглядало так, неначе б тільки ждав на ту відповідь, аби увільнити його. Але тут сталося боже чудо.

І Гандольфо оповідав, як між усіма вкраденими речами, що лежали на судовім столі, лежав також малий образ Христа. Був він на локоть високий, укритий багатими прикрасами і з золотою короною і в золотих черевиках. Як-раз у тій хвили один із офіцирів нагнувся, аби присунути образ до себе, а коли робив се, корона впала на землю і покотилася аж до Гаєтана. Дон Гаєтано підніс Христову корону, держав її хвильку в руках і оглядав докладно. Здавалося, що щось на ній читає. Не держав її більше одної хвилики. Жовнір зараз узяв її назад.

Донна Мікаеля поглянула майже налякана. Образ Христа! Се вже він! Невже-ж зараз одержить відповідь на свою просьбу?

Гандольфо оповідав далі: коли дон Гаєтано поглянув тепер, усі здригнулися як перед яким чудом, так дуже він змінив ся. О, сіньорі, він був такий білий, що його обличчя сяло, а його очі були тихі і лагідні. І не було в нім видно ніякого гніву. І він почав просити за своїх товаришів, просити за їх жите. Просив, аби не вбивали тих бідних ближніх. Просив, аби високі судді лучше зробили щось для них, щоб і вони колись могли жити, як вьнші.

— Ми-ж маємо тільки те жите! — говорив. — Наше царство тільки з сього сьвіта!

Почав говорити про те, як жили ті люди. Говорив, неначе читав у їх душах. Оповідав історію їх життя так понуро і сумно, як воно було в дійсности. Говорив так, що дехто з панів плакав. Слова лунали так сильно і могутчо, що здавалося, неначе Гаєтано — суддя, а судді — злочинці. „Бачите, — говорив до них, — чия вина, що ті люди гинуть марне? Чи не ви, що маєте власть, повинні були зайняти ся ними?“ І було видно, як усі лякали ся одвічальности, яку він вкладав на них. Але нараз суддя перервав йому.

— Говоріть на свою власну оборону, Гаєтано Алягона, — сказав, — але не на їхню!

Дон Гаєтано засьміявся.

— Сіньоре, — сказав, — я знаю таксамо мало, як і ви, против чого маю боронити ся. Але щось я все таки зробив. Я покинув свій дах у Англії, аби в Сицилії викликати бунт! Я приніс-

із собою оружя. Я говорив підбурюючі промови. Щось я зробив, хоч і не багато!

Суддя майже благав його.

— Не говоріть так, дон Гаetano, — мовив. — Роздумайте, що говорите!

Але він починив зізнання, які їх змушували засудити його.

Коли йому сказали, що його засуджено на 20 літ в'язниці, він закликав: „Тепер дієть ся її воля, тої, яку власне понесли. Зі мною нехай станеть ся, що хоче!“

— Більше я його не бачив, — говорив малий Гандольфо, — бо жовніри взяли його в середину між себе і відвели геть. Але чувши, як він просив за тими, що замордували його кохану, я зложив собі обіт учинити щось для нього. Я прирік виголосити гарну імпровізацію для сьв. Себастьяна, щоб він поміг йому. Але се не вдало ся. Я не імпровізатор, я не міг!

Тут він замовк і з голосним плачем кинув ся перед образом сьв. Себастьяна.

— Прости мені, що я не міг, — закликав, — і все таки поможи йому. Ти знаєш, коли вони засудили його, я прирік учинити се для тебе, щоб ти вратував його. Але тепер я не міг говорити про тебе і ти певне не допоможеш йому!

Донна Мікаеля ледви знала, що з нею дієть ся, але вона і мала Розалія, що любила Гандольфа, були майже рівночасно при нім. Вони потягнули його до себе і цілували обі й говорили йому, що ніхто так не промовляв, як він, ніхто, ніхто! Чи він не бачив, як вони плакали? Сьв. Себастьян задоволений з нього. Донна Мікаеля вложила перстінь на палець молодого хлопця, а довкола махали пестрими хустками, які в сильнім сьвітлі, що било від церковної стіни, мінили ся неначе морські хвилі.

— Viva Gaetano! Viva Gandolfo! — кричав народ.

А цвіти, овочі, шовкові хустки і різні прикраси сипали ся на малого Гандольфа як дощ. Донну Мікаелю майже силою відтрутили від нього. Але вона вже не чула страху. Стояла серед хвилюючої народньої маси і плакала. Сльози спливали по її лиці і вона плакала з радості, що не може плакати. Се-ж було найвисше добродійство! Хотіла знов протиснути ся до Гандольфа, — не могла бути йому досить вдячною. Адже-ж він розповів їй, що Гаetano любить її. Коли він навів слова: „Тепер дієть ся її воля, тої, яку

власне понесли“, — вона нагло зрозуміла, що Гаetano думав, що се вона лежить під покривалом Алягонів.

І про ту мертву він сказав: „Я її люблю“.

Кров знов поплила по її жилах, її серце забило ся знов і поплили її сльози.

— Се жите, жите! — говорила вона до себе, коли тимчасом народня маса попихала її без її волі сюди то туди. — Жите вернуло! Я не виру!

Всі хотіли дотиснути ся до малого Гандольфа, аби подякувати йому, бо він у тих днях зневіри, коли все видавало ся страченим, подарував їм щось, що вони могли любити, на що надіяти ся, за чим тужити.

ДРУГА КНИГА.

І. Жінка великого чоловіка.

Було се в лютім. На чорнім полі ляви довкола Діаманте почали цвисти мігдалові дерева.

Кавалер Пальмері вибрав ся був на прохід на Етну і приніс із собою велику мігдалову галузь, повну пучків і цвітів і поставив її в вазу в музичній салі.

Донна Мікаеля здригнула побачивши се. Мігдалові цвіти були знов тут. А за місяць, за шість тижнів будуть вони всюди. Стояти-муть у церкві на вітарі і лежати-муть на гробах, носити-муть їх букетиками на грудях, на капелюхах і в волосою. Цвисти-муть на дорогах, на вершках руїн, на чорній лаві. А кожний цвіт пригадувати-ме їй той день, коли Гаetano був свобідний і щасливий, а вона леліяла мрію, що зможе пробути разом з ним ціле жите. Здавалось їй, що ще доси не зрозуміла зовсім, що се значить, що його нема і він у тюрмі, що вона вже ніколи не побачить його. Мусіла сісти, аби не впасти, бо здавало ся, що серце хоче перестати битись, і вона замкнула очи.

Сидячи так пережила щось. Нараз знаходить ся вона дома в палаті в Катанії. Сидить у високім вестібулі і читає. Вона весела молода дама, сіньоріна Пальмері. В тім слуга впроваджує до неї перекупця. Се молодий, гарний мужчина з букетиком мігдало-

вих цвѣтів у дїрці від сурдута. На голові держить дошку, повну образів сьвятих, вирізаних із дерева.

Вона купує кілька образків, а тимчасом очи молодого чоловіка пожирають усї твори штуки в вестібулї. Питає його, чи хоче бачити її зборн. Певне, що хотїв би. І вона йде сама з ним і показує йому. Він щасливий тим, що бачить, так що вона думає, що з нього певне буде правдивий артист, і прирікає собі не забувати про нього. Питає, звідки він. Він відповідає: „З Діяманте“. -- „Чи се далеко звідси?“ — „Чотири години поштовим возом“. „А залізницею?“ — „До Діяманте не йде залізниця, сїньорїно“. „То збудуйте“. — „Ми — ми за надто бідні на се. Просїть богачів з Катанїї, аби нам збудували залізницю!“ Сказавши се хоче йти, але в дверях обертаєть ся і вертає до неї і подає їй свої мїдаловї цвѣти. Се його подяка за все гарне, що вона показала йому.

Отворивши знов очи, донна Мікаеля не знала, чи се сон, чи може щось подібного стало ся в дійсности. Адже Гаetano мїг дійсно бути колись у палатї Пальмерї, продаючи свої образи, хоч се зникло з її памяти; але мїдаловї цвѣти знов пригадали їй се.

Впрочім се байдуже, зовсїм байдуже. Головна річ, що молодим рїзьбарем був Гаetano. Неначе говорила з ним. Здавалось їй, що чула, як замкнули ся за ним дверї. А опісля прийшло їй на думку, що повинна побудувати залізницю з Катанїї до Діяманте.

Гаetano певне приходив до неї, щоб її попросити вчинити се. Був се приказ від нього і вона чула, що мусить слухати його.

Не пробувала навіть опирати ся. Була переконана, що для Діяманте залізниця потрібнїйша, як усе иньше. Чула, як Гаetano раз говорив, що коли-б Діяманте мало залізницю, аби могло висилати свої помаранчі і своє вино і свій мід і свої мїдали і аби подорожні могли вигідно сюди діставати ся, — то воно швидко стало би богатим містом. Також здала собі зараз ясно справу, що хоче довести до будови залізницї. В кождім разї мусить попробувати. Коли Гаetano сього хоче, вона мусить слухати.

Почала зараз думати про те, кілька грошей може сама дати на сю цїль. Але се не на багато стало-б. Мусить розстарати гроші. Се перше, що треба зробити. Ще тої самої години була вже у донни Елїзи і просила в неї помочи для устроєня базару. Донна Елїза відірвала очи від гафтованя.

— Пощо хочеш устроювати базар?

— Хочу зібрати гроші на залізницю.

— Се похоче на тебе, донно Мікаеля, на таку гадку ніхто иньший не впав би.

— Як то, що думаєш, донно Елізо?

— Ах, нічого!

І донна Еліза гафтувала далі.

— Отже не хочеш брати участи в моім базарі?

— Ні, не хочу!

— І не хочеш дати на се ніякої суми?

— Хто що-йно повдовів, — відповіла донна Еліза, — не повинен робити ніяких дурниць!

Донна Мікаеля зрозуміла, що донна Еліза чогось зла на неї і тому не хоче їй допомогти. Але-ж є ще иньші, котрі зрозуміють, що се чудовий плян, який може спасти Діаманте.

Але донна Мікаеля дурно мусіла ходити від дверей до дверей. Могла говорити і просити, кілька лише хотіла, — прихильників не здобувала. Старала ся пояснити, в чім діло, обертала на те всю свою проречистість, аби намовити людей. Ніхто не хотів пристати на її пляни. Куди прийшла, скрізь їй відповідали, що до того вони занадто бідні, занадто бідні.

Жінка сіндака відмовила. Її дочки не підуть продавати на базарі. Дон Антоніо Греко, що мав театр маріонеток, не хотів прийти зі своїми ляльками. Міські музиканти не хотіли грати. Жаден купець не хотів дати товару. А коли донна Мікаеля відійшла, сьміяли ся над нею.

Залізниця! Залізниця! Вона певне не знає, що се значить. До того треба цілого товариства, акцій, статутів, концесії. Як годна одна жінка з тим упоратись?

Але деякі не задоволяли ся насьміхом над донною Мікаелею, але сердили ся на неї.

Вона пішла до склепу похорого на пивницю при старім бенедиктинським монастирі, де майстер Памфіліо розповідав лицарські романи. Прийшла запитати його, чи схоче взяти участь в її базарі і забавити публіку історією про Карла Великого та його паляднів. Але він як-раз розповідав, тому вона мусіла сісти на лавку і вждати.

Тут побачила вона донну Кончетту, жінку майстра Памфілія, що сиділа на естраді коло його ніг в робіткою в руках. Як довго говорив майстер Памфілію, рушались також губи донни Кончетти.

Вона так часто чула його романи, що знала їх на память і вигорювала слова швидше, ніж іще проголосив їх майстер Памфіліо. Але їй справляло все однакову приємність чути їх, і вона плакала і сьміяла ся зовсім так само як тоді, коли почула їх у-перве.

Майстер Памфіліо був уже старий чоловік і багато говорив на своїм віку. Через те його голос відмовляв послуху, коли він доходив до великих сцен боротьби, де треба було говорити голосно і зі зворушенем. Але донна Кончетта, яка всі його річи знала на память, ніколи не забирала слова замість майстра Памфілія. Вона давала тільки слухачам знак, аби ждали, доки йому не верне голос. Коли-ж відмовляла послуху його память, тоді донна Кончетта удавала, що пропустила очко, підносила панчошу до ока і з поза неї підповідала йому слова, так що ніхто не міг сього завважити. І всі знали, що хоч донна Кончетта може й лучше зміла-б оповідати романи, то ніколи не могла-б того вчинити, не лиш тому, що се не випадає жінці, але й тому, бо се зовсім не справляло-б їй такої приємности, як слухати доброго майстра Памфілія.

Побачивши донну Кончетту, донна Мікаеля віддала ся мріям. О, сидіти так під трибуною, на якій говорить коханий, так сидіти що дня і молити ся до нього. Вона знає, кому се було-б до лиця.

Коли майстер Памфіліо дійшов до кінця, донна Мікаеля приступила до нього і попросила помочи. Йому було важко відмовити їй, бо в її очах було стільки просьби. Але донна Кончетта прийшла йому на поміч.

— Майстре Памфілію, — сказала, — розкажи донні Мікаелі про Гулієльма Лихого.

І майстер Памфілію почав оповідати :

— Донна Мікаеля, — говорив, — знаєте, на Сицилії був раз король, що називав ся Гулієльмо Лихий. Він був такий закланний, що забирав усім своїм підданам усї їхні гроші. Приказав, аби всі, що мають золоті монети, віддали їх йому. І був такий строгий і страшний, що всі мусіли його слухати. І бачите, донно Мікаеля, Гулієльмо Лихий захотів знати, чи хто ще має в своїм домі сховані золоті монети. В тій ціли післав одного зі своїх слуг з гарним конем на Корзо в Палермі. Сей слуга продавав коня, ви-кликуючи голосно : „Продам за одну золоту монету, за одну золоту монету!“ Але ніхто не міг купити коня. Але се був дуже гарний кінь і один панич у Палермі, князь Монтефіясконе, був

ним дуже одушевлений. „Нема вже більше для мене ніякої радості на світі, — сказав до свого вчителя, — коли не могу купити того коня“. „Сінбор дука, — відповів його учитель, — могу вам сказати, як можете роздобути одну золоту монету. Коли вмер ваш пан-отець і занесли його до Капуцинів, я по старому звичаю вложив йому в уста золоту монету. Можете її взяти, сіньоре!“ Бо мусите знати, донна Мікаеля, в Палермі не ховаєть ся мерців у землю, тільки приносить ся їх до монастиря Капуцинів і монахи вішають їх у гробницях. Ах, скільки їх там висить! Так багато дам, у шовку та сріблі, так багато високих панів з ордерами на сурдутах і так багато духовенства в орнатах на кістках і в шапочках на мертвих черепах! Молодий князенко послушав тої ради. Пішов до монастиря Капуцинів, вийняв з батькових уст золоту монету і купив за неї коня. Але ви розумієте, що король вислав свого слугу з конем тільки на те, аби вивідати, чи ще хто має золоті гроші. І тому молодого князенка завізвали перед короля.

— Яким чином ти мав іще золоту монету? — запитав Гуліельмо Лихий.

— Пане, се не була моя, тільки батькова.

І він розповів, звідки взяв монету.

— Правда, — сказав король, — я забув, що мерці мають іще гроші. — І післяв своїх слуг до Капуцинів, приказуючи позабирати всі монети, які мали мерці в устах...

Тут скінчив майстер Памфіліо своє оповіданє. А тепер донна Кончетта звернула ся сердитими очима до донни Мікаелі:

— Ви також вислані і ходите з конем! — сказала.

— Я.. я?

— Ви, ви, донна Мікаеля! Що скаже правительство? В Діяманте будують залізницю! Отже там є ще богачі! І підвисшать нам податки. А Бог свідком, що ми не можемо платити податків, яких від нас жадають, хоч би пішли і позрабовували наших пращів.

Донна Мікаеля хотіла її заспокоїти.

— Вас вислали, аби вивідати, чи в нас є ще гроші. Ви шпійонка богатих, стоїте в зносинах з правительством. Ті кровопійці з Риму купили вас!

Донна Мікаеля відвернула ся від неї.

— Я прийшла, аби поговорити з вами, майстре Памфіліо, — сказала до старого.

— Але я хочу вам відповісти, — закликала донна Кончетта, — бо се неприємна річ, а такі я беру на себе. Я знаю, що личить жінці великого чоловіка, донно Мікаеля!

Донна Кончетта замовкла, бо віжна дама обкинула її поглядом, у яким було стільки заздрісного бажання, що її майже обгорнуло співчутє. Ах Боже, певне, що єсть різниця між таким чоловіком, як дон Ферранте, а таким, як майстер Памфіліо.

II. Panem et circenses.

В Діяманте показують подорожним дві палати, обі в повнім занепаді, хоч ніколи не були готові. Вони мають великі отвори на вікна без луків, високі стіни без даху і великі двері, забиті дошками й соломю. Обі палати лежать против себе по обох боках вулиці, таксамо не скінченої і таксамо занедбаної. Коло них нема руштованя і жаден чоловік не може туди дістати ся. Вони неначе збудовані для голубів.

Послухайте, що мені про них розповідали!

Що таке жінка, сіньоре? Її нога така мала, що вона йде через сьвіт, не лишаючи за собою слідів. Для чоловіка вона неначе тїнь. Товаришує йому ціле жите, а він її не завважає. Від жінки не можна багато вимагати. Вона-ж мусить цілий день сидіти в залертї, як полонянка. Не може навіть навчити ся написати добре любовний лист. Не може зробити нічого, що мало би стійність. Коли вмре, для її нагробного каменя нема напису. Всі жінки однаково великі.

Але раз прибула до Діямачте жінка, що стояла так високо понад усіх иньших, як столітня пальма серед поля. Мала тисячі лірів і могла їх роздавати або затримати зовсім по впадоби. Не зходила нікому з дороги. Не бояла ся, що будуть її ненавидіти. Була найбільшим чудом, яке коли-будь бачили очі. Очевидно не була се Сициліянка, тільки Англічанка. А перше, що вчинила, було, що цілий перший поверх готелю винаймила виключно для себе. Що се було для неї? Цілого Діяманте не було-б їй досить. Ні, цілого Діяманте певне не було-б їй досить. А прибувши почала опановувати ціле місто, як яка королева. Сіндако мусів її слухати. Чи не вона змусила його покласти на торговници камяні лавки? Чи не на її приказ вулиці міста замітано що днини?

Коли прокидала ся в ранці зі сну, перед її дверима стояли всі парубки в Діяманте, аби супроводити її на прогульку. Покинули шевський столець і камінярський молот, аби служити їй за провідників. Продавали шовкову одіж своїх материй, аби купити дамське сідло на її осла, щоб вона могла на ній їхати до Кастеля, або до Тре Кастані. Продавали свої доми, аби справити собі коні і вози, аби завезти її до Рандаццо і Нікольозі. Ми всі були її не-вільниками. Діти починали жебрати по англійськи, а сліпі жінки, донна Пепца і донна Тура, що сиділи під дверима готелю, повбирали осліпляючо білі заслони, аби тільки врадувати її.

Довкола неї повстало жите і рух, процвітали ремесла і промисл. Ті, що не могли вже нічого робити, копали землю за монетами і глиняними посудами, щоб їх принести їй у дарі. Фотографи прибували до міста і починали для неї працювати. Торговці коралів та жуковин виростали довкола неї як із під землі. Св'ященники в Санта Агнесе відкопали задля неї старий театр Діоніза, що лежав засипаний за їх церквою, а кожний, хто мав зруйновану вілю, відкопував у глибоких пивницях останки мозаїкових долівок і запрошував її великими оповіщеннями, аби прийшла до нього оглянути їх.

І давніше бували чужинці в Діяманте, але вони прибували і знов від'їздили, і ніхто з них не дійшов до такої влади. Швидко не було вже в місті ні одного чоловіка, який не покладав би всіх своїх надій на англійську сінборіну. Їй удалось навіть збудити до життя Угона Фавару. Знаєте, Уго Фавара, адвокат, що був би став великим чоловіком, але його стрітило нещасте і він вернув зовсім зломаний. Вона ужила його до своїх інтересів. Потребувала його і взяла його. Ніколи не було в Діяманте жінки, що робила би такі інтереси, як вона. Розкорінювала ся як той дрок на весні. Нині ще ніхто не знає, що він загалом існує, а завтра стоїть уже великий корч. Швидко не знали вже, куди повернути ся в Діяманте, аби не попасти на її терен. Вона купувала доми на селі і в місті, купувала ліси з мідгаловими деревами і поля з лявою. Місцевости з гарними видами на Етні належали до неї так само, як підмоклій простір на низині. А в місті почала будувати дві великі палати. Хотіла в них мешкати і управляти своїм царством. Ніколи вже не буде такої жінки, як вона. Всього того було їй за мало. Хотіла також підняти боротьбу з бідністю, о сінборе, з сицилійською бідністю! Кілько вона розділювала кожного дня, а кілько

роздаровувала підчас свят! Товарові вози, запряжені двома волами, їздили до Катанії і вертали наладовані одіжю та дарунками. Уроїла собі, що в місті, де вона панує, всі повинні носити цілу одіж.

Але слухайте, як їй повело ся, як скінчила ся боротьба против бідности і що в кінці стало ся з її царства й палат! Вона устроїла пир для бідних у Діяманте, а по пирі представлене в грецькім театрі. Неначе се устроював який старинний кесар. Але хто коли чув, аби жінці приходили такі думки в голову?

Запросила всіх бідних. Були обі сліпі з під готелю і стара Ассунта з церковних сходів. Був чоловік із поштового подвіря, котрого борода задля рака була обвинена червоною хусткою, і ідіот, що відмикає залізну браму грецького театру. Були всі погоничі ослив і ті безрукі брати, що будши ще дітваками довели до вибуху бомбу і при тім утратили пальці. Був інвалід з деревляною ногою і старий столяр, що занадто постарів ся і вже не міг працювати. Дивно було бачити, як усі бідні з Діяманте повилазили зі своїх нор. Старі жінки, що сидять у темних вулицях і прядуть, лірник, що має такий великий інструмент, як церковні органи, молодий вандрівний мандолініст із Неаполю, хлопчисько повний нашибоватих концертів, усі хорі на очі і слабі зі старости і бездомні, що на обід збирають шавник понад ровами, каменярь, що заробляє одну ліру на день, а має годувати шестеро дітей, — усі були запрошені і поприходили на пир.

Бідність вивела против англійської сіньоріни свої полки. Хто має таку армію, як бідність? Але на один день могла сіньоріна побідити її. І вона справила також дещо для боротьби і побіди. Ціла торговиця була повна накритих столів. Здовж цілої кам'яної лавки, що тягнеть ся по-при стіну соборної церкви, наклала вона бочок із вином. Увесь вимерлий жіночий монастир перемінила на кухню і склад віктуалів. Цілу кольонію чужинців у Діяманте вбрала в білі фартушки і заставила їх подавати страви. А ціле Діяманте, яке має що їсти до сита, проходило тут же в ролі видців.

Видці! Кого там вона не мала в ролі видців! Мала велику Етну і проміняте сонце. Мала червону гору середини краю і старий храм Вулкана, що тепер був посвячений Сан Паскалеви. А ніхто з тих видців не бачив іще ситого Діяманте. Ніхто з них не подумав доси, як би се побільшило їх власну красу, коли-б

можна їх оглядати без того, аби голод верещав одному в вуха, а другому наступав на п'яти.

Але тепер уважайте одно! Яка дивна й велика була та сіньоріна, але гарною вона не була. І не вважаючи на всю силу, яку мала, не була ані мила, ані принадна. Не дарувала з жартом і не надгороджувала з усміхом. Мала отяжіле і неповоротне тіло та й отяжілий і неповоротний ум. Одначе того дня, коли давала бідним їду й пити, стала немов зовсім иншою людиною. На нашім острові живе лицарський народ. Між усіми тими бідними не було ані одного, який дав би їй відчутти, що вона сповняє добродійство. Вони молились до неї, але як до жінки. Сідали за столи, як у ривного собі. Поводили ся з нею, як гості поводять ся зі своєю хазяйкою. Нині я роблю тобі честь, приходячи до тебе, завтра ти мені зробиш честь і прийдеш до мене. Так, а не инакше.

Вона стояла в горі на високих ратушевих сходах і дивила ся на всі столи. А коли склянка старого столяря, що сидів на найстаршій кінці стола, була наповнена, він устав, поклонив ся їй і сказав: „Пю за ваше здоров'є, сіньоріно!“

Так робили всі: клали руку на серце і кланяли ся їй. Може-б було добре, коли-б така лицарськість уже швидше була стрітилась їй у житю. Чому чоловіки в її вітчизні дали їй забути, що жінки є на те, аби до них молити ся? Тут виглядали всі так, не наче-б запалали тихим почитанєм для неї. Так поводять ся з жінками на нашім благороднім острові. Чого вони не дали за страву і вино, яке вона їм наливала! Вони дали їй молодість і веселість і гідність тих, що знають, що вони гідні пожаданя. Вони проголошували промови на її честь: „Благородна сіньоріно, Ви, що прийшли до нас із за моря, Ви, що любите Сицилію“, — і так далі. Вона показала, що вміє румянїти ся. Коли виговорили ся до кінця, довкола уст англійської сіньоріни почало дрожати. Стала о двацять літ молодшою. Се було те, чого їй було треба.

Був там погонич ослів, що провадив англійських дам до Тре-Кастанї. Він усе закохаєть ся в них, заким з ними розстанеть ся. А тепер нараз отворились йому очи на величність добродійки. Треба любити не лише ніжне і гладке тіло, але також силу і мужність. Гонимец ослів випустив нагло з рук ніж і вилки, спер ся ліктями на стіл і так сидів, приглядаючись їй. І так само як він, учивили також усі инші погоничі ослів. Се розширило ся як за-раза. Довкола англійської сіньоріни зробило ся горяче від усіх тих

шалючих поглядів. Не тільки бідні почитали її. Адвокат Уго Фавара підійшов до неї і шептав їй, що вона дійсне Провидіння для його бідної вітчизни і для нього самого. „Коли-б я був швидше стрітив таку жінку, як Ви“, — говорив. Представте собі старого птаха, що довгі роки сидів запертий у клітці і виглядає кострубато і стратив увесь блиск піря. Аж тут приходить хтось, вигладжує йому піре і повертає знов блиск. Представте собі се, сіньоре!

Був там мандолініст із Неаполю. Він узяв мандоліну і почав сидячи співати. Ви знаєте, як він співає, як отвирає великі уста і викидає погані слова. Найбільше схожий він на хробака, що звивається. Та чи ви бачили, що в його очах живе ангел? Ангел, що неначе плаче над його упадком і весь повний блаженного божевіля. Одначе того вечера він був тільки ангелом. Він підніс голову неначе наповнений божим духом, а його безсильне тіло набрало сил і випрямало ся гордо в гордій жадобі життя. Його обличчя, біле як у мерця, набрало красок. І він співав, співав, звуки зривали ся з його уст як огняні мушки і наповняли повітря щастям і радістю.

Коли надійшла ніч, усі пішли до грецького театру. Се був вершок сьвята. Чого там не показували! Вона запросила російську співачку і німецького опереткового співака. Мала англійських боксерів і американського чародія. Але чим було все те супроти срібно-білого місячного сьвітла і місця і давних споминів! Неначе всі почули себе Греками і носителями культури, коли могли посідати знов на кам'яних лавках у своїм власнім давнім театрі і крізь потріскані колюмни сцени дивити ся на найгарнійшу панораму.

Бідолахи не були скупі, віддавали ту радість, яку одержали. Не щадили окликів, не томились оплесками. Ті, що виступали на сцені, сходили в неї засипані оплесками без міри. Хтось попросив англійську сіньорину, аби й вона виступила. Адже все те одушевлене було тільки для неї. Вона повинна заглянути йому в очі і сама відчутти його. І говорили їй, як се упоює, підносить, запалює. Се подобалось їй. Вона зараз згодила ся. Вона співала в своїй молодости, а Англічанки не боять ся ніколи співати. Коли инде не була би сього вчинила, але тепер була в таких чудовім настрою і тому радо хотіла заспівати щось тим людям, що так любивили її. Її виступ мав бути остатнім нумером програми. Представте собі, що се значить — виступати на такій старинній сцені. Тут

колись живцем погребано Антигону, а Іфігенію приношено в жертву. Але англійська сінборіна виступила, аби відібрати всі можливі почеси.

Скоро лише появилася, зірвала ся буря. Були-б рознесли землю, щоб їй віддати честь. Була се чудова хвиля. Вона стояла на тлі Етни, а Середземне море було бічною кулісою. Перед нею на порослих травою лавках побіджена бідність, а вона чула, що все Діаманте лежить у її ніг. Вибрала Белліні, нашого Белліні. Хотіла також бути милою і тому заспівала Белліні, що вродив ся тут під Етною, Белліні, якого кожний звук ми знаємо на память.

Очевидно, сінборе, очевидно вона не вмела співати. Вона вийшла тільки на сцену, щоб могли їй віддати честь. Вийшла, щоб любов народа могла знайти уплив. Але співати — співала фальшиво і зле. А люди знали кожний звук.

Мандолініст із Неаполю перший скорчив ціле лице і взяв такий самий фальшивий тон, як англійська сінборіна. Опісля той в раком на обличчю почав так сьміяти ся, що аж хустка злетіла йому з шиї. Відтак погонич ослів почав плескати в долоні. Тепер вибухли всі. Була се глупота, але вони не розуміли сього. На землі старинних Греків не могли знести фальшиво-співних варварів. Донна Пена і донна Тура реготали, як іще ніколи в своїм житю. „Ані одного чистого тону! На Мадонну і Сан Паскаля, ані одного чистого тону!“ Вони раз у житю наситили ся. Очевидно, мусіли бути в якісь упоєню й божевілю. І чому-ж би не мали сьміяти ся? Адже не дали їм їсти, щоб різати їм вуха пильниками та пилами! Чи-ж не мали боронити ся сьміхом, чи-ж не мали кпнати, псикати і тупати? Чи не мали оперти ся і заглушити ся сьміхом? Адже-ж не були невільниками англійської сінборіни!

Се впало на неї як оглушень. Так зовсім несподівано, що зпершу вона сього зовсім не зрозуміла. Чи випсикують її? Се відносило ся певне до чогось, що діяло ся в низу і чого вона не могла бачити. Доспівала свою арію до кінця. Була переконана, що той сьміх не відносить ся до неї. Коли скінчила, впала на неї свого рода буря оплесків. Аж тепер починала розуміти. Смолоскипи і місячне світло прояснювали ніч і вона могла бачити людей, як вили ся в судорогах сьміху. Тепер, коли не співала, почувла насьміхи і кпини. Се відносило ся до неї. Втекла зі сцени. Неначе-б велика Етна трясла ся зі сьміху, а море ясніло з веселости.

Одначе надійшло ще гірше. Вони бавили ся, ті бідні, бавили ся, як ще ніколи, і хотіли її ще раз почути. Вони викликали її, кликали: Браво! Біс! Да саро! Не хотіли позбути ся такої приємності. А вона була майже безпритомна. Неначе буря шаліла довкола неї. Вони кричали, ревли, щоб її знов дістати на сцену. Нагло все перемінило ся в старинний цирк. Мала вийти, щоб потвора пожерла її.

Не було сьому кінця, юрба ставала що-раз дикійша. Інші, що виступали, злякались і просили її вволити їх волю. І її самій стало лячно. Неначе-б мали її вбити, коли-б не послухала.

Виволікла ся на сцену і стала до очий з народньою юрбою, яка не знала пощади. Співала, бо всі хотіли дивити ся. Се було найгірше! Співала, бо боялась їх і не сміла їм оперти ся. Вона була одинока чужинка і не мала нікого, хто-б охоронив її, і тому бояла ся. А вони сміялись і сміялись.

Підчас цілої арії не було чути нічого більше, як вите і крик і краканє і свист. Ніхто не мав над нею милосердя. Мабуть перший раз у житю чула вона, що потребує чийогось співчутя.

На другий день хотіла від'їхати. Не могла більше сидіти в Діаманте. Коли сказала се адвокатови Фаварі, сей почав заклинати її, аби лишила ся задля нього і попросив її руки. Вибрав добрий час. Вона згодила ся і звінчала ся з ним.

Але від тоді не будувала дальше палат, не боролася більше против бідности, не старала ся вже зовсім бути королевою Діаманте. Вірте мені, вона не показувала ся ніколи на вулиці, а жила зовсім дома, як правдива Сицилійка.

Її малий domeк був захований за високим муром, а її самої ніхто не бачив. Знали лише, що вона зовсім змінила ся. Не знали, чи вона щаслива, чи нещаслива, чи замкнула ся, бо ненавиділа людей, чи тому, бо хотіла бути такою, якою повинна бути сицилійська замужна жінка.

Одначе чи в кінці не все так із жінками? коли будують палати, ніколи їх не кінчать. Жінки не можуть зробити нічого, що мало би стійність.

III. Викинений.

Коли донна Мікаеля дізнала ся, як бідні сміяли ся з міс Тоттенгем, поспішила до готелю, щоб висловити їй свій жаль.

Хотіла її просити, аби не осуджувала тих бідних за те, що вони вчинили, бо вино і радість зовсім затуманили їх. Хотіла просити її, аби не відвертала своєї руки від Діаманте. Вона сама не високо цінила міс Тоттенем, але задля бідних... Хотіла сказати все можливе, щоб тільки примирити її. Ідучи горі Етною до готелю побачила, що вся вулиця повна тягарових возів. Отже вже не було чого сподівати ся. Велика добродійка хотіла від'їхати. В готелю панував смуток і жаль. Обох старих жінок, донну Пепу і донну Туру, тепер віддалили і вони клячали на дворі перед брамою. А молодий погонич ослів, що любив усіх англійських сінборів, стояв перед домом із лицем притисненим до стіни і плакав. А в самім готелю властитель ходив по довгих корідорах і сперечав ся з Провидінем, що зіслало на нього таке нещастє.

— Сінборе Дію, — бурчав він, — я зруйнований. Коли дозволиш, аби се стало ся, то я візьму свою жінку за руку, а свою дитину на руки і кину ся з ними в Етни в пропасть.

Властителька була дуже бліда і покірна. Не сміла піднести очий від землі. Була-б радо повзала на колінах, аби тільки наклонити богату сінборіну, щоб осталась.

— Маєте відвагу говорити з нею, донна Мікаеля? — запитала. — Нехай Бог поможе вам, щоб ви могли говорити! Ах, скажіть їй, що неаполітанський хлопчище, який викликав усе нещастє, видалений уже з міста. Скажіть їй, що всі готові просити прощення. Поговоріть із нею, сінборо!

Властителька запровадила донну Мікаелю до передпокою Англічанки, а потім пішла з її карткою до сальону. Вернула зараз назад і просила її зажлати тільки кілька минут. Сінборіна Тоттенем обговорює з сінбором Фаварою свої маєткові справи. Була се як-раз хвиля, коли адвокат Фавара старав ся о руку міс Тоттенем і донна Мікаеля ждучи чула, як він голосно говорив:

— Ви не повинні від'їздити, сінборіно! Що станеть ся зі мною, коли ви від'їдете? Я люблю вас, я не можу дозволити вам від'їхати. Я ніколи не був би посьмів говорити про се, коли-б ви не були загрозили від'їздом. Але тепер...

Він понизив знов голос, але донна Мікаеля не хотіла нічого більше чути, тільки відійшла. Зрозуміла, що її тут не треба. Коли сінборови Фаварі не вдасть ся задержати тут велику добродійку, то не вдасть ся нікому. Коли виходила через браму, стояв там властитель і сварив на стьрого Францісканця Фра Феліче, а був

такий роздразнений, що не тільки сварив на нього, але просто гнав його з дому.

— Фра Феліче, — кричав, — ви приходите, аби тільки з великою добродійкою сперечати ся, хочете її ще більше роздразнити! Забирайте ся, говорю вам! Вовче! Людоїде, забирайте ся!

Фра Феліче був так само розгніваний, як і властитель, і старав ся протиснути ся попри нього. Але сей ухопив його за руку і безцеремонно вивів на сходи. Фра Феліче був чоловік, що одержав від свого творця великий дар. На Сицилії, де всі грають на льотерії, бувають такі люди, що мають здібність угадувати, які числа вийдуть при найближшій тягненню. Хто має такий дар віщованя, називають його „полякко“, а такі лучають ся часто між старими жебручими монахами. Таким монахом був також Фра Феліче. Був се найбільший „полякко“ в околицях Етни. А що всі радо хотіли, щоб він їм віщував вигране терно або кватерно, то скрізь поводили ся з ним із великою пошаною. Фра Феліче не привик, аби його брали за руку і викидали на вулицю. Він мав коло 80 літ і був зовсім висохлий і зломаний. Проте коли плентав ся поміж возами, спотикнув ся о свою рясу і мало не впав. Але ніхто з парубків і погоничів, що стояли перед дверима розмовляючи та нарікаючи, не мав нині часу думати про Фра Феліче.

А старий заточував ся в своїй грубій рясі. Він був такий малий і худий, що його ряса немов тугійше держала ся, ніж він сам. Здавало ся, що ряса піддержує старого монаха.

Донна Мікаеля здогонила його і взяла під руку. Їй було прикро бачити, як він мусів опиратись о ліхтарні та спотикав ся о пороги. Але Фра Феліче зовсім не завважив, що вона заняла ся ним. Буркотів і кляв ідучи, і думав, що він сам один, як коли-б сидів у своїй келії. А донна Мікаеля питала себе в думках, чого Фра Феліче такий загніваний на міс Тоттенем. Чи вона була в монастирі і позабирала фрески зі стін, чи може чим иньшим провинила ся? Бо Фра Феліче жив 60 літ у францісканськім монастирі, що лежить за містом перед Porta Aetna, стіна в стіну зі старою церквою Сан Паскаля. Там був Фра Феліче вже 30 літ монахом, коли монастир скасували і продали сьвітському чоловікови. Иньші монахи вивандрували, але Фра Феліче лишив ся, бо не міг зрозуміти, що се значить: продати дім сьвятого Франціска. Коли до монастиря спровадив ся сьвітський чоловік, Фра Феліче думав, що тепер тим більше треба, аби в монастирі лишив ся хоч

одни монах. Бо хто-ж буде дзвонити у дзвони і приготувати для селянок ліки і давати хліб монастирським бідним? І Фра Феліче вибрав собі келію в укритім кутку монастиря і жив даліше так само, як давнійше.

Кущя, до якого належав монастир, не відвідував ніколи. А сей не дбав за старий монастирський будинок, — йому залежало тільки на винницях, які належали до нього. І так Фра Феліче хазяйнував у монастирі, як і за давніх літ. Примуровував пооблупувані гзімси і мазав стіни ванном. Так само багато бідних, які давнійше діставали в монастирі їсти, діставали й тепер. За свої віщованя діставав Фра Феліче такі великі милостині на вандрівці по містах на Етні, що міг би стати богачем, але все те йшло на монастир.

Ще більше, як за монастирем, сумував Фра Феліче за монастирською церквою. Підчас війни збещестили її кривавими бійками та иньшими соромними вчинками, і в ній не можна було відправляти. Але й сього не міг він зрозуміти. Церков, у якій він зложив обіт, була для нього все однаково сьвята. Се був його найбільший біль, що його церков була зовсім зруйнована. Він мусів дивити ся, як прибав якийсь Англічанин і купив проповідальницю, аналой і крилоси. Не міг також перешкодити тому, коли пани з музея в Палермі забрали корони, образи і орнати. Хоч як горячо бажав, не міг нічого вчинити для церкви. Але ненавидів тих рабівників церкви і донна Мікаеля, побачивши його таким лютим, думала, що міс Тоттенем хотіла також узяти дещо з його скарбів.

Але се було як-раз навпаки. Коли церков була вже зрабована і ніхто вже не приходив, аби щось узяти, почав Фра Феліче думати про те, як би то постарати ся о нові прикраси для неї і пригадав собі при тім збірку образів сьвятих, яка була в посіданю багатой англійської дами. Підчас її сьвята, коли вона для всіх була така добра й мила, відважив ся він попросити в неї ту гарну мадонну, що мала одіж із оксаміту, а очі як небо. І вона обіцяла сповнити його просьбу.

Сього ранку Фра Феліче позамітав церков, постирав порохи і поставив на вітварі цвіти, заким пішов до неї по образ. Коли одначе прийшов до готелю, Англічанка змінила вже свою думку і не захотіла дати йому дорогоцінної мадонни. За те подарувала йому малий, знищений і брудний образ Христа-дитини, який могла віддати без найменьшої шкоди для себе.

Ах, яку радість і ожидање відчував старий Фра Феліче, щоб потім отак розчарувати ся! Але він не заспокоїв ся і все вертав на ново просити того другого образа. Се був такий дорогоцінний образ, що він не міг би навіть купити його за те, що нажебрає за цілий рік. В кінці велика добродійка казала його викинути, і так застала його донна Мікаеля. Ідучи вулицею почала вона зі старим говорити і витягнула з нього його історію. Він мав образ Христа при собі і задержавши ся на вулиці показав їй його і запитав, чи виділа коли щось нужденнішого.

Донна Мікаеля дивила ся на образ хвилину затрівожена, опісля-ж усміхнулась і сказала: — Позичте мені той образ на пару днів, Фра Феліче!

— Можете собі його взяти й задержати, — відповів старий. — Не хочу його більше бачити на свої очі!

Донна Мікаеля взяла образ із собою до дому і працювала над ним два дни. Коли опісля відіслала його до Фра Феліче, яснів він у своїх свіжо вичищених прикрасах, мав нові, чисті пеленки, був на ново помальований, а в короні блискотіли ясні, різнобарвні камінці.

Він був такий гарний, той „викинений“ образ, що Фра Феліче поставив його на порожнім головнім вівтарі своєї церкви.

Було дуже рано в ранці. Сонце ще не зійшло, а широке море було ледви видне. Було ще дійсно дуже рано. Коти шпацірували ще по дахах, із коминів не виходив іще дим, а мряка лежала клублячись у долині довкола стрімкої Монте К'яро.

В таку пору біг старий Фра Феліче до міста. Біг так, що відчував вражінє, неначе гора дрижить під ним. Біг так швидко, що трава по дорозі не могла навіть зрости його ряси, так швидко, що скорпіони не могли навіть піднести хвоста і вколоти його. Коли так біг, довкола нього теліпала ся незапнята ряса, а незв'язаний шнурок летів за ним. Широкі рукави розпустили ся неначе крила, а важка капуза біла по плечех, неначе хотіла його ще більше підганяти. Сторож у пловім домі сидів ще і спав. Прокинувся і почав протирати очі, коли Фра Феліче перелітав туди, але не міг його пізнати. Кам'яні плити по вулицях були ховські від нічної вохкості, жebraки лежали у сні на високих кам'яних сходах, виставивши недбало ноги на вулицю; побуджені грачі в доміно вертали з каварні домів, похитуючи ся від сну. Але Фра Феліче гнав далі, виминаючи всі перешкоди. Доми і брами, торго-

виця і склепіня над входами вулиць зникали перед старим Фра Феліче. А він перебіг ще половину Корзо, заким став.

Задержався перед одним великим домом із численними дужими бальконами. Вхопив довбешку і стукав, доки не збудився один слуга. Відтак не заспокоївся, доки парубок не збудив дівчини, а та сіньоріну.

— Донна Мікаеля, в низу стоїть Фра Феліче. Каже, що му- сить говорити з вами.

Коли донна Мікаеля зійшла в кінці до Фра Феліче, був він іще без духа і кашляв, але його очі жевріли, а малі, бліді рожі горіли на його обличю.

Се раз образ, се раз образ! Фра Феліче, задзвонивши на бо- гослуженє о четвертій годині, ввійшов до церкви поглянути на образ. Тут побачив, що як-раз над образом вивалилися два ве- ликі камені зі склепіня. Вони впали на вітвар і розторожили вів- тарову плиту, але образ лишився ненарушений. А зі всього зби- того румовища й куряви на образ не впало нічогосько і він був цілком неушкоджений. Фра Феліче вхопив донну Мікаелю за руку і сказав, що вона му- сить іти з ним до монастиря подивитися на чудо. Повинна його побачити найперше зі всіх, бо-ж вона занялася образом. І донна Мікаеля пішла з ним серед сірого раннього хо- лоду до монастиря, а її серце билося зі зворушення й о- жидання. Коли прийшла там і побачила, що Фра Феліче говорив правду, оповіла йому, що пізнала образ, як тільки побачила його, і що знала, що він чудотворний. „Се найбільший і найліпший чудотво- рець“, — говорила. Фра Феліче підійшов до образа і заглянув йому в очі. Бо між образом і образом єсть велика різниця, але досвід старого монаха вмів розрізняти, який має силу, а який ні. Фра Феліче побачив, що очі того образа були глибокі і промі- нясті, неначе живі, а довкола його уст грав таємний усміх.

Старий Фра Феліче впав на коліна і простягнув до образа зложені руки. А його старе, зморщене обличчя від великої радості прояснилося. Йому видалося нараз, неначе стіни його церкви покриті таблицями й пурпуровими тапетами, на вівтварі палає світло, з хору лунає спів, а на землі скрізь клячуть і молять ся люди. Вся ви- мріяна пишнота верне знов до його старої, бідної церкви, коли в ній єсть один із великих, чудотворних образів.

IV. Стара Пассія.

З літньої палати в Діаманте йшло в тих днях багато листів до Гаетана Аляґони, що сидів у тюрмі в Коґо. Але листонос не мав ніколи листа від Гаетана, адресованого до літньої палати. Гаetano ввійшов у свою тюрму на ціле жите як у гріб. І прагнув і бажав тільки одного, щоб вона дала йому забуте і супокій гробу. Почував себе мерцем і сказав собі, що не хоче чути скарг і плачу живучих. Не хотів також дати себе дурити надіями або зводити ніжними словами, щоб тужити за свояками і приятелями. Також не хотів нічого знати про те, що діється на сьвітї, коли не мав сили мішати ся в ті справи і правити ними.

Постарав ся о роботу в тюрмі і вирізував гарні твори штуки, як се робив усе. Але не приймав ніколи листів ані відвідин. Думав, що в сей спосіб позбудеть ся найшвидше почутя гіркости ізза своєї недолї. Думав, що зможе навчити ся проводити все жите між чотирма вузкими стїнами. Тому донна Мікаеля не діставала ніколи відповідї на свої листи.

В кінці написала до директора тюрми, питаючи, чи Гаetano ще живий. Він відповів їй, що вязень, про якого питає, ніколи не читає листів. Просив, аби йому ошадити всіх звісток зі сьвіта. Тодї вона вже не писала більше. За те працювала далї для своєї залїзниці. В Діаманте ледви сьміла говорити про те, але все таки не думала ні про що иньше. Сама шила і гаптувала, а всю свою службу заставляла виробляти малї дешевї річи, які можна-б було продавати на базарї. В склепї вишукувала старий крам на томболю. Пєра, сторожа брами, заставила поробити барвистї ліхтарні, свого батька намовила понамальовувати вивїски та афіші, а свою покоївку Лючію, що була родом із Капрї, наробити коральових нашійників та слимакових скриноок. Не знала вправдї, чи загалом хтось прийде на її сьвято. Всї були против неї. Ніхто не хотів їй помогти. Не подобалось їм навіть, що вона показувала ся на вулицї та говорила про інтереси. Такі річи не личать ніжній дамї. Тільки старий Фра Фелїче хотів їй помогти; був їй вдячний, що помогла йому образом. Коли донна Мікаеля одного дня нарікала перед ним, що не може нікого переконати про потребу будови залїзниці, він зняв свою шапочку з голови і показав їй свій лисий череп.

— Погляньте на мене, донна Мікаеля, — говорив, — такою лисою зробить та залізниця вашу голову, коли так далі робитимете, як почали.

— Як ви се думаєте, Фра Феліче?

— Донна Мікаеля, — відповів старий, — чи не була-б се дурниця брати ся за небезпечне підприємство, не маючи приятеля і помічника?

— Я-ж пробувала знайти приятелів, Фра Феліче.

— Так, людей, — сказав старий. — Але що годні помогти люди? Коли хтось іде ловити рибу, донно Мікаеля, то знає, що має просити о поміч сьв. Петра; коли хоче купити коня, може просити о поміч сьв. Антонія. Але коли хочу молити ся за залізницю, то не знаю, до кого звернути ся.

Фра Феліче хотів сим сказати, що вона вчинила помилку не вибравши собі ніякого патрона для залізниці. Він хотів, щоб вона на першого приятеля і помічника залізниці вибрала укороноване дитя, що стояло в його старій церкві; казав, що коли тільки се вчинить, певне здобуде поміч.

Вона була сим так зворушена, що хтось буде їй помагати, що як стій обіцяла помолити ся задля залізниці до дитяти у Сан Паскаля. А Фра Феліче справив собі велику пушку і казав на ній ясними і виразними буквами написати: „Датки для залізниці на Етну“. І повісив її в своїй церкві коло образа на вітарі.

Зараз другого дня прийшла до старої, опущеної церкви жінка донна Антонія Греко, донна Емілія, щоб запитати поради Сан Паскаля, наймудрійшого між усіма сьвятими.

Ще в осени почав театр донна Антонія зле оплачувати ся; воно й не могло бути инакше, бо у всіх було круто з грошми. Дон Антоніо впав тоді на думку поспробувати, щоб театр коштував його дешевше, як доси. Запалював о пару ламп менше і не казав розліплювати таких великих і пишно розмальованих афішів. Але се була велика помилка. Се не пригожа хвиля до вкорочуваня шовкових суконь принцес і до ощадности в позолочуваню королівських корон, коли люди тратять охоту ходити до театру. Може се не так небезпечно в яким иньшій театрі, але в маріонетковім театрі не дуже порадно робити такі зміни. А се тому, що до маріонеткового театру ходять найбільше підручки. Дорослі люди можуть розуміти, що часом треба щадити, але діти хочуть, аби все було однаково. Чим менше і менше гостей приходило до донна Анто-

нія, тим більше починав він щадити і щадити. І так прийшло йому на думку, що міг би обійти ся без обох сліпих скрипачів, діда Еллі і брата Томаса, які звичайно грали в антрактах і підчас воєнних сцен. Ті сліпці, що заробляли багато грошей співом по домах жалоби, а літом на празниках збирали великі суми, жадали великої плати. Дон Антоїо відправив їх і справив собі ліру. Але се стало його нещастєм. Усі хлопці з ремесла і до посилок із цілого Діяманте перестали ходити до його театру. Не хотіли сидіти і слухати ліри. Змовили ся між собою не йти до театру, доки дон Антоїо не прийме знов сліпих грачів. І додержали слова. Ляльки дон Антоїя мусіли грати перед порожніми стінами. Ті молоді хлопці, які зрештою зрікали ся радше вечері, як театру, тепер вечер за вечером поминали театр. Були переконані, що в кінці змусять дон Антоїя урядити знов усе так, як давнійше.

Але дон Антоїо походить із родини артистів. Його батько і брат мають маріонеткові театри, його шурини, всі його свояки, се люди з фахом. І дон Антоїо розуміє свою штуку. Він уміє змінити свій голос на безконечно багато способів, уміє пустити рівночасно в рух ціле військо ляльок і вміє на память текст цілого драматичного циклю, основанийого на хроніці про Карла Великого. А тепер артистична гордість дон Антоїя була обиджена. Він не хотів дати себе присилувати прийняти знов сліпців. Хотів, аби до театру приходили задля нього, а не задля музикантів. Змінив свій репертуар і почав давати великі штуки з пишною виставою. Але все було дарма.

Єсть одна штука, що зветь ся „Смерть Палядина“, а говорить ся в ній про боротьбу Ролянда під Ронсевалем. Вимагає вона такої машинерії, що театр ляльок треба на два дні перед її виставою замкнути. Публіка так її любить, що звичайно можна її грати цілий місяць при підвишених цінах і повнім театрі. Ту штуку поклав тепер дон Антоїо в репертуар, але не потребував її грати, бо не було ніяких гостей.

Після того був дон Антоїо зломаний. Пробиував позискати знов діда Еллію і брата Томаса, але ті знали тепер, що вони для нього значать, і жадали такої плати, що се зруйнувало-б його. Було неможливо погодити ся з ними. В малім помешканю за маріонетковим театром жилось як в обляженій твердині. Не можна було нічого иньшого робити, як тільки пухнути з голоду. Донна Емілія і дон Антоїо були обоє молоді, сьвіжі люди, але тепер не сьміяли ся

ніколи. Гривла їх не так нужда, але дон Антоніо був гордий чоловік і не міг помирити ся з думкою, що його штука не може вже привабити гостей.

Серед таких обставин пішла донна Емілія, як сказано, до церкви Сан Паскаля, щоб попросити у сьвятого доброї ради. Мала намір відмовити девять молитов перед великим кам'яним образом, який стояв перед церквою, і відійти, але заки почала молити ся, завважила, що двері від церкви отворені.

— Чому двері від церкви Сан Паскаля отворені? — сказала до себе донна Емілія. — Сього не було, від коли живу. — І ввійшла до церкви.

Одно, що можна було там бачити, се був улюблений образ Фра Феліче і велика пушка. А образ так гарно яснів своєю короною і своїми перстнями, що донні Емілії замануло ся підійти аж до нього. А коли заглянула йому в очи, видав ся їй таким милим і потішаючим, що впала перед ним на коліна і почала молити ся. І зробила обіт, що коли він поможе їй і донови Антонію в їх нужді, то вона весь дохід одного вечера дасть до пушки, що тут висить.

Скінчивши молитву донна Емілія сховала ся за церковними дверми і пробувала слухати, що говорити-муть прохожі. Бо коли образ має їй допомогти, то мусить дати їй почути якесь слово, з якого пізнала би, що має робити. Не стояла ще й двох мінут, як переходила стара Ассунта зі сходів соборної церкви разом із донною Пепюю і донною Турою. І вона вчула, як Ассунта торжественним голосом сказала: — Се було того року, коли я в-перве чула Стару Пассію. Донна Емілія чула се зовсім виразно. Ассунта сказала дійсно: „Стару Пассію“.

Донні Емілії здавало ся, що зовсім не прийде нині до дому. Видавалось їй, що ноги зовсім не хотять нести її досить швидко. Неначе дорога продовжила ся. Коли-ж парешті побачила ріг театру з червоними ліхтарнями під дахом і великими розмальованими плякатами, здавалось їй, неначе уйшла багато миль. Коли ввійшла до донна Антонія, сидів він сперши голову на руки і дивив ся на стіл. Аж боляче було глянути на донна Антонія. За ті остатні тижні почало йому випадати волосє. На версі голови було воно вже таке рідке, що шкіра просьвічувала. Та чи-ж було се дивно, коли він мав таку журу? Коли її не було, позбирав він усі свої ляльки і переглянув їх. Робив се що дня. Відтак звичайно сїдав

і оглядав ту ляльку, що грала Арміду. Чи вона вже не гарна і не спокуслива; питав сам себе. І пробував направляти меч Ролянда або корону Карла Великого. Донна Емілія бачила, що він на ново позолотив царську корону, — що найменше вже п'ятий раз. Але відтак серед праці урвав і сів задуманий. Сам бачив: не ходило тут о позолоту, тільки бракувало йому ідеї.

Ввійшовши в кімнату донна Емілія простягнула до мужа руки.

— Глянь на мене, доне Антоніо Греко, — сказала, — я несучу в руках золоті тарілки, повні королівських фіт.

І вона розповіла, як молила ся, що обітувала і яку їй дано раду.

Коли сказала се дону Антонію, він зірвав ся. Руки звисли йому в низ, а волосє на голові з'їжилось. Він понав у неописаний жах. „Стара Пассія!“ — кричав. „Стара Пассія!“

Бо „Стара Пассія“, се містерія, яку свого часу грали в цілій Сицилії. Вона витиснула всі п'вші ораторії і містерії і немало століть грали її що року в кождім місті. Був се найбільший день у році, коли давали „Стару Пассію“. Але тепер уже не грали її. Тепер жила вона тільки як переказ у народній памяті. Давніше грали її також у маріонетковім театрі. Але тепер уважали її старою і немодерною. Мабуть від трицятьох років уже не грали її.

Дон Антоніо почав сваритись і кричати, що донна Емілія приходить мучити його всякими ідіотизмами. Боронив ся перед нею, як перед демоном, що прийшов опанувати його. Се страшне, сумне, — говорив. Як вона могла зловити таке слово?

Але донна Емілія стояла зовсім відважно, даючи йому викричати ся. Говорила тільки, що те, що вона чула, була божа воля. А дон Антоніо почав швидко тратити певність. Велика думка опанувала його поступенно. Не було нічого, що на Сицилії так любили і так багато разів грали. І чи на гордім острові не жив іще все той самий нарід? Чи не любили вони тої самої землі, тої самої гори, того самого неба, що їх батьки? Чому-ж би не мали полюбити також „Старої Пассії“?

Боронив ся, доки міг. Говорив донні Емілії, що се буде за дорого коштувати. Відки візьме апостолів із довгим волосєм і бородами? Не має стола на вечерю, не має таких машинерій, яких треба до в'їзду і несеня хреста. Але донна Емілія бачила, що він уже подаєть ся, і ще перед вечером пішов дійсно до Фра Феліче

і потвердив її обіт, що дохід із одного вечера дасть до пушки біля малого образа, коли покажеть ся, що се буде добра рада. Фра Феліче розповів про обіт донні Мікаелі, а та владувала ся, але й зажурила ся, як се поведеть ся. В цілім місті стало звісно, що дон Антоніо хоче виставити „Стару Пассію“, і всі сьміяли ся з нього. Дон Антоніо стратив певно розум.

Правда, „Стару Пассію“ були-б раді знов побачити, коли-б її відіграно так, як давнійше. Хотіли-б побачити її в такій виставі, як колись в Ачі, де міська шляхта грала королів і вояків, а ремесники апостолів і Жидів, і де додано багато сцен зі Старого Завіта, так що представлень тягло ся цілий день. Також радо хотіли-б іще раз пережити чудові дні в Кастельбуоко, коли то ціле місто перемінило ся на Єрусалим. Там представляли містерію тим способом, що Ісус приїхав верхом до міста і на міській брамі привитали його пальмами. Церков представляла єрусалимський храм, а ратуш Пилатову палату. Петро грів ся біля огнища на подвірю пароха, розп'яте на хресті відбуло ся на горі за містом, а Марія шукала тіла свого сина в гротах сіндакового саду. Коли такі річи були в пам'яті, то як можна було задоволити ся побачити велику містерію в театрі ляльок дона Антонія!

Про те дон Антоніо працював із найбільшою пильністю, щоб спорудити фігури і приладити велику машинерію. І аж за кілька днів прийшов майстер Баттіста, що малював вивіски, і подарував йому плякат. Він рад був, що дон Антоніо хоче виставити „Стару Пассію“, він бачив її в своїй молодості і вона дуже йому подобала ся. І так на розі театру видніло ся написане великими буквами: „Стара Пассія або воскреслий Адам, трагедія в трьох актах кавалера Филипа Оріолеса“.

Дон Антоніо думав і думав, який буде настроїй народу. Але молоді погоничі ослів і термінатори, що проходили попри його театр, читали оповіщенє з голосними насьміхами. Се було дуже сумно для дона Антонія, але він усе таки працював пильно далі.

Коли надійшов вечір, коли мали виставляти містерію, ніхто не турбував ся більше, як донна Мікаеля.

— Чи малий образ поможе мені? — питала себе без перестанку. Післала свою покоївку Лючію на звіднини. Чи коло театру стоять групи молодих людей? Чи видно, щоб ішли люди? Лючія мала спокійно підійти до донни Емілії, яка сидить при білетовім віконці, і запитати, як іде діло. Та коли Лючія вернула, не при-

чесла жадних надійних звісток. Перед театром не було ніякого на-
товпу. Хлопці очевидно порішили знищити донна Антонія.

Коло восьмої години не могла донна Мікаеля видержати довше
дома і ждати. Намовила батька, щоб пішов із нею до театру. Знала,
що в театрі донна Антонія не була ще ніколи жадна сіньора, але
мусіла побачити, як іде діло. Се-ж був би такий незвичайно ве-
ликий поступ для її велізниці, коли-б дон Антоніо мав щастє.

Коли донна Мікаеля прийшла до театру, не ставало ще кіль-
кох минут до восьмої, а донна Емілія не продала ще ні одного бі-
лету. Але не була пригноблена.

— Ідїть до середини, донно Мікаеля! — сказала. — Гра-
ємо в кождім випадку! Се таке гарне! Дон Антоніо грати-ме для
вас і для вашого батька і для мене. Се найгарнійша річ, яку він
коли-будь виставляв.

Донна Мікаеля ввійшла до малої театральної салї. Вона була
чорно удрапована, як давнійше великі театри, коли давали в них
„Стару Пассію“. Сцену окружали чорні занавіси зі срібними ку-
тасами. А малі лавки були також позавішувані чорною матерією.

Зараз по приходї донни Мікаелї показали ся в малій дїрці
куртини густі брови донна Антонія.

— Донно Мікаеля, — закликав так само, як що-їно донна
Емілія на дворі. — Все таки будемо грати! Се таке гарне! До
того не треба видцїв!

В тій самій хвилі ввійшла сама донна Емілія, отвираючи ши-
роко двері і кланяючись. Дон Маттео, парох, увійшов до середини.

— Що скажете про мене, донно Мікаеля? — запитав із усмі-
хом. — Але знаєте, се „Стара Пассія“! В моїй молодости бачив
я її в великій опері в Палермі і думаю, що ся стара штука була
причиною, що я став сьвященником.

Коли двері отворили ся третій раз, появили ся дід Елія
і брат Томасо, що ввійшли зі скрипками під пахою і домацували
ся до своїх звичайних місць так спокійно, як коли-б ніколи не
мали суперечки з доном Антонієм.

Двері знов отворили ся. Якась стара бабуся з горішньої ву-
лички з домою малого Мавра. Була чорно одіта і ввійшовши пе-
рехрестила ся. За нею прийшло чотири до пять жінок і донна
Мікаеля оглядала їх зовсім досадно, коли вони так цоволи запов-
няли театр. Знала, що дон Антоніо не буде задоволений, доки не

віданскає своєї властивої публіки, доки не зможе грати перед своїми вередливими, дорогими хлопцями.

Нараз почула щось мов бурю або грім. Розтворилися широко двері, всі нараз! Були се хлопці. Посідали на своїх звичайних місцях із такою певністю, неначе-б поприходили до себе до дому. Дивилися на себе трохи засоромлені. Але було їм неможливо дивитися, як старі мумії йдуть одна за другою до театру на те, що властиво гралося для них. Було зовсім неможливо бачити цілу вулицю старих прях у поважнім поході до театру. І вони влетіли.

Але ледви молодіж заняла свої місця, завважила, що має над собою зверхність. „Ах, Стара Пассія! Стара Пассія!“ Не виставлено її так, як в Ачі і Кастельбуоко, не grano так, як в опері в Палермі, — се представляли її тільки бідні маріонетки з непогненими обличчями і неповоротними тілами, але стара штука не втратила своєї сили. Донна Мікаеля завважила се вже в другім актї підчас вечері. Хлопці почали ненавидіти Юду. Грозили йому і лаяли. Підчас дальшої гри історії мук поздіймали капелюхи і поскладали руки. Сиділи зовсім тихо, з гарними бурими очима, зверненими на сцену. Декуди заперлилося кілька сліз. Иноді кулак затискав ся в гніві.

Дон Антоніо говорив зі сльозами в очах, донна Емілія клячала при входових дверех. Дон Маттео дивив ся на малі ляльки з лагідною усмішкою і думав про пишну виставу в Палермі, яка зробила його сьвященником. А коли Ісуса звязали і мучили, хлопці соромились самі перед собою. І вони ненавиділи і переслідували. Були, як ті Фарисеї, як ті Римляни. Сором тільки подумати про те! Коли-б тільки дон Антоніо міг їм простити!

V. Дама з зелїзним перстеном.

Донна Мікаеля часто думала про бідну малу швачку, яку бачила в своїй молодости в Катанії. Вона жила в домі побіч палати Пальмері і все сиділа з роботою на брамі, так що донна Мікаеля бачила її безліч разів. Вона звичайно сиділа там і співала і певне знала тільки одну одніську канцону. Все, все співала ту саму пісню: „Я відрізала жмуток мого чорного волося. Розпустила мою чорну, блискучу косу і вирізала жмуток волося. Вчинила се,

абь потішити мого приятеля, що дуже сумує. Ах, мій коханий сидить у тюрмі, мій коханий ніколи не гладити ме мого волося своїми пальцями. Я післала йому жмуток мого чорного волося, аби йому пригадати м'які кайдани, які вже ніколи не обіймуть його“.

Донна Мікаеля пригадувала собі докладно ту пісню. Вона лупала їй через ціле дитинство, неначе хотіла віщувати їй терніне, яке її ждало.

* * *

Донна Мікаеля сиділа тепер часто на кам'яних сходах церкви Сан Паскаля. Там бачила вона в своїй уяві на казочній Етні різні дива.

По чорнім полі ляви їде залізниця по нових, блискучих шинах. Се св'яточний поїзд. Уся дорога обвішана хоругвами, на возах висять вінки, сідала покриті пурпуровими подушками. На стаціях стоять люди і кличуть радісно: „Нехай живе король, нехай живе королева, нехай живе нова залізниця!“

Чує се зовсім вразно, вона-ж сама в поїзді. Ах, як її шанують, як шанують! Її покликали перед короля і королеву і вони дякували їй за залізницю. „Просіть у нас якої ласки, княгине“, — сказав король, даючи їй титул, який носили колись дами з роду Алягонів.

„Пане, — відповідає вона, як відповідаєть ся в казках, — даруйте остатньому Алягоні свободу.“

І її волю вволили. Король не міг не сповнити їй тої просьби, бо-ж вона побудувала ту позиточну залізницю, яка має Етні привозити багатства.

* * *

Коли донна Мікаеля підносила руку так, що спадав рукав, можна було бачити, що вона замість нарамника носила перстень із заржавілого заліза. Знайшла його на вулиці, зложила на руку і все носила. Як тільки бачила його або доторкала ся до нього, блідла, а її очі не бачили нічого на св'іті, що окружав її. Але бачила тюрму, як Фоскарія в палаті дожив у Венеції. Темна, вузка комірка в пивниці, св'ітло проходить крізь закратовану дірку як крізь решето, а від стіни йде велика вязка ланцюхів, що неначе гадюки обвивають ся довкола ніг, рук і шиї вязня.

О, коби сьвятий зробив чудо! О, коби люди хотіли працювати! О, коби вона сама швидко стала така славна, щоб могла випросити свободу для свого в'язня! Він умре, коли справа не буде прискорена. О, нехай велізний перстїнь розриває їй рамя, щоб вона не забувала його ані на одну хвилинку!

VI. Заповіт Фра Феліче.

Коли донна Емідія отворила віконце, щоб продавати білети на друге представленє „Старої Пассії“, перед віконцем стояв довгий хвіст людий, що ждали, аби дістати місця; другого вечера театр був так переповнений, що люди в натовпі майже мліли, а третього вечера поприходили люди аж із Адерна та з Патерна, щоб побачити улюблену трагедію. Дон Антоніо бачив, що може грати сю штуку цілий місяць при подвійних цінах і з двома представленнями що вечера.

Які вони були щасливі, він і донна Емілія, і з якою радістю і вдячністю вложили двацятьять лірів до пушки біля малого образа! В Діяманте збудила ся обставина великий подив і багато людий приходило до донни Елізи питати, чи вона також думає, що сьвятий хоче помогти донні Мікаелі?

— Чи чули ви, донно Елізо, — говорили, — що Антонієви Грекови Христос-дитя від Сан Паскаля мав помогти, коли він йому обіцяв весь дохід одного вечера на велізницю донни Мікаелі?

Але коли донну Елізу розпитували про се, вона заціплювала уста, неначе-б не думала ні про що иньшого, як тільки про гантованє. Сам Фра Феліче приходив до неї й оповідав їй про оба чуда, які вже зробив образ.

— Сїньорїна Тоттенем мусить бути дуже дурна, що дала образ, коли він такий чудотворний, — відповіла донна Еліза. Адже сїньорїна Тоттенем мала образ у себе багато років і нічого не завважила. Отже він не може творити чуда. Се певне тільки припадок.

Се було нещастє, що донна Еліза не хотіла повірити. Вона була одинока зі старих Алягонів, що жила ще в Діяманте. Люди вірили їй більше, ніж самі були сього сьвідомі. Коли-б донна Еліза повірила, ціле місто було-б радо помогло донні Мікаелі. Але в тім власне була біда, що донна Еліза не хотіла вірити, що сьвятий

хоче допомогти її братовій. Вона слідила її вже від празника Сан Себастьяна. Як тільки хто заговорив про Гаетана, вона блідла і виглядала дуже занепокоєна. Її обличчя виглядало тоді як у грішника, якого мучить грижа совісти.

Одного ранку сиділа донна Еліза і думала про те і так заглибилася в сю думку, що випустила іглу з рук.

— Донна Мікаеля не родовита з Етти, — сказала вона до себе. — Вона держить із правительством, вона рада, що Гаetano в тюрмі.

В тій самій хвилі надійшли вулицею люди з великими ношами. На них лежала маса церковних предметів. Були се свічпники і вівтарі і реліквії. Донна Еліза поглядела хвильку, а опісля знов вернула до своїх думок.

— Не хотіла на празник Сан Себастьяна дозволити мені прикрасити дім Алягонів, — думала. — Певне не хотіла, аби святий поміг Гаetanови.

Тепер надійшли два люди, що тягли за собою скрипучу колісницю. На ній лежала ціла гора чорвоних стінних декорацій, багато гафтованих антипендій і намісних образів у широких, позолочених рамах. Донна Еліза махнула рукою, неначе хотіла відігнати всякий сумнів. Се не могло бути правдиве чудо. Адже святий мусить знати, що Діяманте не має засобів на будову залізниці.

Тепер над'їхали жовті робітницькі тачки, наладовані аналоями, богослужебними книгами, кадильницями та сповідальницями. Донна Еліза зірвала ся і виглянула крізь чотки, що рядами висіли в вікні. Адже се вже третій транспорт церковних річий везуть поперед її хату! Чи рабують Діяманте? Чи Сарацени напали на місто?

Підійшла до дверей, аби лучше бачити. Знов надійшли ноші, на яких лежали нагробні вінки з бляхи, нагробні таблиці з довгими написами та гербами, які завішують ся в церкві на память померших. Донна Еліза запитала тих, що несли, і дізнала ся, що се таке. Випрятували церков „Santa Lucia in Gesu“. Сіндако і міська рада приказали переіменити її на театр. Після бунту одержали в Діяманте нового сіндака. Був се молодий чоловік із Риму. Не знав міста, але рад був щось зробити для нього. Вніс у міській раді, аби Діяманте постарало ся о театр, як Таорміна та иньші міста. Треба просто переіменити одну з церков на театр. Пять місь-

ких і сім монастирських церков, се аж занадто багато і без одної з них можна зовсім добре обійти ся.

В місті була єзуїтська церков „Santa Lucia in Gesu“. Манастир при ній обернено вже на казарму, а церков була вже так, як опущена. З неї буде прегарний театр. Так запроєктував новий сіндако, а міська рада згодила ся.

Коли донна Еліза вчула, що творить ся, накинула на себе мантилю і заслону і з таким поспіхом побігла до церкви Лючії, як біжить ся до дому, в котрім знають, що хтось умирає.

— Що станеть ся зі сліпими? — думала донна Еліза. — Як вони жити-муть без „Santa Lucia in Gesu“?

Прийшовши на малу тиху площу, що кругом неї стояли довгі, погані будинки єзуїтського монастиря, побачила донна Еліза на широкх кам'яних сходах, що йдуть вздовж цілої церкви, ряд обдертих дітей і кострубятих пеів. Були се поводиторі сліпих, що плакали і гавкали, як тільки вміли.

— Що вам бракує? — запитала донна Еліза.

— Хотять нам забрати нашу церков, — нарікали діти. А рівночасно пси вили ще жалібнійше, як доси, бо пси сліпців майже такі, як люди.

В дверех церкви стрітила донна Еліза жінку майстра Памфілія, донну Кончетту.

— Ах, донно Елізо, — промовила та, — ніколи в житю не бачили ви чогось такого страшного. Зробіте найлучше, коли не ввійдете сюди!

Але донна Еліза пішла далі. Найперше не побачила в церкві нічого більше крім білих хмар пороху. Але крізь хмари лунали удари молота, бо кілька робітників працювало власне, аби відбити великого кам'яного лицаря, що стояв високо в заглибні вікна.

— Господи Боже, — промовила донна Еліза, заломлюючи руки, — вони відривають Сора Арріга! — І почала думати про те, як безпечно стояв він у своїй закутині. І кожного разу, коли бачила його, бажала собі бути також так охороненою від усякого несупокою і зміни, як старий Сор Арріга!

(Далі буде).

„Не было, нѣтъ и быть не можетъ!“

Наступила чорна хмара,
Настала ще й синя;
Була Польща, була Польща,
Та стала й Росія..

Из укр. нар. піснї.

Майже рівночасно з двома гарними сьвятами народного відродження — Котляревського в Полтаві і Лисенка у Львові та Києві, приходять ся нам обходити й подвійні сумні роковини. Двісті п'ятьдесят літ минуло від того часу, коли Україну в Переяславським договорі прилучено до Москви; двісті п'ятьдесят літ уже співаєть ся над берегами Дніпра похоронний гимн політичній волі українського народа. Та є ще в нас другі роковини — такі, яких ніякий народ не буде обходити, а які тільки нам присудила доля. Ті другі наші сумні роковини — то як раз сорок літ від того часу, коли вийшов перший царський указ, що заборонив майже зовсім українську літературу в Росії, від коли з явною брутальністю переводить ся не новий девіз, пригаданий царським указом в 1863 р. — „не было, нѣтъ и быть не можетъ никакой малорусской литературы!“

Коли тільки прилучено українські землі в границі московської держави, зараз починаєть ся звісна політика „Ausrotten“! Зразу скрито й хитро, потім отверто й без'оглядно затираєть на всім найменші позначки українського характеру, щоб і сліду не було з того, що нинішні „южнорусскія губерні“ російської Імперії мали колись свій автономний устрій. І не вважаючи на слабші й сильніші протести політичну самостійність України таки знищено. Та

тим була доконана тільки половина діла: ще треба було знищити духову її самостійність. І та задача виконується через цілий XIX вік і непокінчена протягнула ся аж у наші часи.

Історія російської цензури взагалі, її боротьба з російським письменством прямо страшна! Коли-б прикладати тільки ту саму мірку до якого иньшого, слабшого письменства, то певне не треба би вже тяжшого проклятя. А прецінь Україна чула-б себе ще сльивою, коли-б до неї примінювано цензурні закони в такій мірі, як до корінної Московщини, Польщі, Фінляндії і ин. Та відносини російської цензури до українського письменства зовсім відмінні. Крім тих цензурних законів, які обов'язують цілу Росію, прикладається до українського письменства ще спеціальні, вмісне ad hoc видані царські укази, що ставлять українське письменство в виїмковий стан! Хочемо тут подати короткий огляд того виїмкового стану українського письменства в Росії.¹⁾

Історія друку книжок у Росії зовсім не подібна до такої історії в західній Європі. На Заході друк книжок викликає органічна потреба, все більший і більший розвій образования. Початки друку книжок у західній Європі припадають на найбурливіші часи загального духового пробудження, на епоху ренесансу і на початок реформації. Коли тільки появилася штука друку, її прийняли на Заході з одушевленням: король Людовик XII назвав її „скорше божим, як людським винаходом“. Зараз у самих початках друк книжок у західній Європі дістається між иньшим і в світські руки: його вхопила в свої руки й наука в формі університетів і штука в формі драматургів і політика і ин. Таким способом друк книжок на Заході став не виключною власністю курії і двора, а суспільною силою. І от незабаром починається вже боротьба між незалежною пресою і правительством та церквою.

Зовсім не те в Московщині. Загал безграмотний, півдикий, некультурний не тільки не бачив ніякого інтересу до яких будь світських наук та самостійної думки, але всюди в тих речах бачив діло єретицьке, чортівське.²⁾ „Єпископи не маючи ніякого образо-

¹⁾ З причин, що російські історики цензури на Україну майже не звертали уваги, а опублікованих досі фактів, що свідчили-б про ті виїмкові відносини російської цензури до українського письменства не багато, наш огляд не може поки що вийти таким, яким би його бажалось бачити.

²⁾ А. М. Скабичевській, Очерки історії русскої цензури (1700—1863 г.), С.-Петербургъ, ст. 2.

ваня — говорить Флетчер про часи Бориса Годунова — слідають надто старанно за тим, щоб освіта не розширювала ся, боячись, щоб не була викрита їх темнота та нечесність. В тій ділі вони старають ся переконати царя, що всяка нова наука, введена до держави, збудить стремління до новостий і тим буде для нього небезпечна.“ Князь Курський оповідає, що московські єпископи вговорювали в молодих людей, що бажали науки, таке: „Не читайте книгъ многих“, і при тім вказували: „Вотъ этотъ отъ книгъ умъ потерялъ, а вотъ тотъ въ ересь впалъ“.¹)

Зовсім зрозуміло, що при таких обставинах друк книжок прийняли всі кляси московської суспільности крайне ворожо.²) Не зважаючи на те, що перша друкарня в Москві була заведена за ініціативою самого царя, одного гарного ранку юрба напала на будинок, де містила ся друкарня, спалила його, а друкарню збурила і розграбіла. Вправді пізнійше заведено назад друкарню, одначе вона зважаєть ся друкувати тільки крадьком.

Отже уже з того видно, що перша друкарня в Московщині була державною інституцією; поволи вона переходить ще в руки духовенства і друкувала виключно церковні книги. Само собою розумієть ся, що при таких обставинах цензура не була потрібна: виступи проти друку книжок могли почати ся тільки тоді, коли побіч державної друкарні засновано ще приватні. А стало ся се аж по прилученю України до Москви. На Україні вже в XVI в. були вільні друкарні при церковних брацтвах, що мали за ціль поправляти й очищувати книги від усяких латинських і унійських примішок. Крім того друкувала ся там і світська література. Московське духовенство дивило ся на київських богословів дуже недовірливо, підозріваючи у них католицизм і всякі єресі. Отже коли Україну прилучено до Москви, воно ворожо стануло проти вільних українських друкарень у Києві і Чернигові й докочано того, що в московській державі заведено першу цензуру і то власне для України.³)

¹) И. Я. Фойницкій, Моменты истории законод. о печати. »Сборникъ государственныхъ знаний«. Т. II, ст. 318.

²) А. М. Скабичевский, Очерки ст. 3.

³) Брокгаузъ-Ефронъ, Энциклоп. Словарь. Т. XXXVII, ст. 950; Скабичевский, Очерки ст. 4.

Вже в Петровсько-Катерининській добі цензура й синодальні укази виступають проти вживання „особаго нарѣчія“, себ-то української мови в письменстві, щоб зробити місце для державної мови московської та довести з часом до літературного „об'єднання“ України з Московщиною. Александер Михайлович стремить до того, щоб обі згадані вільні українські друкарні підчинити під свою власть, а звисний „геніяльний російський реформатор“ цар Петро I вже таки dokonує того діла, підчиняючи їх синодови в Москві указом із 5 жовтня 1720 р., де між иньшим містять ся ось такі характеристичні слова: „А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими, съ такими же церковными книгами сравнивать прежде печати, съ тѣми великороссійскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ немъ не было. А другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не объявляя объ оныхъ въ духовной коллегіи, и не взявъ отъ оной позволенія, въ тѣхъ монастыряхъ не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ церкви восточной противности и съ великороссійскою печатью несогласія произойти.“¹⁾ Отже від 1720 р. мала всі українські видання переглядати духовна колегія в Москві і дбати про те, щоб „никакой розни и особаго нарѣчія“ в них не було. Ось де початок „обрусѣнія“ України!

Зовсім такі самі укази виходять 25 січня і 20 марта 1721 р. Тут треба завважити, що той перший указ з 1720 р., вимірений проти українського слова, то взагалі перший закон у Росії, що тикає друку книжок.²⁾

¹⁾ Сборникъ распор. и постан. по цензурѣ съ 1720 по 1862 г. вид. Мин. Нар. Пров.

²⁾ Тут подам найважнійші факти з історії російської цензури взагалі. Після того першого закона в Росії, що тикає ся друку книжок, від 1720 р. посилав ся цілий ряд ріжних иньших указів, що холодними обіймами давили свѣтську літературу. Але ті укази видавали ся тільки в хвилі кождоразової потреби; поступенно концентруєть ся цензура в руках Академії Наук, де вона досить ліберальна. За Катерини II повстають у Петербурзі, Москві, Ризі, Одесі і Радивиліві, куди був одинокий перевіз заграничних книжок до Росії, окремі цензурні уряди, зложені з одної духовної особи і двох свѣтських, що в столицях стояли під надзором сенату, в иньших містах під надзором губернського начальства. Тут уже виступає цензура зовсім самостійною інституцією. В 1801 р. вийшов указ, щоб на заголовних картках книжок був наше „по одобренію... цензуры печат-“

Великим лихом був той указ для України, бо він заморожує й ті хирні пупінки української літератури, які тоді були показалися. Найкрасні розумові сили Петро забрав у московську землю, літературно-просвітний рух завмирає зовсім, завмирає і все громадське життя.

Однак незабаром указ Петра Великого попав у забуття. З українськими книжками поводитися цензура зовсім так, як із аналогічними московськими. Українських книжок не заборонювано за українську мову, як то було в самих початках XVIII в. і як воно практикується майже від половини XIX в., а осуджувано книжку по її змісту. Такий осуд тодішньої цензури про зміст українських книжок був зовсім не такий, як тепер. Коли порівняти Котляревського „Енеїду“ з кінця XVIII в. та з початку XIX в. зі змістом тих українських книжок, що їх нині цензура заборонює за самий тільки зміст¹⁾, то прийде́ться назвати більш ліберальною цензуру з кінця XVIII в., ніж з початку XX в.! Зрештою в періоді від кінця XVIII в. до половини XIX в. українських книжок вийшло не багато, а також про ті часи знаємо ще не багато.

Живіший літературний і національний рух на Україні починається з відродженням славянських народностей, а ще більше в другій половині 40-вих років. І саме в тім часі цензура починає більше натискати.²⁾ Вже Квітка підпадає під цензурний утиск: його українська історія та свята історія для народу не можуть побачити світ тільки через те, що написані українською мовою. В 1847 р. зайшла в Києві афера з „Кирило-Методіївським Бра-

---

тано». Устав із 1804 р.³⁾ вже виразно говорить: »ни одна книга или сочинение не должны были напечатаны въ Имперіи Россійской, ни пушены въ продажъ, не бывъ прежде разсмотрѣны цензурой.« В 1828 р. цензуру підчинено міністерству просвіти, а в 1863 на бажане самого міністра просвіти Головіна цензура була відібрана міністерству просвіти і передана міністерству внутр. справ, бо задачі цензури були прямо противні задачам міністерства просв. Від того часу важвійших змін нема. До 1862 р. було заборонено цензурою на все 8 часописей, а по тім році (1862—1903) скількість кар, наложених на періодичну пресу, виносить 581: заборонено зовсім видавати 25 часописей, подано пересторог перших 115, других 88, третих 56. Час, на який були завішені деякі часописи, виносить у тім періоді разом 49 літ 4 місяці 5 днів.

¹⁾ Низше покажу декілька примірів.

²⁾ В 1848 р. під вражінем революції почався в Росії період крайньої реакції, що тяглася аж до вступлення на престол царя Александра II.

цтвом“ і в слід за тим арештоване Костомарова, Шевченка і Куліша. Міністер внутрішніх справ гр. Перовський повідомляє зарав друкованими циркулярами підчинені особи й інституції, що „особому повелѣнню“ видрукувані твори: Шевченка — „Кобзарь“, Куліша — „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, „Україна“ і „Михайло Чернишенко“, Костомарова — „Українскія баллади“ і „Вѣтка“ — заборонені й виняті з продажі. Крім того міністер народної осьвіти приказав тоді „цензурному вѣдомству“ не дозволяти наново передруковувати новим виданєм згадані висше твори.¹⁾ Цікавий факт, що зайшов з причини Кулішевої „Повѣсти объ украинскомъ народѣ“. Найперше була вона видрукувана в дѣточім журналі Ішимової „Звѣздочка“, а відтак вийшла окремо. В „Звѣздочкѣ“ цензурував її Івановський; в окремім виданю — Куторга і обох їх після того, як дістали згаданий циркуляр, потягнуто до відповідальности, як вони могли пропустити таку шкідливу річ. Куторгу нар приказав посадити в кріпость, а Івановський дістав легкий „высочайшій выговоръ“. Було сказано, що тому, що се стало ся тільки задля недогляду цензора і задля його довіря до журналу, для якого твір був призначений, і тому, що той цензор дуже порядний чоловік, „зробити йому тільки вимівку без втягнення в формуляр“.²⁾

„Після київської справи — каже М. Костомарів³⁾ — були заборонені всі твори обвинених, а цензура і шпiонство почали страшно лютувати проти України; не лише українським книжкам не дозволено являти ся на сьвіт, але переслїдувано навіть наукові статі про Україну на російській мові; самі назви „Україна, Малоросія, Гетьманщина“ уважано за нельояльні“. І від того року 1847 почала вже цензура систематично заборонювати українські книжки за те, що написані українською мовою. Що правда, деякі українські книжки таки вийшли на сьвіт, але які перепони приходило ся поборювати їх авторам, видко хоч би з того, що найневиннійший збірник народніх українських пісень А. Метлинського („Южнорусскія народныя пѣсни“) цензура держала аж сім років (1847—1854)! Другий збірник Метлинського, альманах із творів українських письменників, пролежав у цензурі два чи три роки й

¹⁾ »Русская Старина« 1889, № 11, ст. 367—368.

²⁾ »Русская Старина« 1890, № 2, ст. 376—377 і 380.

³⁾ М. Костомарів, Письмо до видавця »Колокола«, Львів, ст. 35.

вернув ся страшенно покаліченим: мало не половину його заборонено, бо всюди, де приходило слово „воля“, цензор немилосерно його вимазував, хоч би там було сказано, що кінь гуляв на „волі“. В 1853 р. зайшла досить остра перепалка між київським цензурним комітетом і головою „временной комисіи для разбора древнихъ актовъ“ з причини літописи Грабянки. Комісія захотіла видати згадану літопись книжкою і тому післала рукопис літописи до київського цензора Мацкевича. Цензор жадав викинення в тексті декотрих місць, де на його думку висловляла ся явна пристрась до української національності. Коли-ж голова комісії спротивив ся тому, подаючи свої аргументи проти таких поправок історичних пам'яток, то „Главное Управление по дѣламъ печати“, руководячись секретним „Высочайшимъ повелѣніемъ“, щоб письменники о скілько можна обережно висловляли ся там, де йде річ про народність або мову України, не даючи переваги любови до рідного краю над любовю до „отечества“¹⁾, таки викинуло деякі місця з літописи.²⁾

Вправді й російське письменство було тоді цензурою дуже притиснене і період 1848—55 рр. зветь ся навіть в історії російського письменства „епохою цензурного террору“, одначе за що иньше давила цензура російське письменство, а зовсім за що иньше українське.

Коли запанував цар Александер II, настала для Росії ліберальна доба. Зазнало деякої полекші українство й українське письменство. В 1862 р. Лебединцев став редактором „Кіевскихъ Епарх. Вѣдомостей“ і почав вести остру полеміку з видавцем петербурського тижневника „Домашная Бесѣда“ — Аскоченским, обороняючи проповідь українською мовою і доказуючи користь із українського перекладу Біблії. Аскоченський, сам Українець із роду, що

¹⁾ В 1847 р. видав міністер просвіти гр. Уваров циркуляр, де між иньшим є таке: »Особливой внимательности требуетъ тутъ стремленіе нѣкоторыхъ авторовъ къ возбужденію въ читающей публикѣ необузданныхъ порывовъ патріотизма, общаго или провинціального, стремленіе, становящее ся иногда если не опаснымъ, то по крайней мѣрѣ неблагоразумнымъ по тѣмъ послѣдствіямъ, какія оно можетъ имѣть«. (Сборникъ постан. по ценз., ст. 240).

²⁾ Цензура въ царствованіе императора Николая I. »Русская Старина«, 1904, № 2, ст. 441—442.

в часі турецької війни 1854—56 рр. писав по українськи, слідом за Гулаком-Артемовським, вірші воєнно-патріотичного змісту, тепер напав остро на український рух у Росії за те, що він стояв у звязку з иньшими поступовими напрямми тих часів.

На українській мові почав ся розвій народньої педагогіки й педагогічної літератури; до того розвою була прихильна вся поважнійша великоруська журналістика в Росії (пр. С.-Пет. Вѣдомости, Вѣстникъ Европы, статі Пипіна, Прижова і ин.), не виключаючи й московських славянофілів, що хоч сперечали ся з „Основою“ за розміри української літератури, одначе в „Русской Бесѣдѣ“ повитали прихильно „Проповіди“ о. Гречулевича, а в „Днѣ“ так само український переклад євангеля, що була виготовила „петербурська громада“ і одобрила Академія Наук. Сам Катков при своїх „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ приймав гроші, що на зазив Костомарова посипали ся на виданя українських книжок. І не тільки прихильний дух віяв із російської преси, навіть уряд прихильно дивив ся на українську роботу. Міністерство дає 500 руб. на виданє українських учебників для народних шкіл і за часть тих грошей стали друкувати ся „Байки“ Глібова. Деякі люди в петербурській українській громаді, що мали близькі зносини з петербурським правительством, стали заходити ся в міністерстві просьвіти коло того, щоб шкільні закони признали українській мові в школах українських губерній першорядну ролю. Повстають періодичні виданя двома мовами, українською й московською (пр. „Основа“), засновують ся недільні школи з українською викладовою мовою, працює чимало молодих українських письменників, дозволено український театр і навіть театральні оповістки друковано по українськи. Вправді петербурський цензор забороняє де-що в „Кобзаря“ (пр. в „Катерини“ таке місце :

Попід горою, яром, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з гетьманщини стоять;
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду брать...
Мов покотило червоніє
Крізь хмару — сонце занялось,
Надув ся вітер; як повіє —

Нема нічого, скрізь біліє...

Та тільки лісом загуло...)

то все таки здавало ся, що російське правительство вже зривігнувало з думки, змести з лица землі українське питанє. Та воно на жаль тільки здавало ся!

Перші Поляки, що тоді ладили ся до повстаня, були противні національному осьвідомлюваню українських мас, які вони надіяли ся використати для своєї справи. І вони перші стали проти народньої української педагогіки, а далі ужє й проти всього українського руху.¹⁾ За ними завернули ся й славянофіли, та иньші доктринери московської централізації та підняли великий крик на український „сепаратизмъ“. Першу скрипку між ними грав таки той сам Катков зі своїми „Московскими Вѣдомостями“, що ще недавно вбрав складки на українські виданя. В тій своїй часописі написав він ось що: „В році 1863 діло дійшло до того, що небагацько вже зіставало ся, щоб невироблений простий говір міг одержати фальшиве значіне мови, признаної державою. Ще одна мить, і по цілім просторі України по обовязковій урядовій волі в школі вчили би новою мовою; ще одна мить, і між тамтим людом були-б розсіпані примірники євангеля на тій мові; ще одна мить, і закони імперії стали-б виголошувати ся на Україні на тій підробленій мові“.

І російське правительство на скільки перше виявляло прихильність для українських справ, на стільки тепер наполохало ся тих криків і дало віру огидним доносам. Цікаве хйба те, що хоч Поляки одні з перших підняли крик на українську пропаганду, то московські часописи обернули як раз цілу справу до гори дном і представили цілий український рух як „польскую интригу“, хоч в „Основі“ вели живу полеміку з польською стороною Костомарів, Куліш, Антонович і Рильський, розвиваючи на різні лади козацький висказ: „маєте собі свою Польщу, а нам наша Україна останеть ся“,²⁾ — про те російське правительство видало 1863 р. перший категоричний тайний указ, що заборонив українську літературу в Росії. Ось він в оригіналі:

¹⁾ Антракт з історії українофільства, Українця. Правда 1876 ст. 471. Пригадаю тут хоч би інцидент із »Грамматкою« Куліша.

²⁾ М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія, ст. 133.

„По Высочайшему повелѣнію Секретное отношеніе Министра внутреннихъ дѣлъ къ Министру Народн. Просв. 8 Іюля № 394. (Дѣло Центрального Управленія по цензурному вѣдомству, 1863 г. № 188).

„Давно уже идутъ споры въ нашей печати о возможности существованія самостоятельной малороссійской литературы. Поводомъ къ этимъ спорамъ служили произведенія нѣкоторыхъ писателей, отличавшихся болѣе или менѣе замѣчательнымъ талантомъ или своею оригинальностію. Въ послѣднее время вопросъ о малороссійской литературѣ получилъ иной характеръ, вслѣдствіе обстоятельствъ чисто политическихъ, не имѣющихъ никакого отношенія къ интересамъ собственно литературнымъ. Превжнія произведенія на малороссійскомъ языкѣ имѣли въ виду лишь образованные классы Южной Россіи, нынѣ же приверженцы малороссійской народности обратили свои виды на массу непроевѣщенную, и тѣ изъ нихъ, которые стремятся къ осуществленію своихъ политическихъ замысловъ, принялись подъ предлогомъ распространенія грамотности и просвѣщенія за изданіе книгъ для первоначального чтенія, букварей, грамматикъ, географій и т. под. Въ числѣ подобныхъ дѣятеley находилось множество лицъ, о преступныхъ дѣйствіяхъ которыхъ производилось слѣдственное дѣло въ особой комиссіи. Въ С.-Петербургѣ собираются пожертвованія для изданія дешевыхъ книгъ на южнорусскомъ нарѣчій. Многія изъ этихъ книгъ поступили уже на разсмотрѣніе въ С.-Петербургскій ценз. комитетъ. Не малое число такихъ же книгъ представляется и въ Кіевскій ценз. комитетъ. Сей послѣдній въ особенности затруднялся пропускомъ упомянутыхъ изданій, имѣя въ виду слѣдующія обстоятельства: обученіе во всѣхъ безъ изъятія училищахъ производится на общерусскомъ языкѣ, и употребленіе въ училищахъ малороссійскаго языка нигдѣ не допущено; самый вопросъ о пользѣ и возможности употребленія въ школахъ этого нарѣчія не рѣшенъ, но даже возбужденіе этого вопроса принято было большинствомъ Малороссовъ съ негодованіемъ, часто высказывающимся въ печати. Они весьма основательно доказываютъ, что никакого малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ-же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши; что общерусскій языкъ такъ же понятенъ для Малороссіянъ, какъ и для Великороссіянъ и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми

Малоросіянами и въ особенности Поляками такъ называемый украинскій языкъ. Лиць того кружка, который усиливается доказать противное, болшинство самыхъ Малороссовъ упрекаетъ въ сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссіи. Явленіе это тѣмъ болѣе прискорбно и заслуживаетъ вниманія, что оно совпадаетъ съ политическими замыслами Поляковъ и едвали не имъ обявано своимъ происхожденіемъ, судя по рукописямъ, поступившимъ въ цензуру и потому, что большая часть малороссійскихъ сочиненій дѣйствительно поступаетъ отъ Поляковъ. Наконецъ и Кіевскій генераль-губернаторъ находитъ опаснымъ и вреднымъ выпускъ въ свѣтъ разсматриваемаго нынѣ Духовной Цензурой перевода на малороссійскій языкъ Новаго Завѣта. Принимая во вниманіе съ одной стороны настоящее тревожное положеніе общества, волнуемаго политическими событіями, а съ другой стороны имѣя въ виду, что вопросъ объ обученіи грамотности на мѣстныхъ нарѣчіяхъ не получилъ еще окончательнаго разрѣшенія въ законодательномъ порядкѣ, Министръ Внутреннихъ Дѣлъ призналъ необходимымъ, впредъ до соглашения съ Министромъ Народнаго Просвѣщенія, Оберъ-Прокуроромъ Святѣйшаго Синода и шефомъ жандармовъ относительно печатанія книгъ на малороссійскомъ языкѣ, сдѣлать по цензурному вѣдомству распоряженіе, чтобы къ печати дозволялись только такіа произведенія на этомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы; съ пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержанія, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа приостановить ся. О распоряженіи этомъ было повергаемо на Высочайшее Государя Императора возрѣніе и Его Величеству благоугодно было удостоить оное Монаршаго благоволенія.¹⁾

От той першій категоричный царскій указ, що доповнений відтак ще декількома иньшими вже сорок літ давить українське письменство в Росії. Доказувати, що тут що слово то груба річева помилка, нема потреби. Хто в увагою прочитав той урядовий документ, і хоч дрібку обізнаний з українським рухом у Росії в половині ХІХ в., той сам побачить усю безосновність закидів

¹⁾ Правда, 1894, ст. 282—283.

правительства. Правда, ще маленька частина українського письменства не була заборонена, одначе і з тою частиною цензори поступали не по людському. Приготовлені Костомаровим книжки зісталися без видання, а так само й одобрений Академією Наук український переклад євангеля. Як раз тоді сьв. Синод за платив друкарні за видрукування вже перед тим дозволеного II вип. оповідань о. Опатовича з тим, щоб друкарня не пускала видрукованої вже книжки в розпродаж. Тому буде зрозумілим, чому тоді за протяг більш як 10 років не появилася на Україні майже ніяка українська книжка.¹⁾ (Пр. від 1863 – 1872 рр. вийшла на Україні тільки одна книжка для простого народу, написана українською мовою, а то в Катеринославі „Про судебні російські реформи“!). Та тільки на такий крок правительства знайшла ся поки що рада: російські Українці звертають ся до Галичини і тут їх заходами стає в 1867 р. виходити місячник „Правда“ і деякі окремі книжки. Книжок російська цензура не пускала, але „Правда“, хоч із частими вирізками, все таки йшла в Росію.

Від року 1873 до 1876 цензура дещо полекшала.²⁾ І з того короткого часу скористали російські Українці: вони видали чимало популярно-наукових брошур для народнього читаня (пр. Де-що про сьвіт Божий, Повісти Осипа Федьковича з переднім словом Мих. Драгоманова про галицько-руське письменство, а навіть переклад російського карного закона за провини п. в. „Про карн, до яких присуджують мирові судді“ і ин.), надрукували чи приготували до друку з двадцять томів етнографічних матеріялів, що мають велику наукову вартість і поставили праці українських учених високо в очах західної Європи. Рецензент „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ Антоновича й Драгоманова, Ральстон, от що каже в „Saturday Review“ уже після того, як і в Європі розійшли ся поголоски, що російське правительство задумує щось проти укра-

¹⁾ Від 1863 р. українським письменникам у Росії не лишило ся вже робити нічого иньшого, як хіба видавати старі документи, яким ще найменше ставило ся перепон!

²⁾ Вона полекшала, але тільки що до зверхної форми — друкувати по українськи, бо що до змісту, то саме в тих часах 1872—80 рр. цензура виявляє більш, як звичайно, примхи. Богато навіть російських творів, перше дозволених, пр. Герцена, Чернишевского, Пісарєва та переклади Маркса, тепер цензура знов заборонила.

їнського письменства й наукових праць про Україну: „Будемо сподівати ся, що ні краєва зависть, ні офіційна вузкоглядність не задержить кінця праці, на яку треба дивити ся, як на предмет національної гордості“. Та побоювання англійського критика на жаль сповнили ся. Дальші томи історичних українських пісень прийшло ся Драгоманову видавати за границею, в Женеві. Одначе мимо полекші для українського письменства укр. перекладу сьв. Письма цензура таки не пустила.

Українська публіка сильно спочувала всім тим заходам своїх провідників і досить підпомагала українські виданя. „Публіка на югѣ“ — писали „Московскія Вѣдомости“ — „заражена україноманією и платить по 15 рублей за „Кобзаря“, изданія Кожанчикова“. Яким намордником для української літератури була цензура, видко з того, що коли вона власне в тих трьох роках децю полекшала, то число українських видань у самім Київі піднесло ся з 4% (в 1872/3 р.) усіх видань у тім місті, на 23% (в 1874/5 р.)¹⁾

Та тільки се не трівало довго. Коли члени „Юго-западнаго отдѣла Русскаго Географическаго Общества“ в Київі, що переважно були Українцями, стали енергічно займати ся українською етнографією, тоді гурток обрусителів, зі зрадником В. Юзефовичем на переді, підняв в офіційній російській пресі страшний крик та став посилати до Петербурга раз у раз доноси про те, що тут у Київі під покривкою географічного товариства згуртували ся небезпечні для імперії люди, що роздувають державний сепаратизм. Найбільше заслужили ся в тім „чеснім“ ділі „Кієвлянинъ“, редагований проф. Шульгином, орган „императорскаго демократизма“ „Голосъ“, до котрого належав проф. Вільбасов, „Русскій Вѣстникъ“ редагований проф. Катковим і Любимовим, а навіть жидівський „Сіонъ“ в Одесі став трубіти „во всеуслышаніє“ про український „сепаратизмъ“. Тоді цар скасував південно-західний відділ географічного товариства, його членів порозганяв по цілім своїм царстві, а на українську літературу накинув нові кайдани, новий указ, ще острійший від першого. Ось його оригінал:

¹⁾ М. Драгоманів, Література українська, проскрибована рядом російським. Ст. 35.

М. В. Д.
 Главное Управление по
 дѣламъ печати 5 іюня
 1876 г. № 3158.

Секретно.

„Государь Императоръ 18/30 минувшаго мая 1876 г. Высочайше повелѣть соизволилъ :

1) Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малороссійскомъ нарѣчій.

2) Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчій воспретить, за исключеніемъ лишь : а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности — не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепріятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣнію рукописи въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати.

3) Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ нарѣчій а равно и печатаніе на таковомъ текста къ музыкальнымъ нотамъ.

Начальникъ Главнаго Управленія по дѣламъ печати :

Григорьевъ, профессоръ университета.¹⁾

Alea jacta est! Довголітні заходи рїжних темних духів увінчались успіхом. Двацять п'ятьом мільонам народа прямо загорожено уста; обрусительна політика тріюфувала. Над українським письменством у Росії проголошено виїмковий стан. І не міг він лишити ся без вражіння; громовим голосом відбив ся він по цілій Європі, а найбільш зловіщим, розумієть ся, в Галичині, де живе частина того зрабованого народа, яка до того вже тоді слїдила живо за українськими справами по тім боці Збруча. Як тяжко вравила звістка про указ тодішніх сьвідомих Русинів у самім Львові, доказує сумна відозва, яку замістила тодішня „Правда“ :

¹⁾ Пізнійше той указ надруковано в »Правительственномъ Вѣстникѣ«.

„Перед нами стоїть доконаний факт, що російське правительство заборонило ввозити в границі Росії які будь книжки і брошури в руській мові і наказало не тільки печатати але й читати першовитвори і переклади в руській мові (з винятком красної словесности), подавати руський текст до нот і представляти руські твори сценічні.

„Сумний се факт грубого насилля для нашої народности, — соромний для російського правительства!

„Що-ж могло спонукати російське правительство до такого замаху на існування руського язика, котрим говорить майже 15 мільонів російських „підданих“? Ми не хочем тут говорити про чувства, які викликає сей акт насильної самоволі в грудях кожного Русина. Ми хочемо розглянути річ без найменшої пристрасти. Коли тяжко буде усправедливити се розпоряджене г-р. Толстою і Тимашева з загального становища, то сто раз тяжше буде се для Русинів, а коли сама людскість обурить ся на такий акт насилля, то сто раз більше обурить ся серце кожного Русина!

„Звичайно забороняє ся тільки те, що зле, шкідливе або небезпечне. Язик чи наріче, се твір природи а не вимислу людського. Нікому не прийшло на думку уважати який небудь язик чи наріче за щось шкідливого, небезпечного або злого. Тут власне можна виповісти засаду: *alles was ist, ist vernünftig!* Язик чи наріче не потребують свого оправданя, бо їх оправдує і боронить сама природа. Нищити насильно язик, значить грішити проти природи. А кожде погрішене проти природи мстить ся самою природою.

„Російське правительство очевидно вважає вже само „малоросійское нарѣчіе“, его існуванє і розвій за щось небезпечного, шкідливого і злого, бо забороняє печатанє і читанє книжок і брошур в „малоросійскомъ нарѣчіи“ без згляду на їх зміст. Коли було-б небезпечне або зле тільки те, що печатає ся в руській мові, то сему злому змогло би правительство дуже добре зарадити своїми цензорами, котрі вже досі знали доволі тамувати розвій нашої словесности. Тай надто, коли-б се була властива причина сего заказу, то такий заказ повинен би вийти передовсім проти великоруському язикови, на котрім писані майже всі революційні книжки вимірені проти Росії. А коли-б російське правительство не вважало розвою руської словесности небезпечним і шкідливим „предѣламъ Имперіи“, то не ограничало-б руського язика тільки на красну словесність з „общерусскимъ правописаніемъ“! Відома-ж

річ, що розвій і вихованє народу можливі тільки в його рідній мові. Так очевидно, що коли розвій руської словесности шкідливий і небезпечний російському правительству, то шкідливий йому і розвій і освіта руського народу, а пожадана темнота. Може бути, що гр. Толстой, міністер просвіти хоче в сей спосіб доповнити свого діла, розпочатого клясичним вихованєм в школах, а знаного свого часу і в Австрії під назвою: „Verdummungssystem“. Коли-ж правительство вважає руський язык небезпечним для добра Росії, то не повинно забувати на наслідки сеї проскрипції. Історичні пам'ятники істнованя руського языка сягають до тисяча літ і за підмогою сего языка виріє доперва теперішній літературний язык російський. Русь-Україна засилила російську словесність не одним словом і не одним пером писарським. До російської словесности ввійшло чимало русько-українського духа, що викохав ся тою тепер небезпечною шкідливою мовою, що від тисяча літ гомоніє по широкій Руси-Україні! Так чи-ж можливе, щоб російський язык літературний був зовсім вільний від тої шкідливої і небезпечної власности руського языка, котрий тепер „воспрещается“?! Чи не годило-б ся після міністеріяльної льогіки ограничити і російську словесність тільки до офіціяльної словесности?!

„П. П. Толстой і Тимашев не признають правда самостійности руського языка, а називають його „малоросійскимъ нарѣчіємъ“, наріччєм російського языка, костею від кости російської! Коли-ж се „малоросійське наріччє“ має бути вже само про себе для „імперії“ небезпечним чи все одно революційним, а се наріччє не тільки існує на папері, але й живе в устах 15 мільонів російських „підданих“, — то тим же самим признають п. п. міністри, що після їх думки велика часть імперії яко така для себе самої шкідлива, що зерно Росії, російський народ (до котрого очевидно після розуміння міністрів належить і русько-український народ) обіймає в собі живий зарід зла революційного і деструктивного, що тим самим Росія або твір зовсім неприродний, або о стільки зле зложений, що для свого добра вимагає ампутації сего 15 мільонового рака, котрий розточує імперію своїм „малоросійскимъ нарѣчіємъ“. Задля добра імперії належало-б тоді або вставити сим 15 мільонам народу великоруські язики, а коли се неможливе, так вигубити до крихти се небезпечне плем'я! Чи-ж хотіли п. п. Толстой і Тимашев сим своїм заказом малоросійського наріччя докзати перед сьвітом, що істнованє, розвій і зрієт руської словесно-

сти незгідний з існуванєм і розвитком Росії, а існуванє і розвиток руського народу неможливий в російській імперії?!

„Ми не знаємо, чи п. п. міністри застановились над сими консеквенціями, які виходять з їх розпорядження, як не знаємо, чи взагалі застановились над наслідками такого насильного акту.

„Коли-б було узасаднене се розпорядженє російського правительства, коли-б руський язык, котрим говорить так велика часть Росії, був дійсно для Росії небезпечним і шкідливим, тоді належало-б передовсім застановитись правительству над тим, чи має така держава животність і підставу свого быту. Кожда держава може розвиватись і рости в потугу тільки з розвитком і просвітотою своїх народів. А коли до сповнення сего процесу оказує ся конечним розвиток питомого языка і питомої словесности, то розвиток російської держави не може обійтись без повного розвитку руського языка і його словесности. Забороняючи печатанє руських книжок і читанє руських творів, забороняє правительство тим самим розвиток великої части російської держави і заковує її у пута темноти і нужди.

„Намісь причинятись до цивілізаційного розвитку, за суджує правительство власну державу на смерть моральну. Заказ печатаня і читаня руських книжок і брошур ніяк не можна погодити з добром самої держави, а правительство, котре видає такі закази, грішить не тільки проти прав людскости, але передовсім проти правдивому інтересови власної держави.

„Ціле розпорядженє міністерське само собою виявляє жерело евого походження. Погрішаючи проти здорового розуму і природного складу річій, накидаючи руському языкови „общерусское правописаніє“, міністерство відкрило тим самим се жерело, з відкіля ринуть всі нещастя і кривди для нашої народности. Ми дуже добре знаємо, що такі вимисли могли зродитись тільки в головах київських донощиків à la Юзифович e tutti quanti, котрі добивають ся незаслужених почесній і грошевих користій неустанным ляканєм Росії „українським сепаратизмом“, брехливими доносимами про українських революционерів і представленєм нашої словесности і народности яко щось для Росії небезпечного. Сі люди, котрим скорше годило-б ся місце між преступниками як чиновниками Росії, завзялись разом з редакцією „Кіевлянина“ баламутити російське правительство доносимами на найповажнійших і найбільш заслужених людей на Україні і не допускають правительства до зрозуміння

правдивого значіння русько-українського діла. Їх інтерес ніяк не дасть ся погодити з правдою, бо коли-б російське правительство оцінило і зрозуміло українське діло по його поважній стороні, і скинуло зі своїх очей скла закопчені доносами кївських брехунів, тоді побачило-б живу правду: що найбільші вороги для Росії, се-ж ті донощики і крикуни на український сепаратизм.

„Скористали сі донощики з спосібности, яку подав переїзд царя через Кїв у вересню 1875 р. Цар Александер II завитав у Кїв саме під той час, коли по всій Росії гомоніли про соціялізм, про революцію, бунти і тайні заговори. Майже повсюду відбувались ревізії, допроси, увязнення.. Серед загального замішання і постраху ловили лихі люди в мутній воді свою рибу. Щоб згубити якого чоловіка, треба було тільки обвинити його о соціальну пропаганду. Щоб споганити яку справу в очах правительства, треба було тільки приліпити їй соціальну, комуністичну латку. Кївські донощики вже від довшого часу бачили, як усуває ся ґрунт під їх ногами, як стирає ся барва російського патріотизму з їх лиської шкіри. Настигала остання пора ратуватись перед... здемаскованєм. А не було лучшого способу, як окричати українське діло революційним комунізмом і соціялізмом, а щирих працівників для добра народу заденунциювати революціонерами. Діло повело ся! Кївські донощики наново зафарбували свою шкіру російським патріотизмом, а українська справа стала в очах правительства на рівні з революцією.

„Цар і правительство налякались революційного жарева і вийшов указ з 30 мая 1876 ч. 3.158. Юзефович е tutti quanti доказали, що не даром сидять у Кїві і стережуть українського сепаратизму. Ціль була осягнена..

„Ось де шукати властивого жерела новочасної руїни русько-українського слова.

„Ми не дивуємось, що в Кїві найшли ся такі люди. Так діє ся і діятиме ся всюди, де в брехливих доносів можна доробитись маєтку і чинів. Нам тільки дивно, що російське правительство, давши послух „радї нечестивих“, понехало права людскости і склонилось до такого діла, котрого прийшло би і Турції посоромитись. Ми не знаємо ві одной держави на сьвітї, де б який небудь язик яко такий був заборонений і противузаковний а печатанє і читанє яких небудь творів в певнім язичї чи нарїчю безглядно було заказане. Ще-ж менше можемо дошукатись в історїї

такої держави, де-б обивателям не можна було розвивати свого язика в власній державі. В тім згляді ніхто не заперчить Росії первенства. З жалем мусимо сконстантувати, що тепер в Росії навіть Жиди користують ся більшою свободою мисли і слова, як Русини. Се неперечно факт памятний, зарівно для нас, як і для Росії.

„Тяжкий удар задає російське правительство нашій словесности і нашому народови. Може на довго зависнуть сі желізні пута навізані живому слову живого народу руського на Україні, може на довгий час остановить ся розвій нашої словесности української, а просвіта народу, його добробит, а навіть добробит цілої Росії може чимало опізнять ся. Однакож такий стан не остоїть ся. Правда зо дна моря виринає і все на верх вийде. Нема на сьвіті такої сили, щоб знівечила праведне життя живого народу. Сьвічні люди російської громади не дадуть ся заманити київським денунціянтам. Вся осьвічена верства Росії, вся Славянщина, вся Европа стане по стороні руського народу проти правительственного насилля. Скріпленій сею моральною силою, не впаде наш народ під обухом обскурантизму і деспотизму.

„Можна зборонити печатанє книжок, але годі заказати істнованя живого язика, живого народа; годі спинити розвою того, що живе і жити хоче!

„Жие і жити-ме мимо сего заказу наше слово, наша пісня, наша дума. Потай цензурного і бумажного сьвіта українська мати, сповиваючи малого, співати-ме колибельну пісню українську; на кожній могилі, на кождім шляху згадує Українець українську думу славної бувальщини, дівоча пісня українська гомоніти-ме широко й далеко, як широка Русь-Україна, а материнська й батьківська любов все таки вилити-ме ся рідним українським словом.

„Сего буде на тепер доволі, щоб не загинула наша народність на Україні.

„Україна перебуде своє лихолітє.

„Настигла-ж пора для галицьких Русинів сповнити довг для цілої руської народности. Україна дала нам взоровірін народного розвою, положила непохибні підвалини нашої народної словесности, зберігла наше слово від заглади. Тепер має Галичина повести дальше велике і сьвяте діло народного відродженя. Сподіємось, що Галичина сповнить своє заданє! Де важіть ся про житє нашої народности, там на певно не буде між галицькими Русинами ніяких партій, ніякої незгоди: кождий Русин пійме важ-

ність теперішньої хвилі, а всі щирі люди получать свої сили до підмоги народного діла. Спільними, з'єднаними і оживленими силами здоліємо розжарити ту животність у нашій народі, яка конечна в кожній тяжкій, хоч би тільки переходовій хвилі народної неволі.

„Не забуваймо ні на хвилину, що на нас спадає вся одвічальність за долю і неволю нашого народу. Най єднають ся наші сили до правдивої і щирої просвіти нашого народу, най відживають наші писателі, що може за скоро зложили свої пера, най виростають, виробляють ся і потужнішають пові, молоді, невтомні працівники словесні. Не страхаймо ся тяжкої праці, а патріотизм наш най не кінчить ся на добрій волі і гарних словах. Від краю до краю по цілій нашій Русі най загомоніє щирій поклик до поважної, тривалої, невтомної праці. Коли доконаємо великого і тяжкого діла просвіти нашого народу, тоді розіллє ся сьвітло правди крізь найгустійші кордони на всю Русь-Україну і розсьвітить тьму неволі сьвітлом правди... Коли розведемо поважну словесну працю, коли розкриємо в нашій словесности перед сьвітом нашого народного духа, коли сею словесністю поставимо на полю цивілізаційної праці мільони нового, животного народу, тоді побачить ціла Росія, побачить і російське правительство кривду, заподіяну нашому народови нерозважним послухом ради нечестивих.

„Може троха за пізно схаменуть ся...“

Такими словами відізвала ся відразу галицька Русь. [Протест був сильний і безперечно щирій, хоча мотивоване його досить слабе й абстрактне. Надії на симпатію иньших Славян могли-б були мати якесь значінє лише в такім разі, коли-б самі Українці, а в данім разі особливо Галичани подали хоч який будь конкретний спосіб против діланя кривді заподіяній Україні. Та на жаль нічого подібного не було зроблено. Сама „Правда“ по написаню отсеї статі замовкла і чим раз більше переставала цікавити ся Україною, і сам автор сеї статі Вол. Барвінський, не вважаючи на свій шумний поклик до Галичан і на проклямовану в нім „усю одвічальність за долю й неволю нашого народа“ не переставав чим раз далі „концентрувати ся в зад“ на становище галицько-клерикально-консервативно-народовське“, що швидко довело „Правду“ до упадку та за те стало ся підвалиною „Діла“. Ні, Галицька Русь супроти безпримірної катастрофи 1876 р. не сповнила свого обовязку і на

неї в значній мірі спадає одвічальність за той довгий і важкий антракт в українському духовому і літературному життю, який настав по маєвим указі і тревав більше як 20 літ. I. Ф.]

Зі співчутєм до Українців відізвили ся часописи німецькі¹⁾, чеські²⁾, польські і ин. З польських декотрі (пр. „Gazeta Narodowa“) подали навіть довші розвідки про велику вагу того факту.³⁾

1) З німецьких згадаю найважнійший голос віденської „Neue Freie Presse“, що п. з. „Russische Nivellirungs-Politik“ подає дві дописи, з Петербурга і Квіва, де основно виказуєть ся цілий абсурд того драконського указу. „Eine solche — кінчить „Neue Freie Presse — Ausrottungs-Politik im eigenen Lande ist ein immenser Hohn auf Bildung und Kultur!“

2) З чеських згадаю пр. голос „Narodni-x Listi“-в: „Oběžnik, jenž celi proti všem spisům maloruským opatření, jehož zajisté nebude a nemůže schvalovati netoliko nižadny přítel Slovanstva vůbec, nýbrž ni žádný politik rozumny, jenž na smyšlení přátelske pro velikou řiši ruskou.“

3) Gazeta Narodowa, 1876, № 160—61, говорить в статі п. з. „Świeży zamach Moskwy na Rusinów“ між ин. таке: „W chwili, kiedy w Kongresówce od d. 13 b. m. (липня) z zaprowadzeniem moskiewskiego urzędowania w sądownictwie, Moskwa wyrugowała język polski z ostatniego dotąd przybytku urzędowego; kiedy tak gwałci jedno z głównych przyrodzonych praw człowieka i narodu, a wprowadzając przekupstwo i samowolę w sprawach sądownictwa, burzy główną materjalną podstawę społeczeństwa bez istotnego nawet trwałego dla władzy faktycznej pożytku — otrzymujemy odpis ukazu, który jeszcze więcej barbarzyńskiego gwałtu dopuszcza się na Rusinach pod berłem moskiewskim. (Тут наводить царський указ). Ukaz ten jest wcale niedwuznaczny. Zarządzono w nim wszystko, co tylko pięść, władzę faktycznie w rękę posiadająca pięść olbrzymią siłą, jak i barbarzyństwem tej władzy, zarządzić może. Tym ukazem podwójnie, bo bezpośrednio i pośrednio chcą zniweczyć objawy umysłowego życia Rusinów pod berłem moskiewskim. Bezpośrednio, bo przypuszczanie do druku utworów ruskich całkiem zrobiono zawisłem od samowoli cenzury, i to nie miejscowej, kijowskiej, charkowskiej, ale aż petersburskiej, — pośrednio zaś przez narzucenie pisowni moskiewskiej... Ukaz ten moskalofile kijowscy przygotowali gazetami swemi już przed kilkoma miesiącami, a poparło ich „Słowo“, oskarżając tutejszych tak zwanych Українців i ich pisma jako propagandę (anty)-moskiewską, a pisma te wydało głównie towarzystwo „Proświty“. Trudno zaprzeczyć, że ukaz ten zada srogi cios umysłowemu życiu Rusinów zakordonowych — ale zabójczym cios ten nie będzie. Można spalić zboże, można niedopuszczyć uprawy roli — ale roli samej nikt nie uniesie, jeżeli ta rola jest tylomilionowym narodem, o przyrodzonych cechach odrębnych. Tylko Bóg te cechy odmienić i na moskiewskie przerobić może. Moskwa musiałaby moc Bożą osiąść, aby do pięła celów, tym ukazem zamierzonych, to jest zatarcia cech narodowości

В кінці про той соромний указ заговорили й наші галицькі „русскіє“. В ч. 77 „Слова“ з 20 липня появилася із нагоди видання указу стаття, що навівши його до слова, каже дальше такє: „Такого рода распорядженіе озлобляетъ, якъ понятно, польскихъ политиковъ, въ интересѣ которыхъ есть роздробленіе Руси на самыя малыя куски, розъединеніе и отчуженіе одной части русскаго народа отъ другого различными средствами, къ якимъ причисляется тоже испорченіе языка и правописи до крайнихъ абсурдовъ (якъ н. пр. Дітські пісньні зібравъ и у ноті завивъ Л. и т. п.). Русское правительство, узнавъ въ пропагандѣ такого языка и правописанія стремленіе вредное для Руси въ народномъ и политическомъ отношеніяхъ, видѣлось принужденнымъ издати наведенное распорядженіе, и оно, по нашему мнѣнію, имѣло къ тому такое же право, якъ неоспоримо его право противодѣйствовать росширенію секты скопцовъ на Руси. Мы могли бы упрекать русское правительство лишь за то, еслибы оно принуждало къ произношенію словъ въ живомъ разговорѣ на одинъ ладъ, якъ на сѣверной, такъ и на южной Руси!“ За „Словом“ відізвала ся в такім самім дусі й „Русская Рада“ (ч. 14).

На таку заяву москвофільських органів у Галичині відповів Драгоманів у „Друзі“ ч. 16, 1876 р. п. з. Lex Jusephovicia и галицькі адвокаты ен. „Обидві ті газети, каже Драгоманів, подають от яку причину того указу: То для того, що там видавали ся малоруські книжки дивоглядною правописю, т. зв. фонетичною — от пр. такою: Дітські пісньні зібрав и (і) у ноті завив (завів) — що дуже неприємно і для руського ока і для руського уха, та язык

ruskiej, a zamienienia Rusinów z faktycznych poddanych Moskwy w rasowych Moskali. (Тут автор дуже сильно вдаряє на Великокоросів, витягаючи при тім звичну теорію Духинського). Któż zresztą zabroni Rusinom zakordonowym pisać i drukować z pominięciem cenzury, albo bez pozwolenia, władz rządowych sprowadzać dzieła czysto ruskie z zagranicy? Cios ów będzie srogim dla Rusinów chwilowo — ale zbawiennym na zawsze. Ucisk podobny potęguje ducha u uciskanych, — będzie może mniej dzieł w obiegu, ale te będą tak doniosłe, jak zakazywane niegdyś w Galicyi pisma wieszczów i polityków emigracyi z r. 1831. Obojętni zamienią się w fanatyków, ospali cudów dokazywać się podejmą. Jak wielki pożar, jak burza morska, prześladowanie narodowe czarodziejski urok wywiera. Dzieci stają się bohaterami, rozważni mężowie garną się po palmę męczeństwa i т. д. Szczerym Rusinom galicyjskim — каже під koniec „Gazeta Narodowa“ — nie potrzebujemy powiadać, że teraz pora dla nich do działania!

такий самому Малоросови тяжче зрозуміти, як великоруський“. — „Перш усього, каже дальше М. Драгоманів, і „Слово“ і „Русская Рада“ перебрехала приведеній ними примір фонетичної правониси. А далі, як таки сказать таке, що не тільки для ока, але і для уха руського неприємно, коли хто каже *dit'ski piśni* замість *ditskija piēsni*, як скаже кождий в Росії, коли йому дадуть прочитати „Дѣтскія пѣсни“. Про оправдуване указу москвофілами каже Драгоманів таке: „А наші обскуранти і холопи хай тимчасом соромлять себе таким адвокатством, яке бачимо ми „Слові“ і „Р. Раді“ і яке говорить тільки про те, як мало вони поважають самі себе і свою публику. Справді, до якої деморалізації треба дійти, щоб понанисувати те все, що вони понанисували! Або який череп треба мати, щоб не тріснути од такої льогіки, як їх льогіка!“

Що могло бути причиною видання такого драконського указу? „Декотрі нагадують, каже Драгоманів,¹⁾ книжки на українській мові, видані в замислі соціалістичної пропаганди. Але ся пропаганда ширить ся тепер на всіх мовах. Зрештою соціалістичні книжки на українській мові не видають ся в Росії, але в Австрії і Швайцарії і їх число по указі з кождим днем більшає. Той указ знищив видавництво в Росії книжок на мові українській, котрі були цілком нешкідні; ось чому то той указ подвійно дурний і показує, аж як далеко може зайти деспотизм, попиханий національним централізмом. Може бути, він також плід інтриги декотрих донощиків та завзятих адміністраторів. Ся послідня догадка здасть ся нам дуже підставною, бо указ опер ся на справозданю комісії, постановленої підчас пробування царя в Києві, в осени 1875 р., як раз тоді, коли цар казав зложити з посади одного професора університетського, котрий займав ся виключно етнографічними студіями свого краю і в тім самім часі оголосив кілька критичних уваг про чинности міністра-народної осьвіти, графа Дм. Толстого. Той олючений за своє самолюбство, пімстив ся на професорови і зробивши на нього донос цареви, зістав іменованій членом комісії української літератури. Царська комісія складала ся: з шефа жандармерії і тайної поліції, генерала Потапова, міністра внутрених діл, колись шефа жандармів, генерала Тімашева, міністра публичної осьвіти гр. Толстого і тайного совітника Юзефовича, що зрадив Костомарова. Комісія зложена з таких осіб, предкладає цареви

¹⁾ Література українська ст. 36.

розв'язати київську географічну секцію і вигнати з України, з заборону мешкати у столицях, двох членів тої секції Драгоманова і Чубинського. Так то і вона уложила той указ." Те саме сказав був Драгоманів де-що скорше в „Друзі“: „Чудна ся заборона не є ділом навіть національно-державного централізму, а просто капризом самодержавія, одуреного лакеями-урядниками і донощиками як Юзефович і найліпше може назватись lex Jusephovicia. Кождий цивілізований чоловік не може инакше дивитись на неї, як на щось дуже дике.“

На основі того указу цензурують ся українські книжки й до нині! І от тому заборонений ще до нині український переклад сьв. письма. Наслідком того в християнській державі, де сьв. письмо дозволене в сімдесяти мовах і нарічах, в тім числі в вогульськїм, вотяцькїм, зирянськїм, калмицькїм, латишськїм, ляпонськїм, осетинськїм, перськїм, естонськїм, в чотирьох нарічах татарськїх, в жидівськo-польськїм і жидівськo-німецькїм жаргоні (див. катальог Біблійного Товариства), славянськїй, двацятип'ятимільонової народ позбавлений права читати сьв. письмо в своїй рідній мові. Так само забороняеть ся друкувати всі переклади з російськїх і иньших письменників. Наслідком того переклади драм Шекспіра (Куліша), Одиссеї і Іліади Гомера (Руданськoго і Байди-Ніщинськoго), Метаморфов Овідія (Сердешного), Божественної Комедії Данта (Сивенького), драм Шіллера (Грінченка та Куліша), поезій Гайного (Лесі Українки і М. Стависького) і ин., мусіли бути друковані за границею, в Галичині. Не дозволено друкувати ніяких науково-популярних, педагогічних чи то утилітарних книжок, заборонюеть ся твори, які хоч належать до красної літератури, але їх сюжети взяті з давної минувшини України або з життя теперішної українськoї інтелігенції. Дозволяеть ся друкувати тільки оригінальну белетристику і поезію з теперішнього народнього життя. Взагалі наслідки тої lex Jusephovicia під кождим зглядом дуже сумні. Українськїй видавничий рух зараз зовсім упав, українське слово всюди замовкло. Для цензури отворило ся на ново ще ширше поле лютованія й самоволі, як дотепер. Мало хто зважив ся подати до цензури українськїй рукопис, або хто й зважив ся, то з великим страхом. Зразу майже кожду українськуну книжку цензура забороняла так, що прямо чудом видаеть ся той факт, що українськїй переклад книжки М. Горбунова „Як розпізнати ґрунт і які бувають ґрунти“ видержав цен-

зуру в Києві 16 жовтня 1876 р., отже кілька місяців по виданю указу, і не був заборонений!

Перейдім тепер до поодиноких фактів. І так, перерібку відомої пєси Молєра „Le médecin malgré lui“, яку зробила Литвинова, цензура заборонила, бо вона мов би то ображає шлюбну тайну. Відомий український композитор М. Лисенко хотів надрукувати свою оперу „Чорноморці“ і хоч лібретто ще скорше видрукувано, йому дозволено видати тільки самі ноти без слів та без заголовка! Те саме зустрінуло трохи пізнійше другого композитора Сокальського. Перша цензура дозволила йому надрукувати лібретто до опери „Тарас Бульба“, але як попрошено в неї дозволу видати ноти до опери зі словами, вона се заборонила. В кінці вже було навіть дійшло до того, що заборонено було видати збірник українських пісень під ноти по українськи(!), а тільки всі пісні мусіли бути перекладені по французьки і аж в такім одягу цензура зважила ся пустити їх у світ. Цензор немилосердно вимазував окремі українські слова, що приходили в московській повісти з українського життя, а замісь них вставляв московські (див. „Хуторну поезію“ П. Куліша). Український театр заборонено зовсім!

Так протягло ся чотири роки. В 80-тих роках цензурний гнет дещо лекшає,¹⁾ бо сенатор Половцев, що ревізував тоді київську й чернігівську губернію, мав трохи ліберальнійші погляди на українське письменство. Одначе та полекша була дуже мінімальна. Що воно дійсно так, вказує хоч би факт, що в 1880 р. спалено український переклад книги Йова, а міністер внутрішніх справ гр. Н. Ігнатєв розіслав у 1881 р. до всіх губернаторів ось який тайний обіжник:

Циркуляръ по Министерству Внутреннихъ Дѣлъ 1881 г.

„Въ 1876 г. съ Высочайшаго соизволенія были установлены ограничительныя правила относительно употребленія малороссійскаго нарѣчія. Правила эти сообщенныя Господамъ Начальникамъ Губерній циркуляромъ отъ 26 іюня 1876 г. за № 357 заключаютъ въ себѣ три слѣдующія постановленія:

¹⁾ В тій епосі Льоріс-Мелікова цензура лекшає в цілій російській імпері. Найбільше відчув се видавничий російський рух у столицях, бо по провінці вело ся по давньому. Від лютого 1880 р. до марта 1881 р. ні один орган у Росіі не був завішений.

(Тут наводить ся царський указ з 1876 р.)

„Нынѣ Государь Императоръ Высочайше повелѣть соизволилъ :

1) Пунктъ 2-ый правилъ дополнить поясненіемъ, что къ числу изданій, которыя дозволяется печатать на малороссійскомъ нарѣчій, прибавляются словари, подъ условіемъ печатанія ихъ съ соблюденіемъ общерускаго правописанія или правописанія, употреблявшаго ся въ Малороссіи не позже XVIII вѣка ;

2) Пунктъ 3-ій разъяснить въ томъ смыслѣ, что драматическія пьесы, сцены и куплеты на малороссійскомъ нарѣчій, дозволенные къ представленію въ прежнее время драматическою цензурою, а равно и тѣ, которыя зновъ будутъ дозволены Главнымъ Управленіемъ по дѣламъ печати, могутъ быть исполняемы на сценѣ съ особаго каждый разъ разрѣшенія Генераль-Губернаторовъ, а въ мѣстностяхъ не подчиненныхъ Генераль-Губернаторамъ, съ разрѣшенія Губернаторовъ, и что разрѣшеніе печатанія на малороссійскомъ нарѣчій текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ, при условіи общепринятаго русскаго правописанія, предоставляется Главному Управленію по дѣламъ печати, и

3) Совершенно воспретить устройство спеціально малорусскихъ театровъ и формированіе труппъ для исполненія пьесъ и сценъ исключительно на малороссійскомъ нарѣчій.“

Отже дозволено ще друкувати по українськи словарі, одначе під умовою, що буде задержане „общерусское правописаніе“, або таке, яке уживало ся на Україні не пізнійше, як у XVIII віці! Дозволено заборонені в 1876 р. українські драматичні вистави і концерти, але при кожій такій виставі чи концерті мусить бути рівнорядно з українською пєсою чи піснею ще й російська, отже утраквізм! До того на таку виставу треба було кождей раз брати дозвіл генерал-губернатора. Всьо иньше лишало ся по давному.

Від 1880-тих років починаєть ся на Україні трохи живійший літературний рух. До Росії позволено посилати дві-три українські часописи з Галичини, цензура пропустила декілька популярно-научкових книжочок, навіть декілька українських перекладів, що досі було абсолютно заборонене! Ось що каже про ті часи др. Ів.

Франко в біографії пок. М. Старицького¹⁾): „Указ з 1876 р. заборонив українські переклади з чужих мов. Се було наче вимірене прямо проти Старицького, який тоді дав уже пізнати себе як талановитий перекладач Некрасова, Лермонтова, Крилова, Андерзена та сербського народнього епоса! Але Старицький не зложив оружа, навпаки, своїм прикладом показав нестійність та фіктивність того варварського указу і дав землякам доказ, що при відповідних заходах той указ не в одній точці можна обійти, попросту знехтувати. І так він 1881 р. допомагає Кониському видати першу після указу українську літературну збірку „Луна“ і видає свою власну збірку „З давнього зшитку“, де на перекір указови поміщено головно переклади поезій Байрона, Гайного, Міцкевича, Сирокомлі та сербських пісень. В 1882 р. він видає окремою книжкою свій переклад Шекспірового „Гамлета“, а в 1883 р. другий том „З давнього зшитку“, де знов найбільше місця займають переклади на українську мову і то — *horrendum!* — із російських поетів.“ Одначе, щоб хто не подумав, що цензура в тих часах справді була така дуже „ліберальна“, що пропустила такі єретичні — по указу — річи, скажу дещо цікавого, що розяснить по часті загадку, а zarazом буде вірною характеристикою російського чиновництва. „Вам в Галичині — каже пані Людмила Старицька-Черняхівська²⁾ — трудно заблагнути навіть, скільки то треба ужити заходів, аби видати яку небудь найменшу українську книжку. Треба вперше переправити ся через найстрашнійший поріг-Ненаситець — цензуру. На той час після заборони 76 року поріг цей був страшенно неприступний і не можна було-б жадній українській книжці виплисти в ширше море людскости, коли-б... коли-б не лоцмани, які, як відомо, вміють проводити байдаки і через Ненаситець. Ці лоцмани у нас — гроші! І слава Богу, що єсть хоч такі лоцмани, а то не можна було-б уже нічого і вдіяти... Був такий собі в Києві цензор — назва не має нічого до річи — коли хто хотів, аби книжка його була дозволена, то йому треба було замість закладки покласти у свій зшиток сторубльовий папірець — і справа кінчила ся обопільним задоволенням.“

¹⁾ Літ.-Наук. Вістник, Т. XIX, ст. 17.

²⁾ Літ.-Наук. Вістник, 1902, VI, Михайло П. Старицький.

Одначе навіть такий „вільнодумний напрям“ цензури не трівав довго. Вже 1883 р. почала вона знов лютувати. Кулішеви заборонено друкувати переклади Шекспірових драм, які з тої причини пролежали в рукописах майже двадцять років і аж недавно вийшли в Галичині. Петрови Ніщинському заборонено друкувати український переклад Гомерової „Одиссеї“, не зважаючи на те, що цензурний закон для перекладів клясичних творів не вимагає попередньої цензури. Коли-ж той переклад видано в Галичині, а видавці післали відтак зі Львова один надрукований примірник до цензури з проською, пустити книжку на російську Україну, то її цензура завернула назад, навіть нерозрізану! Белетристичні твори з життя української інтелігенції, як уже згадано, безумовно забороняють ся. Коли М. Кропивницький подав до цензури свої драматичні твори, то йому заборонили одну пєсу за те, що інтелігенти балакають по українськи. „Нема української інтелігенції, нема інтелігентних людей, що балакають по українськи, і тільки такий сепаратист, як Кропивницький, може се вигадувати!“ — сказав цензор забороняючи твір.¹⁾ Один автор подав до цензури збірки дитячих оповідань по українськи, де, розумієть ся, героями виступали діти. „Главное Управление по дѣламъ печати“ заборонило ту збірку, зробивши таку дописку для місцевого цензора: „Написано, очевидно, для дѣтей; но они должны учить ся по русски: воспретить!“²⁾ Тут треба зазначити, що, відповідно до указу з 1876 р., коли український рукопис пішлеть ся до цензури, то цензор переглянувши його посилає ще зі своїми увагами до Петербурга в „Главное Упр. по дѣламъ печати.“ Коли й там обнюхають твір зі всіх боків і переконують ся, що він нічим не грізний для імперії Романових, тоді вертаєть ся рукопис назад місцевому цензорови, а той підписує дозвіл. На всьо то, коли виконуєть ся точно й без проволоки, треба 4—8 місяців часу, одначе часто було таке, що місцева цензура пустить якийсь твір, а „Главное Управление“ його заборонить. Заборонивши рукопис, цензура переважно навіть не повідомляє про те автора, а коли поданий твір дещо свобіднійший, то його прямо з цензури передаєть ся жандармам.

Коли післано до цензури граматику української мови, написану по московськи, то ту граматику вона заборонила. Коли-ж

¹⁾ Нарід в неволі, ст. 31. ²⁾ Ibid.

запитали, за що? — то компетентна особа відповіла отверто: „І які бо ви наївні люди! Хочуть, щоб їм дозволено друкувати граматику тої мови, що мусить не істнїти! Цензор забороняє не те, що забороняє закон, бо такого йому ніхто й не важив би ся подати, а дозволяє не те, що дозволяє закон, бо всьо, що йому подасть ся, закон дозволяє, але те, що його адміністративному розумови забганеть ся заборонити або дозволити.“¹⁾ З того виходило таке, що одна й та сама цензура одного року дозволяла якусь книжку, другого року вже її забороняла. Кілька примірів скажуть самі за себе. У „Южнорусскихъ народныхъ сказкахъ“ І. Рудченка 1869 р. надруковано народну казку „Відний вовк“. Розуміть ся, в ній нецензурного не було нічого. І справді, вона ще раз виходить у Харкові в 1885 р. окремою книжочкою, але вже в 1889 р. цензор вичеркує се невинне народне оповіданє зі збірничка „Казки та оповідання“, виданого 1890 р. в Київі. В тїм самім збірнику Рудченка є казка: „Яйце райце“. Як зовсім легальну її дозволено передрукувати в київськїм збірнику „Дїтські пісні, казки й загадки“ в 1876 р.; одначе 1888 р. та казочка вже видалась небезпечною для російської імперії, і цензор заборонив її. За те в 1891 р. вона мабуть уже стратила свою небезпечну вдачу і з цензурного дозволу її знов видрукувано в Київі. В книжочці В. Чайченка „Під сїльською стріхою“ (Київ, 1886 р.) надруковано оповіданя „Екзамен“, „Без хлїба“, „Сестриця Галя“ — а в альманасї „Складка“ (Харків, 1887 р.) його оповіданє „Одна, зовсім одна“. В 1886 р. д. Чайченко післав до цензури збірник своїх оповідань, а між ними були й ті три, висше згадані. Цензура вибрала з загального числа девятьох оповідань тїльки два зі середини рукопису і дозволила їх, а всьо иньше, між тим і ті три вже друковані оповіданя, заборонила. Але в 1887 р. вона вже дозволила до друку оповіданє „Одна, зовсім одна“, в 1888 р. оповіданє „Без хлїба“, а в 1889 р. „Сестриця Галя“. Та в 1888 р. вона знов не дозволила оповіданє „Одна, зовсім одна“, а так само не дозволила його ще і 1891 р.

Ще гірше було з українським драматичним письменством. „Як звісно — пише Людм. Старицька-Черняхівська²⁾ — від 1876 р.

¹⁾ Таке практикувало ся тоді не тїльки з одним українським книжкам; були випадки, де провінційльна цензура забороняла прості передруки з урядового „Правительственнаго Вѣстника“!

²⁾ Літ.-Наук, Вістник. Мих. П. Старицький, 1902, VI, ст. 136.

аж до останніх часів (років зо три помічають ся деякі полегкості з боку цензури) цензура заборонювала майже всі речі для сцени (найгірші часи випали між 80 і 90 роками) так, що тільки випадково пропускала деякі пьеси“. Коли Бораковський задумав видати свої драматичні твори і післав їх до київського цензора, то той, протримавши рукопис цілий рік, пропустив тільки 4 жарты, а між иньшим заборонив драму „Як долі не має, то й щастє минає“. Але відтак у 1886 р. зовсім уже ніщо не перепиняло катеринославського віце-губернатора, що був заравом цензором, дозволити ту драму. Опісля післав Бораковський в одеську цензуру десять драматичних творів і просив, щоб та дозволила видати їх у двох томах, а рівночасно „Марусю Чурай“ післав до київської цензури. Ждав півтора року і обі цензури згодили ся на друкованє всіх творів, але „Главное Управление по дѣламъ печати“ пустило тільки одну драму „Як долі не має і т. д.“, хоч в 1885 р. те саме „Главное Упр.“ її заборонило. Але саме тоді не дозволено друкувати жартів, що були вже видрукувані в Києві в 1886 р.

(Конець буде).

Іван Кривецький.

Три з'їзди.

(До найновітшої історії соціальної демократії).

III.

„Після розпучливої боротьби 1871—1881 років, в якій вигинула ціла генерація, перенята ідеалами свободи й соціалізму, вишло вправді в Росії і за границею багато тайних видань, але вони під прапором соціалізму поручали реформи, взяті з соціально-демократичних програм. Стиль тих видань був той сам, що в попередніх часах, тільки зникли з них принципи свободного соціалізму і революційної акції. Більше як 20 років висловлювались тільки ті умірковані жаданя. А коли якась нова генерація під впливом оплаканих економічних відносин і політики гнету російського правительства хотіла на ново підняти боротьбу за суспільне й економічне визволене російського народа, то передовсім треба було конче скинути провідництво часткових реформаторів і уміркованих соціальних демократів. Коли почали ся звісні великі демонстрації в Москві, Петербурзі, Києві, Одесі, Ростові, Тифлісі і т. д., можна було ясно завважити розрив у соціальній демократії. Коли Карпович і Балмашев застрілили двох зненавиджених реакційних міністрів, — що потягнуло за собою цілий ряд замахів на репрезентантів влади і зненавиджених дідичів, — соціальна демократія в імени „наукового“, марксівського соціалізму осудила ті поступки, нападаючи на російських революціонерів способом, гідним реакційної, а не соціалістичної партії. Се змусило радикальні елементи (автор має на думці соціалістів-революціонерів) виступити отверто против нападів уміркованих, одначе й вони застрягли на жаль теоретично в соціально-демократичній програмі державних

реформ і, здається, досі не в силі викликати великого руху з перед 20-х років. А коли той рух міг похвалити ся таким великим числом переконаних людей обох полів, то се тому, бо ціла їхня генерація була одушевлена ідеалом соціального, політичного і морального відродження. Від самого початку виписав був той рух на своїм прапорі кличі: земля повинна бути спільною власністю тих, що її обробляють; фабрики і варстаті — спільною власністю робітників; знесене держави, а на її місці федерація свободних громад промислових і аграрних робітників.“ В наших часах отсі пориваючі кличі усунено, а на їх місце поставлено 8-годинний робучий день і т. п. постулати з програми німецької соціальної демократії.“ — Так характеризує російський революційний рух останніх років звісний уже читачам ЛНВ д. В. Черкезов.

По інтензивній боротьбі терористів, яка скінчила ся убійством царя Олександра II членами „Народної Волі“, запанувала в Росії реакція. Російські емігранти підпали тимчасом під вплив німецької соціально-демократичної науки (прим. Г. Плеханов уважаєть ся одним із найліпших теоретиків марксієвської ортодоксії). А жите йшло своєю дорогою і в 90-их роках ми бачимо в Росії масові виступи народа, як страйки, демонстрації і т. д., але тими виступами руководила вже соціально-демократична ідеологія, ширена в виданнях заграничних російських соціально-демократичних груп. Як у теорії, так і в практичній діяльності сей новий рух у Росії не був і не єть досі одноцільний. За границею потворило ся велике число російських соціально-демократичних, а далі інших соціалістичних та революційних груп, які дуже часто воюють із собою в своїй пресі просто на ножі, стараючи ся рівночасно захопити під свій вплив як найбільший терен у Росії.

Перед кількома роками кілька соціально-демократичних груп великоруської народности і жидівська соціально-демократична партія „Бунд“ старали ся усунути сю аномалію і утворити одноцільну російську соціально-демократичну партію, одначе по в'їзді отся одноцільність розбила ся. В 1902 р. за ініціативою Бунда і Петербурського комітету зібрала ся знов конференція деяких соціально-демократичних організацій, на якій вибрано організаційний комітет із репрезентантів трьох організацій: Іскри, Бунда і Союза південних комітетів та організацій. Коли сей комітет не проявляв ніякої діяльности, — багато організацій не знало навіть про його істнованє, — Петербурський комітет узяв на себе іні-

цятиву утворення нового організаційного комітету і в тій цілі скликано нараду, на якій явилися репрезентанти Петербурського комітету, Іскри, групи „Южный Рабочий“, Київського комітету і „Съвернаго Союза“. На нараді рішено утворити організаційний комітет із репрезентантів тих організацій, які ввійшли були в склад орг. комітету на конференції 1902 р., і доповнити його через кооптацію. Власне сей новий організаційний комітет заняв ся скликанням другого з'їзду „російської соціально-демократичної робітницької партії“, про який хочемо говорити в отсій статі.

В сьому з'їзді взяло участь 54 людей: 42 делегати, що мали загалом 51 голосів, і 12 осіб з дорадним голосом. Делегатів вислали отєї організації: комітети Уфи, Саратова, Москви, Петербурга, Києва, Харкова, Єкатеринослава, Одеси, Криму, Николаєва, Ростова, Баку, Тифліса, Батума, Тули і Твери; союзи — Сибірський, Съверный і Горнозаводській (Бахмут, Луганск і п.), група „Южный Рабочий“, Бунд, „Союзъ Русскихъ Соціалдемократовъ за границей“, „Заграничная Лига Русской Революціонной Соціалдемократіи“, „Искра“ (організація, що видає газету „Искра“, орган партії) і „Группа Освобождения Труда“.

Вже зі складу з'їзду видно, що се був властиво з'їзд великоруської, а не російської соціально-демократичної партії, бо крім великоруських і жидівських соціальних демократів (які були змушені на з'їзді заявити, що виступають із партії) не брали в ній участі соціальні демократи жадної иньшої з народностей, що заселяють Росію, так що партія, називаючи себе російською, або не розуміє сього терміну, або навмисно ідентифікує понятє державности (російської) з понятєм народности (великоруської — „русскій“), узурпуючи собі право репрезентувати пролетаріят усіх народностей, що заселяють Росію.

Найважнішими справами з'їзду були: справа Бунда і прийняте партійної програми та організаційного статута, і про ті дві справи ми поговоримо докладніше.

Найсильнішою між соціально-демократичними організаціями в Росії являєть ся жидівська соціально-демократична партія „Бунд“ („Allgemeiner Jüdischer Arbeiter-Bund in Lithauen, Polen und Russland“ — „Всеобщій Еврейській Рабочій Союзъ въ Литвѣ, Польшѣ и Россіи“), zaloжена в 1897 р. Зачавши свою роботу між жидівським пролетаріятом у Литві і розширяючи її на російську

Польщу, — найбільше Жидів у Росії живе в литовських, польських і українських правобічних землях, — стрітився Бунд найперше з рішучою опозицією польської соціалістичної партії (P. P. S.). На першому місці мінімальної програми P. P. S. поставлено відбудоване Польщі, і P. P. S. відмовляє всякій соціалістичній партії, яка не признає цього постулату, права працювати на терені будучої Польщі. Бунд став перед альтернативою: або переіменити ся в жидівську секцію P. P. S. і попри соціалізм впоювати в жидівський пролетаріат також польський патріотизм, або рішити ся на боротьбу з P. P. S. за право працювати без її дозволу між жидівським пролетаріатом. Бунд вибрав боротьбу, яка вела ся дуже завзято. На адресу Бунда посипались закиди, що се жидівські націоналісти, що витворюють націю в нації, що роблячи границю між польським і жидівським пролетаріатом, стоять на тім самім становищі, що й антисеміти, що одинока розв'язка жидівського питання: стати Жидам вірними синами Польщі, того краю, де живуть, і того народу, серед якого живуть, прийняти польську культуру і т. д. і т. д. P. P. S., щоб паралізувати діяльність Бунда, почала навіть видавництво жаргонової агітаційної літератури. Було се свого рода питання влади, Machtfrage: P. P. S. дозволяла на жидівську секцію і жидівські видання для практичних цілей, але за те хотіла мати весь рух у своїх руках. З тої боротьби Бунд вийшов побідно на цілій лінії і хоч P. P. S. офіційно не помирила ся з ним, то мусить мирити ся з фактом, що Бунд, а не вона, є соціально-демократичною організацією жидівського пролетаріату в литовських і польських землях.

З часом Бунд почав розширяти рамки своєї діяльності, організуючи також жидівський пролетаріат „на югъ“, т. є. в полудневій Росії (в корінній Росії, а також в областях, здобутих на сході і півночі, як Кавказ, Сибір, Жидам зовсім не вільно поселяти ся, хиба що кого зашлють у Сибір за кару...). Українські соціалістичні організації ще дуже молоді і слабкі, і хоч „югъ“, се Україна, то по промислових центрах маємо тут „руські“ соціалістичні організації. Наткнувши ся на них, Бунд почав на ново переживати історію з P. P. S. Доки Бунд працював у Литві й Польщі, доти „руські“ соціальні демократи мали для нього тільки слова похвали і признання, а осуджували шовінізм P. P. S.; але коли той сам Бунд почав організувати жидівський пролетаріат у тих околицях, де були „руські“ організації, посипали ся з боку „руських“ со-

діяльних демократів на його адресу менше більше ті самі закиди, якими воювала Р. Р. С. І хоча Бунд від першого з'їзду входив у склад „російської соціально-демократичної робітницької партії“, справа що-раз більше заострювала ся, так що треба було в програмі нарад другого з'їзду поставити окрему точку про місце Бунда в партії.

На своїх з'їздах Бунд прийняв для відносин між соціально-демократичними партіями поодиноких народностей у Росії федеративний устрій, аналогічний до того, який існує в Австрії, але йому відповіли, що федерація в Австрії, се *malum necessarium*, без якого в Росії „на щастє“ можна обійти ся. В резолюції, ухваленій по довгій і пристрасній дискусії всіма голосами против 5 Бундівських, сказано, що „з'їзд рішає, що Бунд займає в єдиній російській соціально-демократичній робітницькій партії становище автономічної складової частини, а границі її автономії мають бути означені при виробленю загально-партійної устави“.

Як із дискусії, так і з резолюції видно, що „русскі“ соціальні демократи хотіли би Бунд зовсім знести. Бунд має рацію існування тільки як організація жидівських робітників, що входить у федераційну спілку з робітниками иньших націй; Бунд, як автономічна частина партії, тратить ту рацію існування. Відповідно до прийнятої партійної устави „всі організації, що входять у склад партії, автономічні в тих справах, що торкають ся спеціально і виключно того круга партійної діяльності, для якого ті організації утворені.“ Таким чином рацію існування мають поодинокі жидівські комітети в тих місцевостях, де жидівське населенє таке численне, що ті комітети являють ся для партійної діяльності конечними. Але Бунд як організація жидівських робітників стає зовсім зайвим, бо ті поодинокі льокальні жидівські комітети не можуть стояти в звязку з собою, а Бунд є власне виразом такого звязку, бо поодинокі партійні організації по уставі можуть лучити ся тільки в областні („районныя“), а не в національні організації. Не хотючи прикладати рук до своєї власної смерти, Бунд устами своїх делегатів заявив, що виступає з партії. Таким чином в російській партії лишили ся тільки самі „русскіє“.

З принципіального погляду Бунд безперечно має рацію. Просто дивно, як партія, що в своїй програмі домагаєть ся від буду-чої російської конституції забезпеченя „права на самоопредѣленіє

за всіма націями, входящими в составъ государства“, не хоче признати того права націям, що входять у склад партії. Можливий вправді закид, що Жида — не нація, але на нашу думку се питання треба лишити до порішення самим Жидам, а далше житю, і се просто сором, коли партія, що бореться за свободу всіх, супротив Жидів грає ролю обрусителів.

Мимоходом завважимо, що ту саму історію, як в Р. Р. S. і в „російською“ соціальною демократією, пережили жидівські соціалні демократи також у Галичині. Вони також хотіли утворити окрему соціально-демократичну організацію побіч польської та української, але стрітилися з такою рішучою опозицією Поляків римо-католицького та жидівського віроісповідання, що мусіли залишити сю думку. Одним словом, для жидівського пролетаріату дає соціална демократія тільки один вихід: вілляти ся культурно з Поляками, з Москалями і т. д. і т. д. — все буцім то для тіснійшого з'єдинення жидівського пролетаріата з пролетаріатом иньших націй, для успішнійшого поборювання антисемітизму і т. п. Значить ся: щоб зник антисемітизм, треба, аби зникли Жида, — рецепта, на яку не треба було Жидам аж соціальної демократії. бо ту саму рецепту подавано їм від давна в формі прийняття християнської віри і культурної асіміляції з націями, серед яких живуть. Певна річ, що Жида, не живучи майже віде компактною масою, мають найбільше давих до асіміляції, але нехай ту асіміляцію витворює жите, а не насильство. Коли впадуть релігійні пересуди, коли втихне національна ворожнеча, тоді само жите почне асімілювати національні одиниці і групи, розкинені серед компактної маси иньшої народности. Таку асіміляцію видимо вже тепер в Америці. Полягає вона не тільки на присвоєню язика чи культури, але також на змішаню крови, і се дуже важний чинник в асіміляції. Але, повтаряємо, се асіміляція будучности, до якої ніхто не має права нікого змушувати, а така асіміляція, яку предкладають Жидам тепер, се просте насильство, против якого бунтується всяка свободна думка.

Історія з Бундом повторить ся в Росії ще нераз. Адже вся кампанія „русских“ соціалних демократів против нього йде ізза „юга“, а ніхто з них не подумав навіть, що „юг“, се Україна, що там місце українським організаціям. За кілька літ, коли українська соціална демократія, з'організована тепер в „Революційну українську партію“ (Р. У. П.), зросте в силу, повторить ся та сама кампанія против неї; те саме мусить повторити ся з соціально-

демократичними організаціями інших народностей, що заселяють Росію. Свобідна Росія не можлива инакше, як тільки в формі федерації свободних народів, а так само неможлива инакше російська соціально демократія, як тільки в формі федерації національних соціально-демократичних організацій. З того, що в Росії „русска“ нація державна, не впливає зовсім, що й „русска“ соціально демократія мусить бути свого рода державною, а всі інші національні соціально-демократичні організації мусять зникнути як такі, і тільки для „фактичних“ потреб можна творити в поодиноких місцевостях локальні секції. Се-ж ніщо инше, як теперішнє російське самодержавє, тільки ще тим гірше, що прибранє в фрази про свободу і братерство.

Про програму, прийняту на з'їзді, не будемо широко розводити ся. Вона нічим не різнить ся від програм західно-європейських соціально-демократичних партій. Загальна часть програми викладає принципи соціалізму і його кінцеву ціль, а в так званій мінімальній части партія кладе собі за найблизшу політичну задачу знесенє царського самодержавя і заведеня демократичної республіки на тих менше більше основах, на яких опирають ся існуючі вже республіки швайцарська, французька, американська. Від тої республіки домагаєть ся партія охорони праці в формі робітничького законодавства, а крім того кладе кілька постулатів „в цілі усуненя останків кріпосного ладу, який важким гнетом налягає безпосередно на селян“. Що-до дальшої долі селянства, то партія стоїть на становищі Кавтського, що селянство пролетаризуєть ся, і тому не кладе окремої аграрної програми.

Для нас спеціально можуть бути цікавими ті точки програми, де говорить ся про національну справу, проте наводимо їх дословно:

„7. Знесенє станів і повна рівноправність усіх горожан незалежно від пола, релігії, раси і національности;

8. Право населеня діставати образование на рідній мові, забезпечене заложєнєм на кошти держави і автономічних органів потрібних для сього шкіл; право кожного горожанина говорити рідною мовою на зборах; введєне рідної мови на рівні з державною(!) ві всіх локальних публичних і державних інституціях;

9. Право всіх націй, що входять у склад держави, рішати самим про себе („самоопредѣленіє“ — „Selbstbestimmungsrecht“).“

Отже російські соціальні демократи не припускають, що котрійсь нації може захотіти ся зовсім відділити ся від російської держави, бо „самоопредѣленіє“, се тільки національна автономія в границях російської держави.

Організація „російської“ соціальної демократії, ухвалена на з'їзді, централістична і деспотична non plus ultra, так що Центральний комітет по Zwischenruf-у Леніна, автора організаційного статута, — „кулакъ вездѣсуцій“. Загалом на цілій партійній організації відбив ся сильно деспотизм російського правительства.

В дискусії над програмою треба підчеркнути погляд Плеханова, що не можна заявляти ся категорично за загальним виборчим правом, бо „революційний пролетаріят міг би обмежити політичні права висших клас, подібно як висші класи обмежували його політичні права“; так само не можна категорично означувати каденції парламенту, бо „коли-б народ у пориві революційного ентузіазму вибрав дуже добрий парламент, то ми повинні старати ся зробити його довгим парламентом; коли-ж вибори показали ся невдатними, то нам треба би старати ся розігнати його не за два роки, а коли можна, то й за два тижні“.

Плеханов, як уже згадано, один із найвизначніших теоретиків марксієвської ортодоксії і його слова мусять мати спеціальне значінє. Доси ми чули, що соціальна демократія бореть ся, аби знести класові ріжницї, аби унеможливити насильство чоловіка над чоловіком і визиск чоловіка чоловіком, — аж тут нараз теоретик такої міри заявляє, що вся боротьба йде на те, аби пролетаріят міг робити з буржуазією те, що тепер виробляє буржуазія з пролетаріятом. Се-ж уже нічим не ріжнить ся від правління орієнтальних деспотів!...

Правда, на думку соціалістів усі теперішні конституції і загалом усі закони в теперішнім, капіталістичнім устрою не щониньше, як тільки насильство сильнішого над слабшим, і тому коначна соціальна революція, яка через знесенє приватної власности і держави унеможливить визиск і неволенє людей людьми. Але задача соціальної революції, се власне унеможливленє визиску і неволеня, а не перенесенє власти з одної части людей на другу, переміна роль у суспільнім житю, щось відповідно до максимуми „остатні будуть першими, а перші остатніми“. І соціальна революція не обійдеть ся без насильства, але проклямувати насильство

як основний принцип у суспільнім життю, се значить оправдувати все те, що доси виробляла з людськістю мала горстка сильних світа сього!...

Характеристична також промова Плеханова після прийняття програми, а власне отсе місце: „Члени нашої партії обов'язані признавати її програму. Се, розуміється, не значить, що раз прийнята програма не може бути критикована. Ми признавали, признаємо і будемо признавати свободу критики. Але хто хоче остати членом партії, мусить і в своїй критиці оставати ся на основі програми.“ В організаційнім статуті сказано також, що членом партії вважається той, хто „приймає її програму“. Мимо Плеханівської „свободи критики“ ясна річ, що тут ніяка критика неможлива, бо „кулак вездісущій“ зараз порішить: „Ти не член партії, коли не признаєш програми; а не признаєш її, коли її критикуєш“. Чей же досить, коли хто признає основні принципи, на яких опирається програма, адже-ж програма — не сьв. письмо! А так критерієм, що вільно критикувати, а що ні, лишиться ся хіба таки сам Плеханов...

Загалом беручи, другий з'їзд „російської“ соціальної демократії не принесе мабуть великих користей російському пролетаріатови. Ухвалено вправді програму і організацію, але за те викинено з партії Бунд, а також зачинено двері до партії соціально демократичним організаціям иньших народностей Росії, бо мабуть жадна з них не схоче скінчити самовбійством. Що більше, не доведено навіть до злуки всіх великоруських соціально-демократичних організацій, бо ціла партія, се властиво Плеханов зі своєю „Искрою“ і своїми найближчими прихильниками. Много соціально-демократичних груп, як „Свобода“, „Борьба“, „Жизнь“ і т. д. не допущено на з'їзд для вироблення спільної програми, а з'їзд полишив їм тільки самовбійство і вступленє під команду Плеханова, відмовляючи їм у противнім разі права вважати себе російськими соціально-демократичними організаціями. Таким чином „російська соціально-демократична робітницька партія“ не тільки що не має в'якого права звати себе російською, але не має навіть повного права звати себе „русскою“, бо не заступлені в ній усі існуючі великоруські соціально-демократичні організації.¹⁾ Та сей

¹⁾ По з'їзді розійшли ся навіть Плеханов і Ленін, котрий мусів виступити з редакції „Искры“. — М. Л.

з'їзд — не пітія російської соціальної демократії, і ми певні, що швидше чи пізнійше пролетаріят Росії мусить признати федерацію, яко єдину форму спільної організації національних груп.

IV.

З усього доси сказаного видно, що соціальна демократія, се сила, з якою кожда суспільність що-раз більше мусить-ме числити ся. Се не робота кількох „неспокійних духів“, ані „жидівська інтрига“, але прояв суспільного життя, фаза в історії розвитку людськості, факт, із яким мусять погодити ся навіть ті, на чю думку „соціалізм не відповідає нашій народній вдачі і не дасть ся пересадити на нашу народню ниву“... В сучаснім робітницькім руху, який опираєть ся на теорії соціалізму, маємо два головні напрями: соціально-демократичний і комуністично-анархістичний; усі иньші посередні напрями зближують ся або до одного або до другого. Те, що соціальні демократи вважають „науковим соціалізмом“, соціалізм Маркса й Енгельса, се de facto тільки теоретичне узасадненє соціалдемократизму, один розділ із великої книги соціалістичної науки, яка зачала ся ще в XVIII століттю, а яка нескінчена ще й доси і доти не скінчить ся, доки мучити-муть людськість ті питання, якими вона займаєть ся.

Соціалізм, се наука про такий суспільний устрій, який опираєть ся на отсих економічних, соціальних і етичних принципах: 1) економічна рівність між людьми без різниці пола, віку і національності; 2) знищенє визиску чоловіка чоловіком, суспільністю, державою; 3) спільна власність землі зі всіми її богатствами, всіх будинків, фабрик, варстатів і всіх способів до праці; 4) публичне вихованє підростаючих поколінь і рівноправне свободне житє для слабих, хорих і старих; 5) рівність полів, віку і національностей в уживаню всіх продукційних, наукових і артистичних публичних інституцій; рівна участь кожного, хто лиш захоче, в публичних справах, як місцевих, так і загальних¹⁾.

Обговорюючи поодинокі справи, ми старали ся вказувати, в чім соціальна демократія відступає від сих основних принципів, чи то в програмі, чи в тактиці, яка по теорії соціалізму по-

¹⁾ В. Черкезов, Доктрины Марксизма. Выпускъ первый. Женева, 1904. Стор. 3—4.

винна бути революційна, непримирима супротив теперішнього устрою та його інституцій. Подрібно в се входить тут годі, замітимо лише, що — очевидно на нашу думку — соціалізм консеквентно *disque ad finem* проводить напрям комуністично-анархістичний, коли соціальна демократія в багатьох улягла впливам теперішнього капіталістичного устрою, а в своїй науковій будові задержує багато сучасних елементів, як приватну власність консумційних предметів, державну власть, наємну працю і т. д.

Таким чином соціальна демократія не буде тою силою, яка принесе людськості повне визволенє з пут теперішнього устрою, але все таки єсть вона в процесі того визволеня дуже важним чинником, чинником, який уже тепер декуди грає першорядну роль в публичнім життю. Історія не вертаєть ся в зад і побідного походу соціальної-демократії не здержить буржуазія, так само, як соціальна демократія ніякими догмами не здержить побідного походу свобідного розвитку соціалізму. Впадуть людські авторітети, впадуть партії, та побідити мусить ідея, що несе людям правду, несе визволенє, несе добробут і свободу, несе щастє і любов, ідея, що перемінить долину плачу і терпінь у соняшну країну щастя для всіх дітей матері-землі.

М. Лозинський.

Шевченко і Єремія.

Звісний наш письменник др. В. Щурат виголосив д. 12 мая у Відні на вечерницях уладжених віденськими руськими товариствами „Кружок земляків“, „Родина“ і „Січ“ на честь Шевченка промову, яку наші газети поспішили вихвалити як „бісер реторики“. Розумієть ся, читаючи опис того вечерка і опис величезного ентузіазму, з яким була принята промова д-ра Щурата, ми й собі-ж радували ся по тихо, що все-ж таки знайшов ся талановитий бесідник, який „віщим словом“ зумів піддержати духа й розігріти серця віденських земляків. На лихо нашу радість вопсував сам др. Щурат чи може якийсь не в міру услужний його приятель, поквапивши ся опублікувати в „Руслані“ в повнім тексті його „бісер реторики“. Сей бісер робить просто сумне вражінє і заставляє жалувати здібностей і енергії д-ра Щурата, який не лише виступає перед публікою з таким набором пустих слів, але не вважає негідним своєї репутації віддавати їх до друку. Як мало серйозности було в промові д-ра Щурата, доказує хоч би те, що звісний Шевченків „Заповіт“, писаний у петербурській тюрмі в 1847 році, видає за твір „передсмертної хвилі“ поета. Та ще менше серйозности виявляє головна ідейна основа промови. „Називали в старину поезію мовою богів. Люди були іменно тої гадки, що поети остають під впливом висшої божеської сили. Такий погляд не є зовсім безосновний. Він вповні оправдує ся, коли читає ся давних біблійних поетів Ісаію, Єремію, Єзекііла. Бо уявіть собі таку душу, що в природи вже є гармонійна. І уявіть собі ту душу сильну і незломану, і при тім приступну для найніжнійших вражінь, душу обдаровану скарбом творчої сили, з високим ідеальним полетом. Нехай же Дух Святий, якому при кождім ділі твореня приписує ся

стрій та гармонію, вкине в ту душу кілька промінчиків вічної краси і запліднить її та приспособить до артистичного творення, — а будете мати ключ до зрозуміння всякого генія поезії, пророка чи поета“. Нема що сказати, вигідний ключ, для якого треба аж стільки інгредієнтів, з яких кожда так само, а може ще й більше загадкова і таємна і незрозуміла, як сам поетичний геній! А ще хвалителі д-ра Щурата запевняють, що він живе в Відні для студій „строкої філософії“, а ось в його дефініціях видно брак навіть елементарної логіки!

Та далі приходить іще ліпше. Підхоплюючи нібито то припадкове спарованє слів „пророка чи поета“ бесідник запитує сам себе, чи се все одно, і відповідає: „Одно й те саме, а бодай тоді одно й те саме, коли поставимо побіч себе такі імена, як Ісаія і Байрон, як Єзекїл і Данте, як Єремія і Шевченко“. Привід до такого поставлення дав д. Щуратови Віктор Гіго, який в одній своїй поезії поклав поруч імена Ісаї і Байрона; др. Щурат дає тутже вдатний переклад сеї поезії, і се найцінніша часть його промови. І далі каже: „Гіго зрівнав тут усіх геніїв, біблійних і сучасних, Байрона поставив на рівні з Ісаєю. Поставмо-ж і ми Шевченка на рівні з Єремією“. Що-ж, поставмо, коли вже така добра воля д-ра Щурата, а властиво погляньмо, як він се робить! А робить се, так сказати, жидівським методом, бо на одно питанє: чим же то подібний Шевченко до Єремії, відповідає цілим рядом нових питань, полишаючи остаточно всі без категоричної відповіді:

„Бо чи-ж те, що сказав Гіго про Ісаю і Байрона, про всіх пророків взагалі, не сказано вже і про нашого генія-пророка Тараса?“ (Дарма, що слова В. Гіго говорять не лише про пророків, а й про аскетів „постом мучених тяжким“ і в своїй безбережній загальности дадуть прикласти ся також до вчених, реформаторів і яких хочете видних діячів.)

„Хиба-ж то не Тарас був тим пророком, що загітий палким огнем для висшої цілі, вказував нам красший шлях, все той же сам, лише віднайдений на ново? (А до Єремії хиба можна так вповні приложити сю характеристику? — запитаємо ми зі свого боку і позволимо собі сумнівати ся.)

„Хиба-ж не він то колись сїяв під вітер своє слово, що приймає ся нині в серцях мільонів, даючи доказ їх живучости?“ (Се саме можна би сказати з таким же правом про Галілеї, Джор-

дана Бруно, Дарвіна, але знов таки з найменшим правом про Єремію).

„Чи-ж не наш то народ сотки літ був тим сфінксом, що на голос Тараса заговорив, хто він і яка його ціль? (Добре, добре, *sit venia verbo poetico*, але знов таки при чім же тут Єремія?)

„Чи-ж не Тарас то наклеїв на віки підлих, а ободрив чесних, що ідуть нині за ним, як на прощу, з вірою в спасенє, слухаючи його слова? (А кого-ж то одобрив Єремія і хто йшов за ним?)

Шевченко й Єремія! Лишаючи вже на боці загально відому річ, що всяке порівнянє кульгаве, ми все таки були цікаві, яку-ж то подібність винайде др. Щурат між Шевченком і Єремією? Адже справді що таке Єремія? Се відгук важкого конаня юдейської держави, одна з найтрагічніших фігур, які знає людська історія, чоловік, що горячо любить свій народ, не менше горячо ненавидить Вавилон, а все таки всю свою проповідь, усю свою агітаційну діяльність концентрує в тім, щоб голосити своєму народови конечність — підлягати, корити ся його найбільшому ворогові — Вавилонowi. Се голоситель непопулярних думок, віщун руїни й кари, вислов безвихідного положеня народа засудженого на загибель. Він чує се і клене сам себе й свою долю, але не може говорити інакше. Його ненавидять, лають, висьмівають і бють, його писаня дре і палить власноручно сам король. І сей горячий патріот до кінця життя грає сю незавидну ролю ворона, що накрякує рідному народови нещастє й руїну. Яке-ж тут порівнянє з Шевченком, віщуном і діячем народнього відродженя та братолюбія?

Щоб не бути голословним, ось кілька цитатів із Єремії: „Горе мені, моя мати, що ти привела мене на сьвіт, мене, жалібника, перекірного всім людям. Я не зичу ані не даю в позику і всі кленуть мене“ — так жалує ся пророк на свою долю (XV, 10). А ось як ставили ся супроти нього сучасники: „Вони мовили: Ану зробимо змову против Єремії, бо й без нього не хибне нам науки з браку жерців, ані порад з браку мудрців, ані проповіді з браку пророків. Ану, побиймо його язиками, не подаваймо послуху його провам!“ (XVIII, 18). А ось як честили Єремію жерці єрусалимського храма: „Як же Пасхор Иммеренко, сьвященник, що був головним дозорцем храма, почув Єремію, що виговорював такі слова (про близьку руїну Єрусалима), то побив його і велів поса-

дити його в колоду, що була в верхніх воротах Веніяминових у дому Господньому, а на другий день велів випустити його“ (XX, 1, 2). „Ти звів мене, Господи, — жалується пророк, — я й зведений; ти дужий за мене, тай подужав мене; я зробився щоденним сьміховищем, кожен мене на глум піднімає. Бо скоро тільки зачну говорити, зараз мушу кричати про напад, про спустошення, і так слово Господнє зробилось для мене приводом до наруги й насьміху“ (XX, 7, 8). Прочитайте надто главу 27 й 28, епівод із ярмом, яке носив Єремія на шиї, і з пророком Ананією, що розламав те ярмо, або гол. 36 про те, як цар Йоаким спалив книгу пророцтв Єремїїних, то побачите виразно, як мало схожого виявляє постать Єремїї з Шевченком. Додайте до того ще, що вся проповідь Єремїї має тло не етичне, а національно-жидівське, що основна нота його промов — глибокий песімізм, який іноді доходить до розпуки, то й зрозумієте, як мало відповідне було порівнянє д-ра Щурата.

Ми заняли ся дещо детальнійше сим виплодом реторики не тому, що-б признавали йому якесь особливе значінє. Але він має значінє симптома. Легкомисне поводженє з прилюдним, говореним чи друкованим словом зачинає входити в моду не лиш у нас. А разом із тим іде кокетованє з певними окликами, що в певних високих та впливових сферах усе знаходять радий послух, іде парадованє якимось модним *sui generis* католицизмом, що рад би сполучити в собі *zasa cum orphanis*, середньовічну схоластику й новочасну думку, а на правду фальшує характер одної й другої. Др. Щурат не від нині пробує грати на тих фальшивих струнах, та все якось без успіху. Вільно йому й далі пробувати сеї гри, але було-б ліпше, як би він не мішав до неї Шевченка.

Ів. Франко.

Поетичний таланти між бачванськими Русинами.

Недавно дістав я лист від одного знайомого, в якому він пише мені, що між бачванськими Русинами¹⁾ з'явився поет, молодий хлопець, гімназіст, що пише вірші на бачванському діалекті, які там дуже подобаються. Що більше, він послав навіть деякі вірші до Галичини до друку в окремій книжечці і як лиш їх дістане, пришле й мені.

Я не прив'язував до сеї звістки ваги, думаючи, що се вірші, які пише коли не кождий, то майже що другий гімназіст, та які не бачать світа божого хіба випадково, попавши до якоїсь газети, що друкує їх, аби заповнити місце. Тимчасом перед кількома днями дістаю книжечку: Габор Костелник Гомзов. З мого вала. Идилски венъец. (З мого села. Іділічний вінець. Жовква, 1904). Отвиряю, читаю сторінку-дві і — приємно розчаровуюся. Вірші вправді не носять іще характеру цілковитої викінчености, тонкості, тої поетичної фінезії, яка набирається лише довшою вправою, але на кождій сторінці видно в них сліди таланту, який при відповідних обставинах може дуже гарно розвинути ся. Через те я й уважаю відповідним познайомити з ними ширшу публіку.

---

¹⁾ Бачванські Русини живуть у полудневій Угорщині, в комітаті Бач-Бодрог у кількох селах. Число їх виносить до 10.000. Вони зайшли там як колоністи з північної Угорщини за часів Марії Тереси. Звідти вже колонізували вони деякі села в Славонії, у комітаті Срим, де їх назбиралось до 4.000. Їх мова сильно пословачена, але вони почувають себе національно Русинами і маніфестують себе так і перед урядом і перед иншими народами. Про них пор. мої праці: «Руські оселі в Бачці» і «Словаки чи Русини».

Спершу одначе мушу звернути увагу на спеціальне значіве сеї маленької книжечки, яке вона може мати для нас ось із яких причин :

Деякі вчені зачисляють бачванських Русинів до Словаків і то єдино й виключно лише з тої причини, що їх мова, яка стала звісною останніми часами ширшим кругам учених, сильно пословачена. Інші обставини, що входять у склад національних прикмет, вони не беруть на увагу. Поява книжечки, написаної місцевим діалектом, але чоловіком, що вважає себе Русином — чого найліпшим доказом є вже саме місце друку — дає знов у наші руки один факт більше проти їх думки.

Задля своєї малочисельности бачванські Русини не лишили до тепер ніяких слідів у літературі з винятком кількох малозначних творів писаних зовсім штучною мовою і виданих д. Враблем.¹⁾ Коли-ж тепер з'являється між ними чоловік обдарований поетичним талантом, то сей факт не без значіння не лише для самих бачванських Русинів, але й для нас, що на разі мусимо ту літературу зачислити до своєї, без огляду на се, чи він довів би до стислійшої національної злуки з нами, чи до евентуального витворення нового самостійного славянського народця.

Хоч національна свідомість на Угорській Руси взагалі появила ся скорше, як у Галичині — чого доказом ті угорські Русини, які займали висші становища в перших десятках XIX ст. у Львові і в Відні, — то наслідком особливих обставин вона не лише не поступала відповідно наперед і не розвивала ся так енергічно, як у Галичині, але від 70-их років упадала так, що з кінцем століття ледви слабкі позначки лишили ся в неї. І хоч серед тих обставин угорські Русини виказують відповідно значне число письменників, особливо-ж „поетів“, то правдивого поетичного таланту досі не було між ними. Поява такого таланту, хоч би й на далекій кольонії, може мати вплив і на матерні оселі та викликати живіший літературний рух, що очевидно дуже пожадане.

Через те, що автор пише діалектом, він може дати спонуку й иньшим розумнішим Русинам в Угорщині застановити ся над причинами цілковитого інтелектуального, матеріального (економічного) і політичного занепаду сеї відноги нашого народа і дійти до висновка, що тому в першій лінії винна темнота, в якій старали

¹⁾ Пор. його : Рускій Соловей, Унгварь, 1890. Розумію тут твори складані бачванськими Русинами, а не народні пісні, надруковані в »Рус. Соловею«.

ся доси змадяризовані „провідники“ (головно попи) тримати простий народ і робити на тім інтерес. *Ut aliquid fecisse videatur* видають вони вже коло 40 літ ріжні публікації для народа (буцім то!), та замість просвіти ширять єдино темноту і то аж двояку: всі видання друкують поганою „тарабарщиною“ або „язичієм“, якого ні самі не вміють ані розуміють, ні ніхто иньший, не говорячи вже про народ. Далі — все те, що друкують, ані формою, ані змістом не відповідає найпримітивнішим вимогам, які ставить ся до видання, що має на меті просвіту мас. Зміст угро-руських публікацій каже нам вірити, що вони друкують ся що найвисше в XIV—XV ст., але ніколи в XIX—XX. Для доказу вистане переглянути угро-руські газетки, календарі і т. и. — з дуже нечисленними виїмками. Книжечка писана діалектом може навести чоловіка, що любить думати, на гадку, писати і в північній Угорщині народньою мовою, себ-то одним із тамошніх діалектів; а така проба була б першою пробою піддвиження народа з темноти і спонукою до організації, хоч би й найслабшої, про що доси тамошні „язичники“ не думали. Що лише просвітою на народній, всім зрозумілій мові можна двигнути ся, на те маємо докази не лише на собі самих у Галичині, але й на Буковині, а останніми часами і в Америці. На Буковині приміром майже два рази менше число Русинів, ніж на Угорщині; але Буковина дала нам (беру лише літературу) Федьковича, Воробкевича, Кобилянську і цілий ряд молодших письменників, а угорська Русь не дала нічого і певно не дасть, доки на ній будуть трівати теперішні відносини. Неправда також, буцім то угорські Русини не можуть піднести ся, бо їх переслідують Мадяри. Правда, Мадяри заражений, шовінізмом народ, який лише себе бачить і знає в Угорщині, але-ж се не стоїть на перешкоді тому, що Німці, Серби, Румуни мають народні і середні школи, свої видання, свої товариства і т. и., чого в Русинів зовсім нема. Тай ніхто доси не чув про ніякі політичні переслідування Русинів Мадярами; лиш один Адольф Добрянський був у них підозреною особою, але й се мало свою причину ще в революції 1848 р., в часі якої був Добрянський австрійським комісарем при російським війську та в його германофільстві за часу урядованя, а не в його руськості (зглядно русекості, бо він уважав себе Великоросом). Поголоска про політичне переслідуванє Русинів Мадярами була пущена не ким иньшим, як „язичниками“ в тій цілі,

аби в даній хвилі могли вони заслони́ти своє тупоумство, неуцтво і лі́ннвство та вмиваючи руки від усього сказати: Ми хочемо, але не можемо, нам не дають!

Розві́й лі́тератури в угорській Русі міг би в кінці бути дуже хосенний для нас і через те, що міг би принести з собою нові, незнані в нас течії, зачерпнені в Ма́дярів та Румунів, із якими сусі́дують Русини безпосередно. Та се все могло-б бути, хоч надії на разі не великі.

Пере́йду тепер до самого виданя.

Книжечка складаєть ся з п'ятох пісень, у яких, можна-б сказати, містить ся похвала сільського життя. Автор умисно оминає ті сторони, що могли-б внести якийсь різкийший, жорсткий тон до його легенького, мелодійного спі́ву. Тому не згадує він ані слівцем про неврожа́ї, голод, ані про цілий ряд бідаків, що живуть на селі так само з дня на день, як міські пролетарії, не знаючи нині, що буде з ними завтра; не згадує про різні драчки, що так нищать селянина; замовчує взагалі всяку житєву боротьбу, а малює лише спокійні, принадні боки сільського життя, що впливають на читача так, як роса на рослину серед довгої посухи: настроюють його ніжно, солодково, деколи аж мляво, але не вливають у нього гарту, енергії, не вказують йому, як іти в житю при иньших відносинах, полишених автором у тіни. Взагалі автор не любить контрастів і не послугуєть ся ними ніде в цілій поемі; він вибирає лиш те, що підходить до його спокійної вдачі і представляє в коротеньких малюнках, що пересувають ся перед нашими очима немов у калейдоскопі; через те зовсім справедливо можна назвати поему вінцем іді́ль, що автор і зазначив у титулі.

В поемі пересувають ся перед нами всі пори року, та в по́ділом поемі на пісні вони не стоять у ніякій звязи. В першій пісні представлено вчасне літо — головно косови́ця, — в другій маємо його продовже́нє, але заразом приходить уже й осі́нь, ломанє кукуруз, винозбі́р і ин. Третя пісня малює приємности зими, але і в четвертій маємо зиму, бо присвячена вона в цілости різдвяним сьвятам. Аж пята пісня становить для себе замкнену цілість: у ній змалювана виключно весна.

Пригляньмо ся докладнійше поодиноким пісням.

На дворі чудова погода, легенький вітрець ледви завіває та поколисує ланами пшениці. Жайворонок то підносить ся в гору, то

спускаєть ся в долину і виспіває, що аж в ухах лящить. Тут же й обзиваєть ся його товаришка :

За шпіваньом заш шкорванка препілка ше глаші,
В зарньє кучі¹⁾ тайньє скрита, бо ше людзох плаші.
Путьпурутька, путьпурутька глас преріваюці,
І гук їей ше польом льеє вше одглашаюці.

Ой то слухац, мілі Боже, то ці шерцо треше,²⁾
То шасльівосц, то рай праві — до ньєба не ньеше.
Повабуваш шіцкі болы — спознаваш мілоту
Премірного там жівота і його красоту.³⁾

Нараз зміняєть ся образок :

Уціх⁴⁾ уж і глас препілки, а льєм коса бріньі,
Утньє жітко,⁵⁾ кед пререже, як струна задзвіньі.
Чловек коші, класкі валья — жена му одбера,
Хлапец малі пред ньу ідзе — порвісла⁶⁾ пресцера.

Подаль трохи, у приємнім холодку тополі, розвішена гойданка; при ній сидить мале дівча, колише дитину і виспіває їй, а все на жалібну нуту. Дитина слухає і перестає плакати. Отак переходить цілий день на полі, а сцена починає змінити ся аж вечером, коли сонце стане заходити. Тоді збирають ся всі до дому, настає рух: дівчата співають, вози гуркотять — а тимчасом і стемнюєть ся. Домашні готують вечерю; сходять ся робітники з поля і балакають, що слина нанесе на язык. Старі баби оповідають звичайно дітям казки, а діди старшим про давнину. В кінці дають вечеряти; попоївши всі починають розходити ся на відпочинок, а мати ставляє дитину на постіль, складає їй ручки :

І в'на модльі, воно за ньу прегвар'я помалі,
Так модльаці і „Отче наш“ цілі докончалі;

¹⁾ В збіжжє сидить. ²⁾ Трясе.

³⁾ Автор надрукував свою книжечку фонетичною правописею, але уживає в ній знаку „ш“ на наше „і“. При транскрипції я подаю всеюди „і“, бо інакше читачі набрали-б не докладного розуміння про місцевий виговор.

⁴⁾ Звук „і“ не змягчус в бачванськїм діалекті попереднього співзвука, тому він виговорюєть ся все твердо.

⁵⁾ Пшениця; наше жито називаєть ся в бачв. раж. ⁶⁾ Перевєсла.

Ой йак воно з побожносцу мацер попатрало,
Ой йак воно зос лубову Бога вігварйало!

Кед біш відзел ті тот квіток премірного міра,
Иака у ным ішче малкім превельіка віра,
Йак му очко таке бістре і шерцо малуїе,
І пьєвіносец його чісту йак му указуїе,

Заньешена бі ці сліза око напільєла,
Душа бі ці од лубові вітаргнуц ше сцела,
І през росу ті бі патрал, йак ангелка того
Слова пребівайу дзвері пьєба вісокого.

В кінці все огортає пїтьма, все затихає, лиш когути відзи-
вають ся деколи.

Друга пісня починаєть ся змальованєм безконечної рівнини,
яку бачимо докола по сінокосах¹⁾:

Од зарна ше вісокого жем уж почісцела,
І ровніну наоколо през конца створела.
Мог біш відзіц і швет шіцок, альє нєбо пада,
І дальні ці від зос хустку белаву заклада.

А там дзе округле з жему в йедно ше збочкуїе²⁾,
През чісла ше габох³⁾ біліх бістро прельівуїе⁴⁾,
Па⁵⁾ ше бльішча, на трепеца на слунку младому,
Же то баба козі гонї, нашо гварйа тому.

На далеко швет ці шіцок морїо йедно красне,
Стріберно ше прельівуїе, йак стрібло йє йасне,
По ным йак кед бі пльівалі чамці⁶⁾ за чамцямі,
Шорую⁷⁾ ше марадікі⁸⁾ за марадікамі.

Тепер з'являють ся вози; чоловік стоїть на возі коло копи
ї укладає снопи, а жінка кидає їх вилами на віз. Коли віз завер-

¹⁾ Бачка лежить у полудневій Угорщині, на великій рівнині між Дунаєм
і Тисою і через Дунай межує зі Славонією.

²⁾ Бочкац = цілувати; тут цілюється ся, стикаєть ся.

³⁾ Габа — простирало; гер. рlug. має все в бачв. діалекті при іменисах.
окінченє ох, нам. нашого ів. ⁴⁾ Передиває. ⁵⁾ і. ⁶⁾ Човни. ⁷⁾ Шор — ряд:
шгоровац ше — уставляти ся, стояти рядом. ⁸⁾ Копи.

шеній, сідають обоє на снопи і повагом везуть їх до стирти. Давно возили снопи до дому, розкидали по гумні і молотили кіньми від рана до вечера: один гонив коні по снопах, другі обертали їх і вивосили солому, вечером згортали трину, віяли збіжжє і зсипали до засіків. Нині стоять стирти по полях:

А тєраз ше брадла¹⁾ піша²⁾ польом віставені
І дзвігайу так вісоко главі завершені,
Иагод³⁾ чупор⁴⁾ гускох біліх, цо уж зльетнуц майу,
Так на слунку з дальєка ше і вони бльіскайу.

Та не довго пишajúть ся так стирти. Над'їздять машини (молотільні) і в їх страшних гирлах гинуть стирти одна за другою; на полі лишаєть ся солома, а до дому відходять вози навантажені стрункими міхами зерна.

Коли мине косовиця і хлопці мають більше вільного часу, збирають коні і їдуть із ними на пашу. Та се не триває звичайно довго. Надходить швидко осінь, а з нею нові роботи: ломанє кукурузи. На великих, вистелених возах звозять шульки до дому, а вечером оббирають їх:

А кєд вечар мілі прїдє і цмасте змерканьє,
До двора ше позберайу вєцєй на лупаньє.
Па гоч і цма — вони відза, лампа ім швіцаці,
Зос облака зарі руца — і цма так ше траці.
Шєдза в'ні на мєхкім льісцу чуткі⁵⁾ лупаюці,
Пріповітки душі слаткі пріповєдайуці.
Олупані чуткі кажє окреме зруцуйу,
Па хто вєцєй їх налуца, вше ше обєгуйу.

Та найбільша радість серед селян, коли зародить вино і прийде винозбір. Тоді наїде повна винниця молодіжи, всі бігають із ножами, обтинають важкі грозна, зносять їх мірками на віз до бочок і відвозять домів:

Босі ногі вєц⁶⁾ белаві бопкі пріціскуйу,
Чурйа чурком спод ных капкі, гордов⁷⁾ наполвьуйу;
Чурйа капкі і богатєтво ціхе пріглашуйу,
Чурйа слаткі, нєзбачльіву шчасльівєсєц зношуйу.

¹⁾ Стирти. ²⁾ Пишajúть ся. ³⁾ Як коли-б. ⁴⁾ Стадо. ⁵⁾ Шульки. ⁶⁾ Потому. ⁷⁾ Бєчка.

З погаріком газда слатке вінко зачерпуйе,
Перші погарік подзвігнє і шумнє вінчує:
„Слава Богу — того року крашнє ше зродзело,
Цале нам обісце біле з шіцкім збогацело!“

Третья пісня починаєть ся дуже гарним описом зими:

Шніх завейє з густіх хмарох — зрадуїу ше дзеці,
Прев облак¹⁾ вше патра, кріча: Гей шніх пада, льєці!
А вон пада, йак кед бі ше мотільї ройелі,
І вос біліма крідлами міло трепецелі.

Пада, пада і напада скоро до кольена,
Цалі швет ці йедна плахта біло обільена.
Льєм хіжочкі, древа голі над нью вістерчелі,
І под білу шапку ньемі²⁾ на біле патрелі.

Та ніхто не має такої втіхи з зими, як малі діти. Скоро лиш потисне невеличкий мороз і зітне лід, уже не вдержиш їх у хаті. Біжать на лід, совгають ся, розщибають ся по леді — але все веселі, хоч не одному стануть сльози в очах, коли гримне собою, що аж задуднить щось. Навкучить ся лід, вони хапають за санчата і возять ся, перевертають ся, все щасливі:

Нач палаті йім вісокі, кед ньіскі хіжочкі
Такі су ім прешчашльіві, такі прельубочкі?
Та у ньіма шіцко майу, цоґод льєм ім треба —
Шіцко злато: цешлу стреху і кромпочку³⁾ хльєба.

Розумієть ся, що старші не можуть глядіти на се спокійно. Парубки зараз витягають санки, запрягають коні, вичесані як зеркала, з повплітаними стяжечками в гриви, сідають на переді, дівчата на заді і розпочинаєть ся шалена їзда. Крики і співи заповнюють ціле село; коли-ж товариші обкидають переїздних снігом, тоді сьміхам і вигукуванням нема кінця. А старі поглядають лише завидно на молодіж та пригадують собі часи, коли то й вони отак гуляли!

Льєца коні йак ластовкі, гріві ім пірхайу
І пантльічкі⁴⁾ запльөчені воздухом льєтайу.

1) Вікно. 2) Німі. 3) Скибка. 4) Стяжки.

А санкі ше вше за нима скоком заруцуйу¹⁾,
І зос шора²⁾ вше на другі лъехко пребеуїу.

Врешті темніє і починаєть ся нвше житє: з двора в двір перемигують то хлопці, то дівчата — збирають ся вечерниці. І знов сьміхи і знов співи, доки всього не покріє своїм покривалом глуханіч і не настане глибока тиша та спокій.

Помалу надходять рїздвяні сьвята. Четверта пісня починаєть ся власне описом приготования до них:

А дзе двївче крачун праві -- його наквицуйе,
На йаблука і орехі златком озлацуїе,
І вец іх з медовнїкамі на нь'го прівішуїе,
Льедво, льедво і радошньє вечар віпатруїе.

Уж ше змерка, а в'но з хїжі вонка³⁾ шмеце ньеше;
Шерцо му ше треше — слуха, откаль пес то бреше?
Та за тїм ше воно гласом з родней хїжі ода,
За нїм з дому оцовского пойдзе йагод млода.

З'являють ся на небі звїзди. До хати отвирають ся двері, входить господар, вносить дїдуха, віншує і розкидає його по хатї. Газдиня застелює стіл і всі засїдають до вечері. По вечері старші сидять коло стола, а діти перевертають ся по соломі. Нараз розлягають ся голоси під вікнами. Се колядники. Всї змовкають і побожно слухають сьвятого слова. Звїнким голосом розходить ся повішованє і господар виносить нагороду колядникам. Деколи запрошує їх до хати і угощує, за що вони знов колядують. Приходять також колядники зо звїздою; давнїйше ходили і з вертепом, але тепер рїдко його видно:

А віфлєєм уж барз рїткі — дараз вецей було;
Гей на жалосц траці то ше — старосці спаднуло —

жалує автор. Та може бодай тим потїшити ся, що і в нас не інакше.
В кїнці:

Полноц славньє і саночне⁴⁾ задзвоньелі дзвоні,
І спод хмарох розбег ім ше глас в дальекі гоні.
„Слава Богу на вісіні“ — гук льета і льета,
„Радосц, радосц — народзел ше Откупїтель швета!“

¹⁾ Закидають. ²⁾ Шор — улиця. ³⁾ На двір. ⁴⁾ Всеночне.

Люди спішать до церкви.

Хоч довга зима, то минає вона скоро. Швидко проходять веселі запуски, минає й піст, а рівночасно надходить весна, якій присвячена остатня пісня. Настає знов пильний рух. Плугатарі йдуть у поле орати та волочити, пастухи гонять худобу:

А йар млада рошньє, рошньє — уж од сна ше будзі,
Патрі шветом, а вон йак бі бул йей ішче цудзі:
Древа голі, 'шче през лысцох, льєм пуполькі малі
По гранкох спод твардей скоркі повікуковалі¹⁾.

Наоколо цале польо ішче груда гола,
А йар йу зос благім слунком на квітаньє вола.
Жем²⁾ йу слуха — і травкі ше по ньей ажельеньелі,
На жельєні уж пажіці³⁾ краві ше гоньелі.

На кед рано ше розвідньа, краваре пукайу,
А гавдіны з двора краві на драгу пушчайу.
Шче іх скорей до жохтара⁴⁾ вони подоїелі,
На валов⁵⁾ іх віпушчелі — і так напоїелі.

Мурча краві по улыці, краваре з пшічкамі⁶⁾
З валалу іх шіцкі гоньа — пашу пажіцамі.
За ньма кондаше⁷⁾ трубїа і швіны сгоньуйу,
А гавдіны з кармікох іх вонка віпушчуйу.

Повиправлявши в поле орачів та пастухів, забирають ся жінки до кросен і починають ткати. При тім доглядають також малих гусят і курят, що повилазили; на тім і сходить їм день.

Коли-ж надійде сьвято або неділя, йдуть сусіди, куми, рідні — до себе в відвідни. Жінки сїдають на вулиці на стільчиках, балакають про все, що насунеть ся, а особливо критикують одяги дівчат, коли коло них переходять. В иньшій гурті оповідає стара баба про свою подорож до Брусалима, а жінки слухають її і від часу до часу зітхають. Гавди сїдають окремо і балакають звичайно про господарські справи. В тім бовкнув дзвін — і все зникло: і чоловіки і жінки і діти — усе се почимчикувало до церкви на вечірню. Лише стара баба лишила ся в хаті:

А льєм йедна стара сама у хіжі остава,
Давно йей сгаснуті очі і слабосц ньє дава,

¹⁾ Повизирати. ²⁾ Земля. ³⁾ Мурава. ⁴⁾ Скопец. ⁵⁾ Корито. ⁶⁾ Псами.
⁷⁾ Свилярі.

Жебі вона нєдальєку церкву походзела,
 Жебі там на шйатім месте Богу ше модльєла.

Жаль їей, альє вона себе сама уцешуйє:
 „Та досц сом ше находзєла“ — цїхо прїшептуйє;
 А тєраз лєм чекац мушїм, док Вішнї повєла
 Там мє горє аж їу себе — до свєйого стола.

„Сєдем рокї уж нє вїдзїм — досц сом ше нажїла,
 Лєхко ше одсєлїм, дє мє вола божа сїла!“
 Мірна вона на паточкї¹⁾ кучї²⁾ похїльєна,
 Спาดла бї їей заднїа³⁾ слїза — кєд їє вїсушєна.

Мірна шєдзї і пацєркї по руках прєбєра,
 Од тєй жємї і од нєба рай вона вїбєра.
 Па модлї за дзєцї свєйє — благослов їм слабїа⁴⁾,
 Вєцєй нємому образу, як жївом' спєдабїа.

А на дворї вєсна запановує чим раз сїльнїйше:

Швїца слунка ранї зарї чупор овцєх бїлїх,
 Цє ше бїльа, їак шнїх бїлї, кєд окупал бї їх;
 І ходзє по жїтку буйнїм — нїско го спєсайу,
 Баранчатка ровнїм польєм малї вїгравайу.

Кєд даїєдно од мацєрї свєйєй ше одрадзї,
 Смутнє бєчацї по овцєх глєєда мацєр вшадзї.
 Па кєд їу вєц спатрї, їу нєєй бєжацї ш' радуйє,
 Прї нєєй пашє — од нєєй вєцєй ше нє отаргуйє.

Пїєня кїнчїть сє образочком, якїм почїнала сє перша:

Слунко горє — вїтрїк мушчї, жїтко ше кольїше,
 А шкорванчок з ньєго вїльєт і лєцї вшє вїше.
 На початку уж зашпївал гласом їак од мєда:
 Раз жалєшнє, раз вєсєло — опїсєц ше нєдєа.

Я умїсно задержав сє довше над змїстом поємї і навїв їз нєї значнє чїсло цїтатїв. Як їз нїх вїдно, автор бєзпєрєчно обдарованїй нє малїм талєнтєм і вєрта на ньєго звєрнутї увагу, а нє багатьєм чїтачєм доведєть сє попастї на їєго кнїжєчку і прочїтатї її в цїлєстї. Правда, в поємї подїбуєть сє досїть нєдостаткїв; автор нємов бїть сє розїгнатї сє сїльнїйше і кнїнутї кїлькє

1) Прїпїчок. 2) Сїдїть. 3) Остєгнєа. 4) Лїшєає.

яrkійших красок для викінчення образу; він несмілий, так і видно, що не набрав іще вправи, яка ціхує кожного правдивого артиста. По за тим уживає автор занадто багато дієсловних римів, наслідком чого при читаню виробляєть ся певного рода монотонність, хоч він міг її легко уникнути, бо володіє знаменито мовою і може свобідно розставляти поодинокі вирази так, щоб вони творили гармонійну цілість. Видно тут безперечно те, що автор узяв ся від разу до більшої річи, не набравши достаточної вправи на менших. Отсе може й найбільша його вина, хоч із другого боку такий широкий розмах вказує, що по ньому можна сподівати ся далеко красших і сильніших творів. Завважати треба, що в поемі дуже багато настрою; поодинокі описи повні спокою і незвичайної доброти, а щира наївність пробиваєть ся майже з кожної строфки. Багато в ній розсипано також звичаїв і поведінок бачванських кольоністів; кожний з нас, читаючи їх, бачить у них своє, рідне. І отсе власне найліпше вказує, що бачванські кольоністи потомки нашого, а не словацького народу, в якого зовсім иньші обряди і звичаї.

Зазначу ще, що автор виступає не лише як реформатор мови в угорській Русі, але й правописи. Як відомо, угорські Русини (письменні) послугують ся доси „язичієм“ і очевидно злученою з ним правописею буцім етимологічною, хоч вона такою не є. І от д. Костелник, не вчившись ніде своєї мови в школі, лише в селі, від матери та рідні, попавши на думку писати, знайшов від разу собі і правопись. Вона мало в чім ріжнить ся від нашої; при транскрипції я змінив її з огляду на наших читачів і крім заміни „и“ на „і“, викинув іще зложені звуки: щ, я, є, ю, заступаючи їх простими.

Розумієть ся, що при писаню поеми мусіли приходити авторови й такі слова, яких нема у простонароднім говорі і тоді треба було йому творити їх. Вправді не багато таких виразів, бо автор говорить майже все про село, отже оперує знаними виразами, але в кождім разі вони є і мушу признати — утворені все дуже добре. Одно слово на цілу поему знайшов я, що видаєть ся мені неприродним — але того не треба було навіть творити. Вираз сей: дзецочко (дитя) — намісь звичайного уживаного дзедатко. Чи воно існує в говорі, не знаю, але мені не доводило ся чувати його.

При кінці книжечки подає автор кількома словами генезу своєї поеми. Вона така цікава, що я позволю собі її навести і то в оригіналі:

„Главна мі думка була, кед сом пісал тоту пісму, же бїм при-казал шумні¹⁾ і шчаслівї живот на валальє²⁾. За то сом їей і дал мено „їділскї венъец“. А „венъец“ за то, бо сом повїберал шїцкі красні навїкі³⁾ і тылесні і духовні, па сом їх їедну з другу їагод до венца з'їазал зос першу строфу (одламком). Гварї ше, же „нъет шчаслївого жївота през шчаслївей шмерці“, па сом за то вжал процївно од молїтві даецка у І шїванью, молїтву старей женї у V шпїв., цо ше ма уж одсельїц зос теї жемї (ту сом баш думал мойу покойну бабу — їей на спомїнок).“

Що тикаеть ся `технїчного боку виданя, то мушу зазначити, що в ньому багато друкарських помилок, якї є впливом незнаня мови складачем та труднїсть із ревізією коректи.

А тепер їще кілька слів про автора. Вїн молодий хлопець. Родив ся 1886 р. у Бач-Керестурї, де їого батько господарює. До початкової школи ходив у рїднїм селї, до перших двох клас гїмназїї в малїм мїсточку у Славонїї, Вїнковцях; від третьої класї перенїс ся до Загребу, де ї до тепер пробуває. Тепер як раз є на виходї з гїмназїї. Крім надрукованої поеми написав вїн ряд пісень під спїльною назвою „Серенчі і мїлей“ і „Елегїю любовї“ у пятнацятьох сонетах. Я дістав кілька з тих вїршїв і подаю їх понїзше.

З циклю „Серенчі і мїлей“.

1.

Мнъе серенча ⁴⁾ нъе родзела,	Раз ме кушчїк ⁵⁾ облапела ⁶⁾
Анї ме нъе ховала,	І льопко побочкала ⁷⁾ —
З своїм мльеком нъе доїчела,	Превесц ⁸⁾ вона так ме сцела,
Анї нъе повївала.	Па ме кус мїловала.

А їа бїднї їей поверел
І о шчесцу зашпївал,
А скоро час горкї вдерел —
І слїзі сам розлївал.

¹⁾ Гарний. ²⁾ Село. ³⁾ Навички, звичаї. ⁴⁾ Щастє. ⁵⁾ Трошки. ⁶⁾ Пригорнула, обїймила. ⁷⁾ Поцїлувала. ⁸⁾ Одурити, ошукати.

7.

По воздуху, по воздуху
 Лице вітор гоні —
 Дармо умерам, нє слуха
 Міла, откаль дзвоні...

Мойо серцо вісохнута,
 Йак лице старгнута,
 Мойо око помокнута,
 Йак лице змарзнута.

17.

Дзвоньелі, дзвоньелі
 Дзвоні умартому:
 Ей, кед бі вони сцелі
 І серцу мойому!

Можебуц бі мільена
 Теді серцо мала
 Й кед бім бул погребені,
 Теді заплакала!...

19.

По конарку лисна
 Міло ше ківайу —
 Думкі мойо шчєсца
 Льем ше спомінайу.

Гей, та було мільєно
 Мілей патріц очі
 І мілу заньєшено
 Побочкац у ноці!

Лисна льем ше ківайу,
 Думкі паметайу...

28.

Вітор дуйє, вітер дуйє
 І древа прігіна,
 А мнє міла прєгварйуйє
 І серцо росціна:

„Забудз ті мнє, забудз, мілі,
 Мнє вєцєй нє гьєдай;
 Велькі ішчє швет тот білі —
 Другу себе гьєдай!“

Ой мільєнко, ой нєверна,
 Йакже це забудзєм?
 Твойо лубєл сом обєрва¹⁾,
 А другі нє будзєм!

29.

Ах, ту часі барз краткі:
 Жіц кратше і кратше —
 Кед йа умрєм так млаткі,
 Хто за мну заплачє?

Чі ті, мойа мільєна,
 Чі мойа шєстрічка?
 Ах, заплачє стріберна
 На до мну рошічка.²⁾

¹⁾ Брови. ²⁾ Роса.

Шпівала, шпівала
Ташка¹⁾ затрачена;
Зорничкі шептала
Моя премільена:

По горох ше більейе
Іще шніх остали,
Ой у мње шерцо мльейе,
Жалі го западлі.

З циклю „Елегія любви“.

Думкі.

Думкі мойо, думкі премільені,
Йагод ташкі вше нємірні льеца
Там, дзе коло хіжі квіца квеца,
Две йадловці коло ных садзєні.
Льеца, льеца — дзе розжельєньєні
Вше топольі з лысцамі трепеца,
Йак нємірні очка у дзівчеца
Кажді кльіп на другі край руцєні.
Гей там дараз под тім топольамі
Йак сом з мілу ходзел зальубєні
І йу патрєл, патрєл завьєшені!
А то міла старла зос словамі
І уж того ныгда, ныгда вецєй —
За то плачєм і жалє мі найвєцєй!

Я маю надію, що автор вивчить ся й нашої літературної мови, а заволодівши нею вповні, спробує своїх сил у нашій поезиї, не занедбуючи при тім свого рідного говору.

Володимир Гнатюк.

¹⁾ Пташка.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Знесена заборона! Перед сорок роками вийшов у Росії указ, що заборонив зовсім вживати в литовських виданнях латинську азбуку, а замість того завів російську гражданку, невідповідну для литовської мови. Тоді Литовці, яких у Росії живуть два мільйони, почали видавати свої книжки латинською азбукою за границею, в Німеччині, де їх живе тільки 600.000. Відтак перевозили їх контрабандою через російську границю і таким способом оминали царський указ. Так велося цілих сорок літ. Аж в останніх часах рада міністрів змиркувала, що воно не дуже корисно для правительства, коли між Литовцями розходять ся заграничні книжки, що не переходили через цензурний огонь. От тому рада згодила ся знести той указ і 25 цвітня (9 мая) 1904 появил ся в урядовім „Виленскомъ Вѣстникѣ“ новий указ, що зносить зовсім попередній і дозволяє вже

уживати в литовських виданнях азбуку латинську, російську або й иньших. Наче прецеденсом до того знесеня був виступ Матуляніса з рибачьким календарем, виданим у трьох мовах, при чім литовський текст за дозволом найвисшого правительства був надрукований латинською азбукою. Незабаром вийшов той новий указ. Таким способом Литовці вже знищили своїм опором давний царський указ, що був не малою колодою в розвою їх літератури. Тільки ще соромнійший царський указ, що заборонив не тільки українську правопись, а й саму українську літературу в Росії, існує так само вже сорок років і існує на ганьбу Українцям ще й до нині! Чи Українців менше як Литовців, чи нема Украинців за границями Росії та чи не успішний спосіб боротьби Литовців із царськими указами?!

Кр.

Із цензурної практики. Часопись „Освобождение“, що виходить у Штутгарті, у ч. 1 (25) за

мин. рік подає копію офіційного повідомлення київського цензора про заборонені в маю рукописи (15), між якими зустрічаємо і 2 українських: 1. „Рясть. Збирничокъ виршь Якыма Ярмолаєва“ і 2. „До свита“. Оповідання арештанта. Соч. И. Франко. „Привнавъ (сі) рукописи подлежащими заперещенію и удержавъ таковыя при дѣлахъ канцеляріи цензуры, имѣю честь сообщити о семъ... на случай поступленія ихъ на просмотръ цензуры“.

Переклади з українського. В № 48 за лютий часописі „Донская Рѣчь“ уміщено переклад нариса О. Кобилянської, „Через море“, докопаний С. Петлюрою.

Збірник українських пісень невдовзі має вийти з друку в Катеринодарі на Чорноморії. До „Збірника“ мають увійти пісні (між ними чимало „історичних“), що їх співають тепер кубанські козаки. На ноти пісні уложені д. Кошицом.

С. П—ра.

Антологія поетів. „Poeti Stranieri“ — під таким заголовком видавничча фірма К. Гергард у Липську має видати 4 томи поезій сучасних поетів усіх країн та національностей. До першого тому вийдуть поезії японських, китайських, арабських, індійських, перських, жидівських, російських, південно-славянських, румунських, угорських та інших поетів; до другого — поезії західно-європейських поетів і т. д. Антологія буде видана на італійській мові.

С. П—ра.

Дозволено цензурою видати в Катеринодарі: „Кленові листочки“ В. Стефаніка з деякими пропусками і відмінами супроти оригіналу.

С. П—ра.

Премії за наукові праці. На зборах комітету для присудження грошових премій в фонда, заснованого в пам'ять 25-літнього царювання Олександра II Харківським Земельним Банком, що відбулися 14 та 18 лютого с. р., ухвалено преміювати спільну працю проф. Д. Багалія та Д. Мілера „Історія г. Харькова в 17—18 в.“ премією 1000 карб.; праці-ж дд. Ф. Щербини „Крестьянские Бюджеты“ і С. Лисенка „Очерки домашнихъ промысловъ и ремеслъ Полтавской губ. Роменскій уѣздъ“ — преміями по 500 карб. кожду. Розглядання представлених на конкурс праць доручено було: першої — Ол. Єфименковій, другої — проф. Мігуліну і третьої — проф. Яснопольському. Справоздання п. Єфименкової та проф. Яснопольського по розгляданню названих праць, уміщені в „Додатках до справоздання“ комітету, що вийшли недавно окремою книжечкою, зроблені старанно і на підставах широкого об'єктивно-критичного аналізу, підносять високу наукову стійність праць проф. Багалія та д. Мілера і д. Лисенка. Не так гарно стоїть справа що до рецензії проф. Мігуліна на книгу д. Щербини „Крестьянские бюджеты“; складає ся вона власне з короткого переказу праці без ширшого, наукового в'яснювання подібних дослідів; до того-ж значна частина „Крестьянских бюджетов“ зроблена його співробітниками; взята в цілому, вона являє ся продуктом компілятивної праці і таким чином д. Щербині належить тільки загальна редакція „Крестьянских бюджетов“. Нагорода 500 карб. одного Щербини,

жинуючи його співробітників, є непорозумінне; так само і рецензія проф. Мігуліна, залишаючи в читачів багато непорозумінь, являє ся досить типовим зразком формальних, невисокої вартости наукових рецензій. *С. П—ра.*

Згадка про батька славянофільства. 1 мая 6. р. минуло сто літ від дня народження А. С. Хомякова, що відіграв у свій час значну роль у російському суспільному життю. Хомяков відбив осьвіту дома, а в 18 років склав іспити на московськiм університеті по математичним наукам, після жив за кордоном. Він визначав ся широкою осьвітою і знайомством із усіма галузями тогочасної науки, при тому мав видатний розум і добру пам'ять. Бувши так багато обдарований від природи духовими здібностями, Хомяков працював по теології, яку добре знав, по лінгвістиці, економічним і суспільним питанням; крім того був іще поетом і видатним красномовцем, що під час суперечки з своїми літературними і суспільними ворогами не цурав ся навіть византийської казуїстики. Вагу особи Хомякова визнавали навіть такі його принципіальні вороги як Герцен, а діячі, що належали до одного з Хомяковом круга, цілком були під його впливом. Хомяков був теоретиком і творцем відомого в російському життю напрямку суспільного, так званого „славянофільства“. Цей напрям походив з глибокої віри Хомякова в свій рідний великоруський нарід, в духовій владі котрого Хомяков бачив такий повний і оригінальний світогляд, який він і намагав ся розвивати в своїх працях. Усі сла-

вянофіли його круга проняли одною спільною думкою про високість народніх ідеалів і корінних великоруських начал. Найбільшої уваги з праць Хомякова заслуговують праці по теології, з якою він був добре ознайомлений. Як чоловік щиро релігійний, і то православний, він відчував глибоко ті питання, котрі порушував у своїх теологічних працях, що відбило ся і на їх характері, переважно полемічним із західними церквами. Праці лінгвістичні далеко нижче стоять від попередніх, бо в них Хомяков був тенденційний що до своїх висновків і не був вільний від пристрасти. По економічним і суспільним питанням Хомяков теж немало писав і в писаннях з цього поля звертав увагу на необхідність скасування кріпацтва і розширення „общини“, себ-то великоруської громадської спільности серед селян. Сими працями Хомяков немало причинив ся до еманципації. Писав не лише по російському, а і по французькому і по англійському. Помер у 1860 році не діждавши ся бажаної зорі еманципації селян. *П. Помятенко.*

II. Нові книжки.

Причинки до жителісу Маркіяна Шашкевича та дещо із його письменської спадщини. Подав Михайло Тершаковець. (Відбитка з „Записок“ т. LVIII). Львів, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 48, 8⁰. Ціна 50 с.

Наталія Кобринська. Ядзя і Катруся та иньші оповідання. (Белетристична Бібліотека. Ч. 63). Львів, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З дру-

карні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 160, 8°. Ціна 1'80 кр. Зміст: 1) Ядзя і Катруся. Ст. 1—91. — 2) Жидівська дитина. Ст. 92—110. — 3) Перша учителька. Ст. 111—134. — 4) Янова. Ст. 135—148. — Liebesahnung. Ст. 149—156.

Адальберт Шаміссо. Петро Шлеміль. Переклад і передмова Миколи Стадника. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 76—77.) У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 122, 16°. Ціна 70 сот.

М. Драгоманов. Літературно-суспільні партії в Галичині (до року 1880). З російського перекладу М. П. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 78). У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 70, 16°. Ціна 40 сот.

Д. Мордовець. Оповідання. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 79.). У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 102, 16°. Ціна 60 сот. Зміст: 1) Старці. Ст. 1—28. — 2) Дзвонарь. Ст. 29—41. — 3) Салдатка. Ст. 42—73. — 4) А все Пречиста. Ст. 74—97.

Руска письменність. І. Твори Івана Котляревського, Петра Артемовського-Гулака, Євгенія Гребінки. Видане товариства „Прогресивіта“. У Львові, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 536, мал. 8°. Ціна в оправі 1 кор. — По дешевім виданю поезій Шевченка приступила „Прогресивіта“ до дешевого видання інших наших письменників, даючи на початок названих у горі пое-

тів. Що таке виданє потрібне, про се не можна сумнівати ся; велике число наших інших письменників не спопуляризоване навіть між інтелігенцією, не то між народом; чим більше отже видамо книжок, тим ліпше, аби лиш люди хотіли з такою охотою їх купувати, з якою нечисленні в нас видавці беруть ся їх видавати. Редакції нового видання мусимо одначе при тім звернути увагу на дві річі: а) Хоч термін „український“ утер ся в нас уже доволі сильно і хоч у першій томі нового видання надруковані твори самих поетів із російської України, то редакція назвала виданє словами: „Руска письменність“, а не „українська“, як повинно би бути. Чи редакція зробила се може в угоду галицьким „руським“, які й так не куплять ні одної книжки? А коли ні, то другий і дальші томи повинна видавати зі зміненою назвою, відповіднійшою і докладнійшою для означеня нашої національності, як повисша. б) І в титулі і в передмові і в біографійках поетів редакція уживає постійно при прикметниках на -ський і -цький твердих окінчень, без ь, отже: Твори... Котляревського, Артемовського і т. д. Але в текстах дає вже ь, отже: Енеїда на українську мову перелицьована, штатські, панські, кушнірський, ткацький і т. д. Вправді редакція говорить при кінці книжки: „Коли-ж в формах і в правописи нераз нема повної однаковости або послідовности, то не було сего ані у самих авторів, ані нема й в інших виданнях“. Сі слова можуть сдначе дотикати лише форм, яких не можна змінити, але не правописи, яка зміня-

еться все і всюди по певним періодах часу. Не шкодило-б отже, коли-б однакова правопись була переведена консеквентно всюди, і в текстах; тим більше повинна вона бути однакова в тім, що пише редакція і в текстах авторів. Видане се раг ехелленс популярне. Чи практично проте в такому виданю заводити кілька родів правопису, в якій і так читачі вже не орієнтують ся добре? Ми не підносимо інших правописних неконсеквенцій умисно, лише згадуємо про сі прикметники, бо в сій справі як раз галицькі письменники поступають неконсеквентно і немов боять ся вживати м'яких окінчень, хоч вони такі властиві нашій мові (відрізняють її в тім від польської і московської) і уживають ся понадто значкою більшістю письменників. Надіємось, що й редакція нової публікації схоче до сеї більшости прихилити ся в будучности.

В.

А. Галін. Проповідь. (Бібліотека „Селянина“. Ч. 6). Чернівці, 1904. Накладом видавництва. З друкарні „Австрія“. Ст. 14, мал. 8°. Ціна 15 сот.

Габор Костелник Гомзов. З мого валала. Идилски венец. Жовква, 1904. Печатня ОО. Василіян. Ст. 46, 8°. Ціна 50 сот.

О руський університет у Львові. Львів, 1904. Накладом редакції „Діла“. З друкарні Народової. Ст. 48, 16°. Зміст: 1) До руської інтелігенції. 2) Меморіял Тов. ім. Шевченка. 3) Звіт з аудієнції у президента міністрів і міністра осьвіти. 4) В справі руського університету.

Про жіночий рух, реферат п. К. М. (Видавництво „Кружка укр.

дівчат“.) Львів, 1904. З друкарні Народової. Ст. VIII+42, 8°. Ціна 30 сот.

Історія України-Руси (з о-бразками). Написав Олександр Барвінський. У Львові, 1904. Накладом товариства „Просьвіта“. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, мал. 8°. Ціна 10 сот. — В передмові зазначає автор, що „ся книжочка призначена для тих, що не мають часу розчитувати ся в обемистих книжках про нашу бувальщину“.

Звіт з діяльності Товариства „Просьвіта“ за час від 1 січня 1902 до 31 грудня 1903. Львів, 1904. Накладом тов. „Просьвіта“. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 48, 16°.

Звіт з діяльності філії Просьвіти в Стрию за час від 11 червня 1903 до 11 мая 1904. Львів, 1904. Накладом філії Просьвіти в Стрию. З печатні В. А. Шийковського. Ст. 32, 8°. — Під такою назвою вийшла незвичайно цікава брошурка, що представляє коротко діяльність філії „Просьвіти“. Результат сеї діяльності в коротці такий: Філія має під своїм наглядом 52 читальні і 15 крамниць; удержує 13 дітей в селянській бурсі в Стрию, 14 у ткацькій школі в Ланцуті, одного ученика в молочарській школі в Ряшеві, а двох на науці молочарства в рільничій школі в Бережницях; надто завязала вона 13 сторожній пожарних Сокола, перевела люстрації в 19 читальнях, урядила 38 популярних викладів по читальнях, два просьвітні віча і три відчити для інтелігенції в Стрию. Коли-б такою роботою могли похвалити ся всі філії Про-

світи. На жаль у нас мало людей для чорної, дрібної, хоч незвичайно важкої праці, а за те повно генералів, що приказували-б радо иньшим робити, але самі не беруться за роботу, вималяючись від неї викрутами. Тимчасом піднести нас може лише праця, розділена розумно поміж людей, у різних напрямках, відповідно до що раз складніших обставин нашого народного життя. В.

Застосоване навозу при весіннім посіві при ячміню, жаті, пшениці, вівсі, фасолі, гороху і конюшині, окоповині, картоплях, бураках пастевних і цукрових. **П. О піднесеню вартости** наших лук і пасовищ як також з вислідами досвідчень з навоженем лук переведених краєвою хемічно-рільничою станцією в Дублянах. Накладом І. Карраха. У Львові, 1904. З друкарні Ставропільської. Ст. 15+8 ілюстрацій, 8".

Поправка. В попередній книжці на стор. 121 зачислено через помилку брошуру І. Міхаса „О парцеляци“ до видань „звісних політичних деморалізаторів, що видають газетку „Руский Селянин“. Справляємо сю помилку, бо брошура Міхаса не має нічого спільного з „Руским Селянином“, а була відбиткою зі „Свободи“.

Нові часописи. Від 15 цвітня став виходити у Львові суспільно-церковний орган „Нива“. Часопис виходить 1 і 15-го кожного місяця і коштує на рік 5 корон. Адрес редакції: Львів пл. сьв. Юра ч. 5.

У Відні почала виходити раз на місяць газетка „Місячний Календар“ (часопис рільника, перегляд новин цілого світа і збір популярно-наукових описів

з всіх галузей відомости [sic! зам. знання] — як пишеться під титулом), що коштує річно 2 кор. Експедиція газетки: Wien I, Anspagasse, 16. Редактором її є Мирослав Мерена, друкується в друкарні Краца, Гельфа і С-ки в 50.000 примірників у трьох виданнях (на иньших мовах).

Україніца в чужих виданнях. Професор черновецького університета др. Р. Ф. Кайндль надрукував у часописі „Globus“ (85, 18) статю п. н. Die Hochzeitsfeier bei den Ruthenen in Berhometh am Pruth (Bukowina).

Южнїя Записки подають в ч. 8 з нагоди семих роковин смерти Куліша статю Гр. Сьогобочного п. з. „Памяти Пантелеймона Александровича Куліша“. В ч. 10 в відділі „Бібліографія“ поміщена прихильна рецензия І. Л. на Б. Грінченка „Писання. Т. І. Киявъ 1903.“ і С. Русової на збірник для дітей „Про сырить“. В ч. 11 поміщена передна статя Я. Біловодського п. з. „Памяти Т. Г. Шевченка“ повна симпатії для нашого поета. В звязи з сорокретїми роковинами смерти Шевченка стоїть ще статя Дм. Корніча п. з. „О Кобзаряхъ“ (ч. 11). В ч. 13 поміщений опис сьвяткованя памяти Т. Шевченка в Одесі п. з. „Чествованіе памяти Шевченка“; в ч. 15—16 є рецензия Гр. Сьогобочного на книжку „Кобза. Спиви и переспи-вы П. Граба“ і на альманах „Зь надь хмарь и зь дольнь“. В ч. 20 Дм. Корніч подав характеристику М. Старицького в статі п. з. „Михаилъ Петровичъ Старицкій“, а в відділі „Бібліографія“ подав Гр. С-ній рецензию на „Наймичку“ Т. Шевченка, видану пе-

тербурським „Благотвор. Обществом“. В ч. 22 поміщена рецензія Р—р на „Т. Г. Шевченка. Мотивы поези. Переводъ Кобзаря“ С. П. Дремцова: „Гайдамаки“. Рецензент відмовляє перекладови стійности. *Кр..*

Переклади з української мови. Южныя Записки помістили в ч. 11 переклад Шевченкової думи п. з. „Думи мої, думи мої“; в ч. 15—16 „Минули літа молодії“ а в ч. 22 „Не кидай матери!“ Перекладав А. Федоров. В ч. 19 надрукований нарис Б. Грінченка „Шільна квітка“, а в 20 „На чужині“; оба париси переклав Ів. Білоусів.

III. Некрольоги.

Дня 25 цвітня в Тіфлісі помер відомий вірменський письменник Абгар Йонісіян. Небіжчик користувався великою пошаною серед ширших кругів вірменського народу, на користь якого він невтомно працював у продовж цілого свого життя. В своїй особі він гармонічно сполучував широко і по європейському освіченого чоловіка з глибокою діяльною любов'ю до рідного народу і толерантністю до інших народностей — це останнє робило його популярним не тільки серед Вірмен, а також і інших пригнічених народностей Кавказа. В часописах та журналах, що видавались за участю Йонісіяна або під його редакцією він завше підкреслював потребу широкої освіти серед народних мас у цілях національного розвою й боротьби з утиском національним. Серед європейської публіки небіжчик відомий як редактор-видавець „Armenische Bi-

bliothek“, серії публікацій, яку він видавав по німецьки для ознайомлення й популяризації вірменського національного руху та вірменської літератури серед інших європейських націй. Йонісіян вважався одним із найкращих вірменських публіцистів; його смерть — велика втрата для Вірмен.

С. П—ра.

IV. З громадського життя.

Вакаційні курси. Заходом Товариства прихильників української літератури, науки і штуки відбудуться у Львові в днях 19 червня до 20 липня н. ст. українські виклади. Вступ за запрошеннями. Запросини видаватимуться в днях 20, 21 і 22 червня в канцелярії Наук. Товариства ім. Шевченка. Виклади відбуватимуться щоденно в годинах 8 до 12 рано. В програму входять виклади: проф. М. Грушевського, проф. С. Томашівського і д. М. Ганкевича з української і всеєврейської історії, д-ра Ів. Франка і проф. К. Студинського з української літератури, д-ра Хв. Вовка і проф. А. Кримського з етнографії і фольклору, д. Ів. Раковського з фізичної антропології й т. д. Детальну програму дістануть учасники разом із запросинами. *З Виділу Товариства прихильників української літератури, науки і штуки.*

Один із куріозів російського життя. До яких куріозів доходить російська дійсність, читачі можуть бачити от хоч би з цього випадку, дуже характерного для російського державного ладу і громадського життя. В селі Зарічному Костромської губернії в північній

Росії минулого марця була відчинена бібліотека-читальня імени славного російського поета Некрасова. Після молебня відразу ж почали видавати книжки. Один із читальників завважав: „Коли-б мені почитати з початку самого Некрасова... Запевне путащий письменник, коли читальня названа на честь його ймення!“ Але отут то й виявився куріоз. Бібліотекар відповів, що „на жаль твори Некрасова для людських читалень заборонені“... — „Як же се так, — не вгамовував цікавий читальник, — коли-ж сама наша бібліотека „Некрасівська“? — „Так, вона називає ся „Некрасівською“, але твори самого Некрасова все-ж для неї заборонені“. Одно вже з двох: коли Некрасов „небезпечний“ для люду, то нема чого вшановувати його ймення просвітними інституціями, призначеними для того-ж люду; коли-ж хотять ушанувати ймення, то треба перш за все зняти заборону, що лежить над творами „поета-гражданина“, бодай що до сельських людських бібліотек-читалень.

Понятенко.

У. Від Редакції.

**Просьба від Етногр. Комісії
Наук. Т. ім. Шевченка. Етногра-**

фічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка задумала видати збірку коломийок та збірку колядок і шедрівок — окремими томами. Знаючи, що між сільською інтелігенцією, особливо духовенством та учительством, трапляють ся збірки різних пісень, нераз записуваних іще дідами або батьками теперішних діячів, вона звертаєть ся отсим із просьбою до власителів таких збірок, щоби їх надіслали тепер для використання і евентуального опубліковання в задуманім виданю. Рівночасно просить комісія всіх, кому се можливо, записувати ще тепер від селян коломийки та колядки і присилати їх комісії. Добре було би, щоби записувачі писали лише на однім боці паперу і заховували при тім, на скільки можна, всі прикмети місцевих говорів. Імена записувачів і селян, від яких записувано, будуть подані в виданю, надто кожний записувач дістане відповідний том збірки даром. Усі матеріали належить надсилати на адресу: Наукове Товариство ім. Шевченка, Львів, ул. Чарнецького, 26. Для Етнографічної Комісії.